



Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

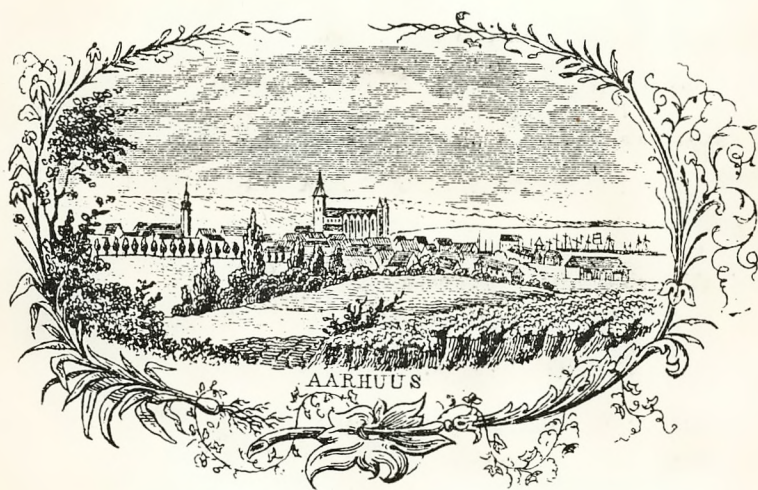
Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ÅRHUS STIFTS ÅRBØGER

55. BIND



Udgivet af

HISTORISK SAMFUND FOR ÅRHUS STIFT

1962

HISTORISK SAMFUND FOR ÅRHUS STIFT

HISTORISK SAMFUND, der er stiftet i 1907, har siden som et af landets ældste amtssamfund virket i Østjylland med at vække og værne sansen for hjemstavnens historie samt udbrede oplysning af historisk art inden for stiftets område.

HISTORISK SAMFUND udsender hvert år i fint udstyr en righoldig årbog med populært skrevne artikler om historiske emner. Medlemmer får denne årbog gratis.

HISTORISK SAMFUND arrangerer hver sommer flere udflugter – eftermiddagsture, aftenture og heldagsture – for medlemmerne til historisk interessante steder, der forevises under kyndig vejledning.

HISTORISK SAMFUND afholder i vintersæsonen foredrag, fremvisning af lysbilleder og film om historiske emner.

HISTORISK SAMFUND ejer ruinerne af det gamle cistercienserkloster ved Mossø, Øm Kloster, der årligt besøges af tusinder af turister, og som for sine enestående fund er kendt over hele verden.

Enhver med interesse for historie, der under hyggelige former ved møder og på udflugter kunne ønske at træffe andre mennesker med samme interesser, bør indmelde sig i

HISTORISK SAMFUND FOR ÅRHUS STIFT

Indmeldelser modtages af formanden

Arkivar *Finn H. Lauridsen*,
Carit Etlars Vej 60, Abyhøj.
Telf. (061) 5 83 48.

eller hos nedennævnte bestyrelsesmedlemmer:

Overretssagfører *Otto Bisgaard*,
Vestergade 14, Silkeborg.
Telf. (0681) 1001.

Arkivar *Peder Jensen*,
H. Pontoppidansgade 18, Århus C.

Overlærer *N. Gjesing*,
Adelgade 37, Skanderborg.
Telf. (0671) 584.

Museumsinspektør *Gunner Rasmussen*,
Funch Thomsensgade 12, Århus N.
Telf. (061) 6 35 47.

Apoteker *Adam Helms*,
Søndergade 12, Horsens.
Telf. (066) 2 57 22.

Kontorchef *Johan Richter*,
Sdr. Ringgade 35, Århus C.
Telf. (061) 4 23 28.

Gårdejer *Nydam Jensen*,
»Nydamsgård«, Lyngå.
Telf. (061 - 9 41 11) 9.

Forfatteren *Aug. F. Schmidt*,
Hovedgaden 124, Brabrand.

ÅRHUS STIFTS
ÅRBØGER

55. BIND

ÅRHUS STIFTS ÅRBØGER

Udgivet af

HISTORISK SAMFUND FOR ÅRHUS STIFT

55. BIND

ÅRHUS

AARHUUS STIFTSBOGTRYKKERIE

1962

REDIGERET AF

Finn H. Lauridsen Gunner Rasmussen
Peder Jensen

*

REDAKTIONENS ADRESSE

Erhvervsarkivet Carl Blochsgade 28
Århus

*

TEKST TIL OMSLAGSVIGNET

Århus set fra syd
Etiket på gammel tobakskardus

INDHOLD

	Side
Dr. phil. <i>Emanuel Sejr</i> : Pedanteri og politik	7
Kustode <i>Holger G. Nielsen</i> : Om tamt og vildt ved Øm	24
Observator <i>Axel V. Nielsen</i> : Ole Rømer-Observatoriet	35
<i>Fritz V. Bloch</i> : Ludvig Frederik Bloch, en Århusborger	86
Overarkivar <i>Vagn Dybdahl</i> : Familien Schmalfeld og J. E. Schmalfelds tobaksfabrik i Århus	102
Gårdejer <i>Rasmus Bendixen</i> : Bondekår omkring 1700	133
Arkivar <i>Poul Rasmussen</i> og dr. phil. <i>Emanuel Sejr</i> : Overrets- sagfører C. J. T. Thomsen og hans lokalhistoriske samling	152
Årsberetning 1961-62	164
Registre	166
Regnskaber 1961	174

HISTORISK SAMFUND FOR ÅRHUS STIFT

Bestyrelse:

Arkivar *Finn H. Lauridsen*, formand.

Forfatteren *August F. Schmidt*, Brabrand, næstformand.

Museumsinspektør *Gunner Rasmussen*, sekretær.

Kontorchef *Johan Richter*, kasserer.

Overretssagfører *Otto Bisgaard*, Silkeborg.

Overlærer *Niels Gjesing*, Skanderborg.

Apoteker *Adam Helms*, Horsens.

Arkivar *Peder Jensen*.

Gårdejer *Nydam Jensen*, Nydamsgård, Lyngå.

Redaktionsudvalg:

Arkivar *Finn H. Lauridsen*.

Arkivar *Peder Jensen*.

Museumsinspektør *Gunner Rasmussen*.

Udvalg for Øm Kloster:

Arkivar *Finn H. Lauridsen*, formand.

Overlærer *Niels Gjesing*, sekretær.

Kontorchef *Johan Richter*, kasserer.

Overretssagfører *Otto Bisgaard*.

Revisor:

Lektor *S. Lauge Jørgensen*.

Pedanteri og politik

EN SKOLESAG FRA PROVISORIETIDEN

Af Emanuel Sejr

Den 4. februar 1887 havde 5. studerende klasse i Århus Katedralskole religion i timen fra kl. 10–11. Lærer var pastor Henry Ussing¹⁾ fra Vejlbj, den senere stiftsprovst i København, og han talte til eleverne om overgangen fra middelalder til nyere tid. Man skulle ikke tro, at der i dette emne kunne findes stof til nogen form for affære, men det var alligevel tilfældet; allerede samme dags eftermiddag begyndte lavenen at rulle. Det vil være lettest at følge udviklingens gang gennem den indberetning²⁾ til kultusministeriet, som rektor Dahlenborg³⁾ følte sig foranlediget til at udarbejde og indsende. Den lyder således:

»Fredag eftermiddag kom redaktør Nielsen⁴⁾, fader til en discipel i 5. klasse, til mig for at beklage sig over, at pastor Ussing samme formiddag på utilbørlig måde havde omtalt kongen og regeringen i sin time. Samtidig med at erklære min beredvillighed til at tage mig af sagen, udbad jeg mig på grund af sagens vigtighed, at han skriftligt ville meddele mig sin klage. Dertil var han meget villig og lovede at sende mig klagen næste morgen. Ved bortgangen ytrede han imidlertid, at han gik hen for at rådføre sig med en anden af fædrene til en discipel i klassen, nemlig biskop, dr. Clausen⁵⁾. Lørdag morgen op søgte hr. Nielsen mig på skolen for at lade mig vide, at efter rådførelse med biskop Clausen, ville disciplene nu selv henvende sig til mig med en klage, som jeg straks erklærede mig villig til at modtage. Imidlertid kom to af klassens disciple til mig i første kvarter for at bede om min tilladelse til at tale med pastor Ussing om noget, som var forefaldet i den sidste time. Jeg erklærede dem, at dette måtte stå dem frit for selv uden min tilladelse. På dette standpunkt af sagen fandt jeg det rigtigst personlig at meddele redaktør Nielsen det forefaldne. Han havde intet derimod at indvende.

Uagtet jeg altså endnu ikke havde andet at holde mig til end redaktørens mundtlige ytringer dagen før, mente jeg at burde indhente pastor Ussings fremstilling af det passerede. Jeg begav mig derfor til hans hjem lørdag eftermiddag og havde medbragt skriftlig



Henry Ussing
ca. 1880.

nogle spørgsmål, hvorpå jeg bad ham give svar. Pastoren var meget beredvillig dertil. Spørgsmålene var: Har pastor Ussing omtalt danske politiske forhold? – svaret var: ja. – Er kongen og regeringen bleven nævnt? – svar: ja. – Er der brugt nedsættende ord om kongen og regeringen? – svar: nej. – Er kongen iblandt andre bleven benævnt en slyngel? Herpå svarede pastoren straks, at det var usandhed; men senere, da pastoren udviklede vidtløftig, hvad han havde sagt, fremgik det, at det var ytret, at tilhængere af det falske fremskridt kunne betragte Louis Philippe, Napoleon III, Christian IX og Estrup for uhyrer og slyngler. – Det sidste spørgsmål var: Har pastor Ussing tidligere omtalt i klassen kultusministeren som en åndelig undermåler? Herpå kunne pastoren kun svare, at han anså det for højst usandsynligt, da han slet ikke nærede denne mening.

Jeg bad derefter, om pastoren ville gengive mig tankegangen i det foredrag, han havde holdt, og tillade mig at gøre optegnelser deraf; dertil var han ligeledes straks villig. Det efterfølgende er nu et forsøg på at rekonstruere pastorens foredrag efter disse blyantsnotater: Det var et kirkehistorisk foredrag. Emnet var overgangen fra middelalder til nyere tid. Det fremhævedes, at det gjaldt en åndelig forståelse af sagen. »Fremskridt« i sin almindelighed blev benægtet. Det indrøm-

medes vel, at der var gjort fremgang på det videnskabelige og på det praktiske område; men i sidste henseende gjordes opmærksom på, at produktionens udvikling også havde haft indflydelse på arbejdernes stilling og givet anledning til socialismen. Tanken forfulgtes videre ind på det politiske område. Den større deltagelse i det politiske liv ansås for et gode, men med urette. I denne forbindelse omtaltes også valget her i Århus og udtaltes, at fremskridtsmændene her var glade for udfaldet. Man satte således fremskridtet i de mange kræfters sammengriben, i de mange procent af deltagere. Var det det, som det gjaldt om, kunne man jo ved nedsættelse af valgalden og ved at tage kvinderne med komme til et endnu højere tal. Men det var kun et formentligt fremskridt. Misligheden derved var, at de politiserende glemte pligterne mod hjemmet. Var hin opfattelse rigtig, måtte man betragte tiden til 1789 som manglende jævnt fremskridt og antage, at der først fra revolutionen blev gjort brud på en stilstandsperiode. Fra et sådant synspunkt kunne enkelte reaktionære, Louis Philippe, Napoleon III, Christian IX, Estrup, anses for de største uhyrer eller slyngler. Men alt dette forment fremskridt har intet at sige; det er kun den tomme opfattelse af fremskridtet. (Med hensyn til Louis Philippe havde en strejftanke indfundet sig, om at han vist ikke passede i den forbindelse, men han havde ikke givet den udtryk). Derfra gjordes overgang til middelalderen selv. »Emancipationen« påvistes på de forskellige gebeter, det politiske, det økonomiske, det videnskabelige (humanismen), det kunstneriske (renæssancen). Den religiøse emancipation skulle omtales næste gang.

Såvidt pastorens gengivelse. Det forbavtede ham højlig, at han således var bleven misforstået; han havde netop selv haft en følelse af, at han måske havde udtalt sig alt for skarpt reaktionært. I sin videre samtale med mig erklærede han sig for at stå uden for de politiske partier og fralagde sig bestemt enhver sympati for det parti og den mand (dr. phil. J. Pingel)⁶), der her havde sejret ved valget. Ved taktløshed af denne, som den valgte imidlertid havde offentlig gjort undskyldning for, var han ved forrige valg bleven anset for at være tilhænger af denne sin forrige lærer, men aldeles med urette: han ville aldrig give ham sin stemme. Han bad mig om at foranledige, at han kom til at udtale sig for den pågældende klasse, og jeg lovede at give ham lejlighed dertil på mandag. Jeg erklærede ham derhos, at jeg ikke fandt ham uden skyld i den skete udlæggelse af hans ord: han havde fordret mere at disciplenes evne til at opfatte, end han var berettiget til efter deres udviklingstrin, men på den anden side må

jeg i mit hjerte frikende ham for enhver tanke om forsætlig at ville vække oprørsånd mod borgerlige eller kirkelige autoriteter«.

Dette blev skrevet lørdag aften den 5. februar 1887 og viser rektor Dahlenborg som en pedantisk forhørsdommer, der tager unødigt højtideligt på et efter vore begreber bagatelagtigt problem. Dog kommer han til sidst til det resultat, som alle vel må komme til: at man i sit hjerte må frikende pastor Ussing for enhver tanke om oprør mod borgerlige eller kirkelige autoriteter. Hele fremstillingen røber tværtimod den reaktionære tankegang, som pastor Ussing selv frygtede, alt for tydeligt var kommen frem i hans udtalelser.

Imidlertid udvikler sagen sig videre, og mandag aften den 7. februar fortsætter rektor Dahlenborg sin indberetning til ministeriet. Hans pedanteri udvikler sig nu rask i retning af den store, ufrivillige komik:

»Efter bestemmelsen ordnedes det således, at pastor Ussing i dag, mandag, i rektors time i 5. klasse fik lejlighed til at samtale med klassen, medens rektor overtog pastorens time i 6. klasse. Efter timen samlede rektor klassen i solennitetssalen og forlangte at erfare, hvad der var foregået. Den samlede klasses udtalelser var, »at pastor Ussing havde forklaret det således, at det påklagede udtryk var sagt af en fremskridtsmand, ironisk, så at pastoren mente, at han aldrig havde talt fra et så reaktionært standpunkt«. På mit spørgsmål om, hvad klassen nu efter pastorens oplysninger mente om sagen, kunne jeg ikke få et for alle gældende svar, idet tre (Schlichtkrull, Jensen og Sørensen) erklærede, at de bestandig var gået ud fra, at talen var ironisk, to (Halling og Gylling) havde ikke hørt det omspurgte, resten, undtagen Clausen, troede tidligere, at pastoren havde brugt det omhandlede udtryk alvorligt, men nu efter udtalelserne i forrige time var de overbevist om, at det brugte udtryk (at Christian IX var en slyngel) ikke var et udtryk for pastorens egen mening.

Jeg lod da for større klarheds skyld hver enkelt efter orden udtale sig efter det spørgsmål, om de anerkjendte at have misforstået pastoren eller ikke. Herpå svarede:

Halling, at han ikke kunne svare.

Leth anerkendte at kunne have misforstået pastor U.

Petersen anerkendte at have misforstået p. U.

Gylling havde ikke hørt det sagte.

Imm. Bang mener, efter at have hørt hans forklaring, ikke at have handlet rigtigt ved at mistro p. U.

Stallknecht er af samme mening som Bang.

Marius Jensen har ikke hørt ordet slyngel.

Nielsen mente i første øjeblik, at det var pastorens virkelige mening, men efter at han (p. U.) bestemt havde udtalt, at det var ironisk ment, har han (N.) ingen grund til at tvivle på hans (p. U's) udsagn. Senere ønskede *Nielsen* dog dette forandret til: *Nielsen* mener, at det var pastorens egen mening, men efter at han bestemt har udsagt (ikke overbevist *Nielsen* om), at det ikke er hans egen mening, har *Nielsen* ingen grund til at tvivle på pastorens udsagn.

Sørensen og *Schlichtkrull* har altid ment, at det var taget ironisk som visse fremskridtsmænds mening.

Clausen mener, at p. U. har sagt det om kongen i ilterhed og mener at måtte fastholde dette samme efter p. U.s udtalelser.

Zytphen-Adeler troede først, at udtrykket var pastorens egen mening, men efter hans forklaring i sidste time mener han, at han har misforstået p. U.

Som helhed ønskede klassen at fremsætte nogle bemærkninger: »Pastor *Ussing* går ud fra, at han *har begyndt med* at tale ironisk om valget, fremskridt og kvindeemancipation (stemmeret), og da pastoren spurgte, om de havde forstået *det* ironisk, svarede klassen: ja. Pastoren indrømmede, at ordenen muligvis ikke havde været denne, men klassen er *vis på* det modsatte«. De bad også om at måtte gengive de påklagede udtryk, såvidt de erindrede dem: »Til 1789 var verden gået frem og tilbage, op og ned, men fra 1789 er der sket store fremskridt, med undtagelse af enkelte misgreb fra slyngler som *Louis Philippe*, *Napoleon III*, *Christian IX* og *Estrup*. Pastor *Ussing* har i dag sagt, at han til disse ytringer føjede: for de er naturligvis de værste slyngler, og at han kun der brugte ordet slyngel for at gøre det indlysende, at det skulle være ironisk«. Derefter bad de mig om at notere, »at p. U. i dag havde sagt til klassen, at han ikke var venstremand, og at han agtede og ærede kongen som ingen anden, og at man ikke skulle finde nogen landsby her i egnen, hvor der blev prædiket mere om agtelse for kongen end i *Vejlby*. Og desuden nærede han også personlig sympati for kongen«.

En af disciplene (*Schmidt*) meddelte mig derhos, at han i timen havde gjort optegnelser af p. U.s foredrag i den tanke, at dette emne (overgangen fra middelalder til den nyere tid) ville senere blive givet som opgave til en dansk udarbejdelse. Han var villig til at overlade mig disse optegnelser, som de var; kun tilføjede han et mærke for at

notere det sted, hvor udtalelserne om kongen faldt. Jeg gemmer dette papir og afskriver det her som et ikke uinteressant dokument til sagens oplysning verbotenus:

»Hvad kan man kalde fremskridt? Er verden gået frem? Det kommer af det blik, hvormed man ser på det skete. (Her faldt udtalelsen om kongen). Fremskridt har egentlig hjemme i naturvidenskaben, nationaløkonomi (sic), hvor opfindelserne anvendes. Endelig på det politiske område. Stemmetallet viser en udfoldelse af kræfter, de etiske værdier spørges der ikke om. Et årstal kan ikke danne grænsen mellem to tidsaldrer. Der arbejder sig nye principper frem; de middelalderlige kommer i opløsning, navnlig autoritetsfølelsen over for kirken og paven. Hvor længe varer middelalderen? Så længe som middelalderen trænger til at gå i skole hos paven. Overgangen kan betegnes som emancipationen. Først har kongen, lensmændene og gejstligheden magten, men i 1302 samler Philip den Smukke stænderne og støtter sig på borgerne. Altså borgerne begynder at føle deres selvstændighed og forlanger mere indflydelse. Endvidere formeres rigdommen, navnlig ved korstogene, der egentlig udsprungne af middelalderen bidrager til at bringe den sin slutning nær. Endelig kommer opdagelserne; de bidrager end mere. Rigdomsadelen udvikler sig. Vi ser, at borgerne først slutter sig til den nye lære, således København og Nürnberg. Endelig videnskaben, humanismen trænger ind i Italien og udbreder sig i Europa; fra araberne lærer man Aristoteles at kende. Der kommer en kraft i sprogstudier, som kirken ikke kan beherske. Humanismen har fået sit navn af det menneskelige, der er ingen følelse for kirken, der ligger til grund. Da vågner dannelsens mænd: »Vi har intet at gøre med kirken«. Det fjerde område er kunstens, som dog ikke kommer ganske til udvikling. Plastikken vågner af sin dvale. Man finder gamle billedstøtter, man får øjet op for det menneskelige legeme. Hidtil har man malet disse stive, fromme mennesker, men så kommer den friske genfødsel af det klassiske liv, renæssancen, der selvfølgelig også emanciperer. Leo IX lever som en hel græsk hedning. Nu vil vi leve vort selvstændige liv, nu kaster vi hele kirkevæsenet overbord; således talte en del af de stærkere ånder. Men der er jo også den mulighed, at kirken er fast indgroet i hjertet, hersker over samvittigheden. Og det er tilfældet, frigørelse«.

Således slutter rektor Dahlenborgs pudsigt omstændelige skrivelse, der viser ham som en trippende, ivrig og sikkert gennemhæderlig og samvittighedsfuld embedsmand, der imidlertid ganske synes at mangle evnen til at skelne væsentligt fra uvæsentligt og til at skære igennem

til sagens kerne. Når hele affæren, som dog kun er affødt af nogle ungdommelige misforståelser, overhovedet har kunnet tages så grav-
alvorligt, beror det på datidens politiske spænding. Det var midt i
provisorietiden, da højre og venstre stod fuldt så skarpt over for hin-
anden som øst og vest i vore dage; og da man var hinanden så nær
inde på livet, blev virkningerne ofte katastrofale: der kom ufred i fa-
milierne, og ven skiltes fra ven, som Henrik Pontoppidan har skildret
det i sine fortællinger »Skyer« (1890).

Situationen tilspidsedes netop i disse år. I april 1885 kom den før-
ste provisoriske finanslov, som udløste et voldsomt raseri inden for
venstre med forsøg på skattenægtelser, dannelse af riffelforeninger
osv.; og oktober 1885 fandt attentatet på konseilspræsident Estrup
sted, hvad der førte til oprettelsen af gendarmerikorpsen og andre
repressalier fra højres side. I Århus var kampen særlig heftig. Her
havde man – bortset fra valgperioden 1876–79 – i en lang årrække
haft konservative folketingsmænd, først redaktør J. M. Mørk⁷⁾ og
derefter godsejer Ingerslev⁸⁾, Marselisborg, den senere indenrigs-
minister; men ved valget i 1884 sejrede venstres kandidat, dr. phil. J.
V. Pingel, ved hjælp af landboernes stemmer, som dengang hørte
med til valgkredsen, og ved valget i januar 1887, altså umiddelbart
før affæren i katedralskolen, sejrede Pingel endnu en gang efter en
hidsig valgkampagne – og til århusborgernes store harme.

Pingel havde i sin tid været Ussings lærer i København, og under
valgkampagnen i Århus i 1884 var det rygte opstået »ved en takt-
løshed« fra Pingels side, at Ussing var hans tilhænger, hvorved han
naturligvis blev mistænkelig i alle retsindige højremænds øjne, uag-
tet Pingel gjorde »offentlig undskyldning« for sin fejltagelse. Det er
derfor forståeligt, at rektor Dahlenborg sikrer sig Ussings erklæring
om, at han »aldrig ville give ham (Pingel) sin stemme«.

Det kan nu have sin interesse at undersøge, hvordan pastor Ussing
privat så på sagen. Det erfares af et brev⁹⁾, han den 7. februar 1887
skrev til sin fader, professor J. L. Ussing. Forinden havde pastor Us-
sing været i audiens hos kultusminister Scavenius; »og nu må jeg for-
tælle dig lidt mere om grunden til min visit hos ministeren – skriver
han til faderen – en historie så fabelagtig, at jeg nærmest føler mig
hensat til petuanernes land. Jeg er beskyldt for majestætsfornær-
melse: jeg har kaldt kongen en slyngel i latinskolen! Hele Århus er
i bevægelse, der er straks klaget til kultusministeren, og rektor ryster
og bæver. Jeg kan ikke nægte, at når man ved med en god samvit-
tighed, at man har al skyldig ærbødighed for kongen, og at man som



Redaktør
Chr. Nielsen.

præst har prædiket det alvorligere og mere end de fleste: ær kongen! – så forekommer det hele en så utroligt og så komisk«!

Derefter følger et klart referat af det ironiske foredrag i religions-timen, og så fortsætter pastor Ussing: »Men nu vil skæbnen, at en søn af Jyllands-Postens redaktør Chr. Nielsen (der har mig i kigger-ten endnu siden den smudsige sladrehistorie for tre år siden) er i klassen. Han iler hjem og beretter det forfærdelige; og Chr. Nielsen (en fanatiker uden samvittighed) får samme dag igennem landstings-mand Juul¹⁰) skrevet en klage til Scavenius, går selv til biskoppen og derpå til rektoren og gør et stort nummer. Rektor kommer ganske be-fippet ud til mig for at forlange forklaring og kan ikke forstå, at jeg ler ad det.

Jeg finder ganske vist rektors adfærd i denne sag storartet. I stedet for at værne sin skole og sine lærere uden videre at gå med til at an-tage (eller dog ved sin indgåen derpå at give skindet deraf), at jeg både må være en topmålt dumrian og en samvittighedsløs præst; i stedet for ganske roligt at le derad og bilægge det hele ved at ryste på hovedet at redde sin egen lille person ved at stille mig blot for så ære-krænkende beskyldning – er det ikke pjatteri? Du har dog haft ret i hans karakters bedømmelse.

I dag har jeg nu talt med ministeren, som naturligvis svarede, at han ikke et øjeblik havde troet historien. Og jeg har sagt rektoren, at det er mig, der her må kræve afbigt og æresoprejsning. Jeg har dernæst talt alvorligt med drengene, der naturligvis ingenlunde alle havde været så dumme at misforstå ironien; og efter at have forklaret dem min mening vist dem, hvilket brud på pietet og noblesse de havde begået over for mig, og jeg har forlangt en undskyldning, hvis jeg skal vedblive at læse med dem. (Hvad der ligger bagved, er jo i virkeligheden slet ikke engang drengenes dumhed, men redaktørens politiske fanatisme, idet han anser mig stakkels upolitiske som en sort venstresjæl⁸). Jeg gad nu vidst, hvorledes min historie vil gøre sin rejse også over til eder. Jeg frygter for, den ikke har hævet rektor i ministerens – end sige andre rettænkendes – øjne . . .«

Historiens rejse til København lod ikke vente længe på sig. Mens affæren endnu ikke var omtalt i de århusianske blade, heller ikke i Jyllands-Posten, kunne man den 9. februar i højres frondør-organ Avisen læse følgende mærkelige skildring af begivenhederne under overskriften: En skandale i Århus:

»Hele Århus by taler i disse dage kun om en formentlig skandale i latinskolen der i byen. I fredags fremsatte pastor Ussing i en religions-time i 5. klasse nogle udtalelser om Hs. Maj. Kongen og konseilspræsident Estrup, der af disciplene opfattes som højest fornærmelige. Et par disciple bad om at måtte gå, da de ikke ville høre på sligt, og de gjorde straks anmeldelse til skolens rektor om det passerede. I går skulle pastor Ussing, der er en tilbeder af dr. Pingel, aflægge forklaring for skolens værger, stiftamtmanden, biskoppen og stiftsprovsten. Det hed sig i går, at af de 13 disciple i klassen fastholdt de 12 deres fremstilling, medens den 13. intet vil have hørt. I aftes modtog vi følgende privattelegram: Pastor Ussing erklærede, at drengenes afbrydelse forhindrede en forklaring, hvorved meningen ville være bleven en helt anden. Klassen er hjemsendt i tre dage«.

Man må uvilkårligt mindes en karakteristik af Avisens redaktør Fr. Hansen: at han var »robust, hurtig i hovedet, løs i munden og drøj i pennen«¹¹). Løs i munden har han i hvert fald været. Men nu var bolden altså givet op, og skønt Berlingske Tidende mente at vide, at Avisens historie beroede på en misforståelse, gav Dagbladet for 10. februar alligevel en fremstilling, som ikke adskilte sig meget fra Avisens. Derefter tog Chr. Nielsen fat i Jyllands-Posten¹²); han mente, at det havde været rettest at lade sagen uomtalt på dens nuværende stadium, men da den nu var kommen frem, så – og derpå

følger en nogenlunde rigtig fremstilling af begivenhedernes forløb. Men til slut hedder det: »Der er blandt fædre til disciple i latinskolen en bevægelse i retning af indgivelsen af en adresse om at få pastor Ussing fjernet fra skolen som religionslærer. Vi tror, at en sådan henvendelse i hvert fald vil være nødvendig, og anbefaler at afvente den afgørelse fra myndighedernes side, som vistnok ikke vil lade vente længe på sig«.

Det var jo ikke til at tage fejl af: redaktør Chr. Nielsen mente, at pastor Ussing ville få sin afsked på gråt papir. Og tanken var vel slet ikke så urimelig: få år tidligere havde dr. Pingel fået sin afsked som overlærer ved Metropolitanskolen i København, fordi han ikke ville moderere sin politiske agitation.

Imidlertid rykkede pastor Ussing i Dagbladet ud med en erklæring på fem punkter, som 12. februar aftryktes i Aarhus Stiftstidende. I det første erklærede han Avisens fremstilling for »usand og opdigtet fra ende til anden«; i det andet gav han en kort oversigt over det, han havde sagt i religionstimen, og undrede sig over »af hvilken grund en del af disciplene (ingenlunde alle) har misforstået denne udtalelse – om fordi jeg har været for udygtig en lærer til at holde opmærksomheden oppe, så at de har sovet, indtil de famøse ord vækkede dem – eller fordi deres opfattelse er ualmindelig indskrænket – eller af andre skjulte motiver – tør jeg ikke nærmere afgøre«. Det 3. punkt var en benægtelse af, at han nogensinde skulle have talt nedsettende om regeringen. »Sådan er *aldrig* sket«. Punkt 4 lyder: »Afsat fra den utrolige dumhed, der er forudsat hos en lærer, der ville og kunne bruge sådanne ord for alvor i en skole, tør jeg tilføje, at de mennesker må ane meget lidt om, hvad kristendom er, som kunne tvivle på, at en kristen præst hellere udrev sin tunge end udtalte hånsord mod den, hvem Guds åbenbare ord og bud daglig minder ham om både selv at ære og at skaffe æret af dem, han arbejder iblandt«. Endelig oplyser han i punkt 5 om dr. Pingel, »hvad dr. Pingel sikkert vil bekræfte, at han ganske vist én gang har været i ilden i Vejlbys præstegård, men det var ikke tilbedelsens ild«; og pastor Ussing erklærer, at han ikke har og aldrig ville stemme på dr. Pingel, som han nu står, og at han ikke er eller nogensinde har været venstremand, »idet jeg overhovedet som præst føler mig bedst at tjene Guds rige ved at holde mig helt uden for politikken«.

Også andre erklæringer fremkom, således fra samtlige menighedsrådets medlemmer i Vejlbys, som endda mente, at de kunne få tilslutning af alle sognets mænd uanset deres politiske standpunkt. Det fast-

sloges i erklæringen, at »næppe nogen præst i landet mere stadigt, alvorligt og indtrængende har forkyndt Guds ords formaninger om at ære kongen og være de lovlige øvrigheder underdanig«. Selv dr. Pingel rykkede ud og meddelte, at pastor Ussing »ganske vist er en af mine gamle disciple fra Metropolitanskolen, men at han i politisk henseende står mit og mine meningsfællers standpunkt fjern, og at jeg ganske må give afkald på at regne ham mellem mine »kære vælgere«, skønt jeg håber, at det rent personlige forhold mellem mig og min fordums discipel ikke må lide noget skår ved den store uoverensstemmelse, som finder sted imellem os i politisk henseende«.

Venstrebladene hoverede naturligvis og søgte at slå politisk mønt af historien. Aarhus Amtstidende fandt, at publikum nu havde fået »bevis for 1) at Chr. Nielsen Jyllands-Posten er en sladderhank, 2) at Avisens århuskorrespondent er uvederheftig, 3) at Avisens spalter bestandig er åbne for løse rygter, når de går ud på at skade nogen, der menes at være venstremænd, og 4) at disciplinen i katedralskolen kunne være bedre, end den er«. Bladet mente også, at det jo var muligt, kultusminister Scavenius ville tænke, at når pastor Ussing havde begået den forbrydelse at lade sig undervise af dr. Pingel, så kunne han jo nok også nu have ladet sig forlede til at fornærme kongen. Og så ville han jo blive afskediget som lærer ved latinskolen og hans præstekald frataget ham. »Men ud over landet vil der rejse sig en homerisk latter over denne angivervæsenets ypperste frugt: at højres mest fanatiske præst faldt for politisk angivelse fra højres egen side. Dette vil være højdepunktet for højres latterlighed«¹³).

Politiken hæftede sig særligt ved de »unge angivere« i skolen, disse »tolv konservative klubspirers forargelse«; de »små anklagere repræsenterer efter deres alder det *hvidlevrede* i tidens ungdom, Matzens, Avisens og Dagbladets lovende udsæd«¹⁴). Ordet *hvidlevret* er vist gået af brug; det stammer muligvis fra engelsk *white-livered*, men ordet findes også på nedertysk og hollandsk og betyder nærmest fej, ondskabsfuld. I den politiske kamptid talte Hørup også om den *hvidlevrede* reaktion og mente dermed den værste form for social, kulturel og åndelig reaktion. Udtrykket dækkede altså højdepunktet af politisk modbydelighed.

Der var i øvrigt også højremænd, som reagerede. Redaktør Chr. Nielsen modtog en opsigelse på abonnement fra kaptajn A. Langhoff »i anledning af Jyllands-Postens holdning over for den hr. pastor Ussing påduttede skandale i Århus latinskole«, og da redaktør Nielsen var uforsigtig nok til at aftrykke kaptajnens brev i bladet, kom

der flere opsigelser. Også lærerne på katedralskolen, som vist nok alle var højremænd, sendte Ussing en sympatitilkendegivelse til stor ærgrelse for rektor Dahlenborg. Den havde følgende ordlyd: »Da vi tror ikke alle personlig at kunne få lejlighed til at udtale os for Dem, sender vi Dem disse linier, som skulle være et udtryk for en trang til ved Deres hjemkomst at sende Dem en venlig hilsen med den forsikring, at vi naturligvis under de mange Dem i disse dage beredte ærgrelser ikke et øjeblik har kunnet tvivle om, at der gjordes en samvittighedsfuld mand øjensynlig uret«²).

Dahlenborg sendte denne erklæring i afskrift til ministeriet og tilføjede forarget: »underskrevet 12. februar af alle lærerne, skjult for rektor«. I det hele taget var han nu ved helt at miste besindelsen åbenbart i panisk skræk for, at man skulle mistænke ham for at have venstre-sympatier. I en skrivelse af 15. februar klager han sin nød til ministeriet; pastor Ussing, skriver han, der har givet anledning til alle de rygter og al den offentlige omtale, katedralskolen i de sidste dage har været genstand for, og i det hele til den sag, »hvoraf hans excellence kirkeministeren har vist mig den godhed at modtage en objektiv fremstilling«, denne pastor Ussing opfatter sin stilling således, at han i »skrivelse af 14. februar af mig har begæret en offentlig erklæring om skolens tillid til hans lærervirksomhed, og mundtligt har meddelt mig, at han uden en sådan ikke mener at kunne fortsætte sin virksomhed her ved skolen«. En sådan erklæring ser jeg mig ikke i stand til at meddele ham, jamrer Dahlenborg. »Når det nemlig betænkes, at pastoren i halvandet år har læst med den pågældende klasse, og når så lærerens personlige forhold til klassen og hans kendskab til dennes åndelige standpunkt ikke er anderledes end, at så alvorlige misforståelser som sket har kunnet opstå, må det blive en meget betænkelig sag for en hvilken som helst rektor, der jo har ansvar både over for den fælles øvrighed og over for disciplenes forældre, at være medansvarlig for pastorens ytringer i klassen. For mit personlige vedkommende må jeg tilføje, at jeg, selv med ønsket om at anvende den allermildeste fortolkning og med den bestemte hensigt at indskrænke lærernes ytringsfrihed så lidet som muligt, ikke kan indse nødvendigheden af at komme ind på det nylig her stedfundne valg eller på Hans Majestæt Kongens og konseilspræsidentens personer under betragtninger af overgangen fra middelalderen til den nyere tid. Det er derfor min allerærbødigste henstilling til det høje ministerium, at dette vil tage under overvejelse, om det vil være gavnligt for skolen, at pastoren fremdeles fortsætter sin virksomhed; min ærbødige ind-

stilling går ud på, at ministeriet vil opsigte hr. pastoren hans timer fra den termin, som det måtte behage ministeriet nærmere at fastsætte«²).

Hele denne affære, som må forekomme nutiden temmelig ubegribelig, kan kun forstås på baggrund af tidens politiske højspænding, og rektor Dahlenborgs holdning eller mangel på holdning var ikke blot en beskeden begavelses nederlag over for en situation, hvor hans evner, for ikke at tale om hans karakter, kom til kort, men det var også en lille embedsmands skræk for at komme ud i den politiske malstrøm, som i disse år hvirvlede flere af statens tjenestemænd bort fra deres stillinger. Det sidste var vel medvirkende til det første. Historien viser til fulde, hvilke urimeligheder og latterligheder politisk fanatisme kan føre med sig.

Det må dog siges, at ministeriet var nogenlunde upåvirket og holdt hovedet koldt; måske ønskede man heller ikke at give anledning til den af Aarhus Amtstidende profeterede »homeriske latter«. Svaret på rektor Dahlenborgs skrivelser skal her gengives in extenso, også fordi det er et mønster på kancellistil, god kancellistil, hvor alle sagens punkter marcherer op i geled og klar overskuelighed, hvorpå konklusionen følger lige så kontant og utvetydigt. Ministeriets skrivelse²) er dateret 23. februar 1887 og lyder således:

»Efter at hr. rektoren ved skrivelser af 5. og 7. ds. havde givet ministeriet en fremstilling af, hvad der var passeret i sagen angående nogle utilbørlige ytringer om Hs. Majestæt Kongen og regeringen, som sognepræst for Vejlbj menighed, lic. theol. Ussing beskyldes for som timelærer ved Århus Katedralskole at have brugt i en af ham fredagen den 4. ds. i skolens 5. klasse given religionstime, i hvilken han som kirkehistorisk foredragsemne behandlede overgangen fra middelalderen til den nyere tid, har De i skrivelse af 15. næstefter hertil indberettet, at sognepræst Ussing af hensyn til, at de påklagede udtryk, som han i en ironisk fremstilling af de vildeste fremskridtsmænds historieopfattelse havde lagt sådanne folk i munden, var blevet draget frem for offentligheden, i en skrivelse af 14. ds. af Dem har begæret en offentlig erklæring om skolens tillid til hans lærervirksomhed og mundtligt meddelt Dem, at han uden en sådan ikke mener at kunne fortsætte sin virksomhed ved skolen. Idet De i den anledning udtaler, at De ikke ser Dem i stand til at meddele sognepræst Ussing en sådan erklæring, når henses til, at hans personlige forhold til den pågældende klasse, med hvilken han har læst i 1½ år, og hans kendskab til dennes åndelige standpunkt ikke er anderledes end, at så al-

vorlige misforståelser som sket har kunnet opstå, samt at der ingen nødvendighed var for at komme ind på det nylig stedfundne folketingsvalg eller på Hs. Maj. Kongens og konseilspræsidentens personer under betragtningen af overgangen fra middelalderen til den nyere tid, har De derhos henstillet til ministeriets overvejelse, om det vil være gavnligt for skolen, at sognepræst Ussing fremdeles fortsætter sin virksomhed, idet De sluttelig har tilføjet, at Deres indstilling går ud på, at ministeriet ville opsiges sognepræst Ussing hans timer i skolen fra den termin, som ministeriet nærmere måtte fastsætte.

Således foranlediget skal man herved tilbagemelde, at man vel kan være enig med hr. rektoren i, at sognepræst Ussing, når han i det hele ville have nævnet Hs. Maj. Kongens navn i sit foredrag, burde have udtrykt sig så tydeligt, at enhver misforståelse havde været umulig, og endvidere deri, at særlig under de nuværende forhold og stemninger ville det have været det rigtigste ikke at drage vore indre politiske forhold end mindre Hs. Maj. Kongen ind som eksempler i foredraget; men da på den anden side det er klart godtgjort for ministeriet, at sognepræst Ussing ikke har haft den fjerneste tanke om at udtale sig fornærmeligt om kongen, så finder ministeriet ikke i det forefaldne retfærdig grund til at følge Deres indstilling om nu at opsiges ham, med hvis lærervirksomhed man hidtil, efter hvad der er kommen til ministeriets kundskab, har været særdeles tilfreds, hans timer i skolen. Derimod må man have det overladt til hr. rektoren efter indeværende skoleårs slutning at indstille til ministeriet, hvad De til den tid i dette spørgsmål måtte mene, at skolens tarv kræver«.

I realiteten er ministeriets skrivelse jo en oprejsning for Ussing og en lemfældig næse til Dahlenborg, og sagen skulle således synes at være bragt til afslutning på en rimelig måde; men der skulle endnu hvirvles noget støv op. Jyllands-Posten og Aarhus Stiftstidende fik nemlig af Dahlenborg en afskrift af ministeriets skrivelse, men meddelte naturligvis i de respektive blade kun det af den, som passede i deres kram, dvs. fremhævede misbilligelsen og undlod at oplyse om tilfredsheden med Ussings undervisning; desuden knyttedes kommentarer til, som ikke kunne fornøje nogen på skolen. Pastor Ussing forlangte derefter, at Dahlenborg skulle berigtige bladenes fremstilling, og da han ikke ville det, sendte Ussing ham et brev, som det ikke må have været rart for Dahlenborg at indsende til ministeriet. Det hedder heri: »Hr. rektorens oplysning, at De selv har givet Aarhus Stiftstidende en afskrift af resolutionen og dog hverken har følt Dem opfordret til at forlange udeladelserne og omskrivningerne berigti-



J. C. L. Dahlenborg.
Tegning 1856
af H. Olrik (Frederiksborg).

gede eller til at tilbagevise bladets øvrige krænkelser, godtgør endnu engang for mig, at fortsættelsen af min gerning som religionslærer for ungdommen er en umulighed i den skole, hvor rektor stiller sig på deres side, som uden virkeligt kendskab til en mand vover at tilsøle både hans person og hans stilling i samfundet...«²).

Med pastor Ussings øjeblikkelige fratræden som religionslærer i protest mod Dahlenborgs passivitet, var affæren endelig forbi. Lærerne ved skolen, der tidligere havde tolket deres sympati for Ussing, sendte ham nu et brev med »en beklagelse over i ham at miste en alvorlig lærer og en afholdt kollega«, og overlærer Kleisdorff¹⁵) resumerer i marts 1887 i et brev¹⁶) til sin tidligere kollega, adjunkt A. V. Gram¹⁷), sit syn på sagen således: »Jeg – og det er alle lærernes opfattelse – forsvarer naturligvis ikke Ussings optræden, som forekommer mig temmelig uforsigtig og lidet pædagogisk, men hele sagen er dog så gemen, idet den har fået det omfang, den har fået, ved en ganske simpel forfølgelse fra Chr. Niensens side, idet han fejlagtig har antaget ham for venstremand, hvortil kommer, at biskop Clausen vist nok har udvist en ikke ringe mangel på holdning, og Dahlenborg en fuldstændig dum og pjaltet optræden«.

På sine gamle dage mindedes Ussing i sine erindringer¹⁸⁾ de politisk spændte tider i 1880erne og fortæller, at han dengang »formodentlig i nærheden af et valg« mødte dr. Pingel på gaden i Århus. »Ganske umiddelbart trykkede jeg min gamle lærers hånd, men dette viste sig at være ganske utilladeligt i højrepartiets øjne. Rygtet fik travlt, og jeg mærkede ofte en uhyggelig afstandtagen«. Om affæren i katedralskolen beretter han, at han i en time under belysning af tidens stemninger »brugte en ironisk vending, i hvilken jeg i ungdommelig uforsigtighed indflettede Christian IXs og Estrups navne. Det var mig så fjernt som noget dermed at udtale nogen dom over disse; jeg sigtede kun til, hvad andre kunne finde på at sige. Naturligvis har jeg udtrykt mig uheldigt, men overrasket blev jeg unægtelig ved af rektor at erfare, at mange var oprørt over mine udtalelser . . .«. Dahlenborgs andel i affæren omtaler han i øvrigt ikke; men hele historien fortjener at mindes som et advarende eksempel på, hvordan sund fornuft og nøgtern vurdering undergraves eller sættes helt ud af spillet, når de politiske lidenskaber kommer i kog.

NOTER

1. Henry Braem Ussing (1855–1943) var 1882–91 sognepræst i Vejlbj.
2. Aktstykker vedr. den »Ussingske affære« februar 1887. Rigsarkivet.
3. J. C. L. Dahlenborg (1831–1922) kom 1885 som rektor til Århus Katedralskole fra Ålborg, hvor han fra 1858 havde været adjunkt og fra 1868 overlærer. Han tog sin afsked som rektor 1901.
4. Christen Nielsen (1838–95) tog dansk juridisk eksamen 1862, fik ansættelse som herredsfuldmægtig på Kær herreds kontor i Nørre Sundby og 1872 bestalling som underretssagfører. Han var dog tidligt kommen ind på journalistisk virksomhed og overtog 1874 redaktionen af det i Ålborg udkommende »Nordjyllands Folkeblad«. I 1877 købte han Jyllands-
- Posten, som nogle år tidligere var startet i Århus, og med stor energi forstod han at oparbejde det til et konservativt, jysk centralorgan.
5. Biskop, dr. theol. J. Clausen (1830–1905) var biskop i Århus fra 1884 til sin død. Han »så ikke med sympati på sin tids demokratiske frihedsbestræbelser« (Biografisk Leksikon).
6. J. V. Pingel (1834–1919) var fra 1871 adjunkt ved Metropolitanskolen og udnævntes 1882 til overlærer; men 1883 krævede ministeriet et løfte af ham om at ville vise større tilbageholdenhed i sin politiske agitation, og da han nægtede det, blev han afskediget. I 1884 valgtes han til folketinget som venstres kandidat i Århus og genvalgtes her 1887 og 1890.

7. J. M. Mørk (1827–89) var 1861–73 Arhuskredsens repræsentant i folketinget. 1873 overtog han redaktionen af Aarhus Stiftstidende.
8. H. P. Ingerslev (1831–96) overtog 1864 efter sin faders død godset Marselisborg. I 1873 valgtes han til folketinget i Århus, men faldt i 1876, da valget i det hele taget var uheldigt for højre; i 1879 sejrede han dog igen og repræsenterede Århus, indtil han 1884 blev slået af Pingel. Samme år blev han medlem af landstinget, og fra 1885 var han indenrigsminister i Estrups ministerium.
9. Additamenta 1013, 4° Det kgl. Bibliotek.
10. Chr. Juul-Rysensteen (1838–1907) ejede fra 1867 Mundelstrupgård ved Århus og var fra 1874 højres repræsentant i 9. landstingskreds.
11. T. Vogel-Jørgensen: Berlingske Tidende gennem to hundrede aar II, 1949, s. 192.
12. Jyllands-Posten 10. 2. 1887.
13. Aarhus Amtstidende 10. og 11. 2. 1887.
14. Politiken 11. 2. 1887.
15. Lesor Kleisdorff (1832–1913) blev 1862 adjunkt og 1877 overlærer ved Århus Katedralskole. Det var en stor skuffelse for ham, at Dahlenborg og ikke han blev rektor i 1885, og forholdet mellem de to blev aldrig godt, hvorfor Kleisdorffs dom over Dahlenborgs andel i den Ussingske affære er særlig skarp.
16. Ny kgl. Samling 4°, 2649. Det kgl. Bibliotek.
17. A. V. Gram (1824–1906) var fra 1858 ansat ved Århus Katedral-skole, men tog af helbredsgrunde sin afsked 1886.
18. Henry Ussing: Min Livsgerning, som jeg har forstaaet den I, 1939, s. 63.

Om tamt og vildt ved Øm

Af Holger G. Nielsen

Den danske dyreverden har til alle tider været under stadig udvikling og ændring, dels under påvirkning af de skiftende klimaforandringer, dels under påvirkning af menneskets virksomhed i naturen. Dyreverdenen har, ihvertfald for storvildtets vedkommende, nået sin kulmination her i landet i forhistorisk tid, men også i historisk tid har Danmark haft store bestande af storvildt. Udtyndingen og den delvise udryddelse af disse store, vilde dyr hører kulturhistorien til, og det samme er tilfældet med indførelsen og udviklingen af de forskellige husdyrtyper.

Det første husdyr var hunden, der allerede kendtes og skattedes af de ældste jægerfolk i stenalderen, ca. 7-5000 f. Chr. Med de første bønder kom tamsvin, okse og får til Danmark. Hesten fulgte kort efter, medens husdyr som høns og huskat først indførtes i jernalderen.

Medens de fleste af vore husdyrarter allerede fandtes i landet i oldtiden, er adskillige af vore vilde dyrearter udryddede i historisk tid. Det sidste danske vildsvin skal være skudt ved Silkeborg i 1801, eller ved Meilgård et par år senere¹). Den sidste danske ulv menes dræbt i 1813 ved Estvadgård nær Skive²).

Det navnkundige Øm Kloster (1172-1561), der på så mange måder har kunnet fortælle nutiden om middelalderens kultur og historie, har selvfølgelig også taget del i denne udvikling, hvor den fremtrængende kultur har drevet naturens frie skabninger på tilbage-tog, medens klostret bibragte faunaen et nyt indslag gennem sit husdyrhold.

Det var et særkende for cistercienserne, at de så vidt muligt skulle anlægge nye klostर्सamfund i øde egne, hvor de kunne bringe nyt land under kultur. Øm var heller ingen undtagelse fra denne regel. I Øm Klosters Krønike fortælles der om stedet, munkene sluttelig valgte til opførelse af deres nye kloster: »— — — og kom så til en grund, som hedder Øm, omgivet på alle sider af vand og moser, og fandt der nær ved skoven³) mellem to søer, Gudensø og Mossø, et

sted, der var tæt overgroet med mange buske, og som tyktes dem at egne sig vel, — — —«.

Øm Kloster, der færdigbyggedes i løbet af 1200-tallet, har således ligget tæt op ad et skovbryn, midt i søhøjlandets dejlige natur.

Husdyrholdet

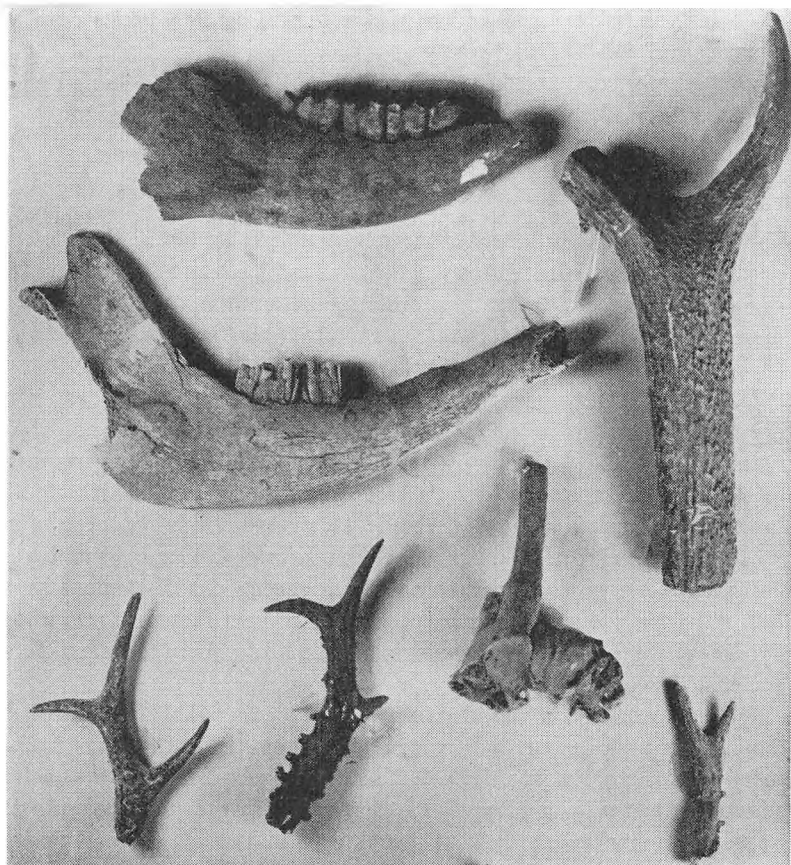
Klostret fik ad åre en ladegård, og man har haft en temmelig stor besætning på denne gård. Fra 1554, fire år før klostret nedlagdes, findes der en inventarliste⁴), der også omfatter besætningen på ladegården. Heraf fremgår det, at besætningen omfattede 27 køer, 16 kvier, 130 træk- og fedestude, 120 får, 33 heste, og 100 svin.

Yderligere giver fødevarerlagrene oplysning om flere husdyr, idet der fortælles om 30 røgede gæs og en tønne gåsekød, fjerkræhold har man altså også haft, og en post på 16 tønder mjød, der jo er fremstillet af honning, fortæller om en stor bigård ved klostret. Hvorledes har nu disse forskellige husdyr set ud? Ja, mange oplysninger kan man ikke hente fra skriftlige kilder; men Øm Kloster Museums samlinger kan på enkelte punkter give os et lille fingerpeg om bestandens kvalitet m. v., og i løbet af efteråret 1961 har museet fået sin samling af dyreknogler gennemgået af zoologen Ulrik Møhl, Universitetets Zoologiske Museum, København⁵).

Hovedparten af knoglerne stammer fra klostrets »køkkenmødding«, der fandtes umiddelbart syd for refektoriefløjen. En mindre del stammer fra klosterkanalerne, især den vestre, Asgarth. De fleste knogler stammer fra tamokser (*Bos taurus domesticus*) og er udelukkende af udvoksede eller ældre dyr. Et par kraniefragmenter bærer mindre stejler; dette kunne måske tyde på korte horn, i hvert fald hos nogle af kreaturerne.

Med hensyn til størrelsen af køerne, kan citeres et afsnit af Ulrik Møhls rapport til museet: »Oxerne varierer en del i størrelsen, men der findes ingen af de ganske små, som så ofte forekommer i middelalderen, således ligger gennemsnitslængden for mellemhåndsbenede på 183 mm, medens tilsvarende fra Søborg, Borringholm og Rugtved (ca. 1400), ligger på et gennemsnit af 179 mm, forskellen er dog ret ubetydelig, men man kan dog sige, at oxebestanden har været relativ god«.

At klostrets kvægbestand har været relativ god, kan vel næppe undre, idet man, takket være den direkte kontakt med klostre i middelalderens førende landbrugslande: England og Frankrig, ganske sik-



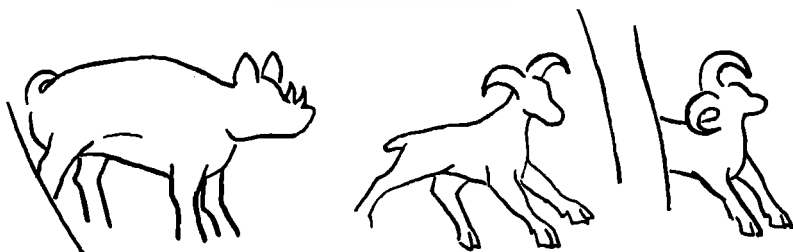
To underkæbefragmenter af tamokse. Stang af kronhjortegevir. Tre løse stænger og kraniefragment af rådyr.

Øm Kloster Museum.

Foto: V. Baunsgaard.

kert har ligget i spidsen i Danmark på det landbrugsfaglige område. Af *får* (*Ovis aries*) og *ged* (*Capra hircus*) er der i alt fundet et dusin knogler. Af får findes to underkæber og to kraniefragmenter af ganske unge dyr. Man har altså også nydt lammesteg i refektoriet. En stejle af et voksent får er ganske lille. Derimod er to stejler af ged ret store; »ledvogterkoen« kunne altså også i middelalderen nå en anelig størrelse.

Der findes i samlingen mere end 30 knogler og knoglefragmenter af



De middelalderlige kalkmalerier i vore landsbykirker kan give et fingerpeg om udseendet af datidens husdyr. Til venstre ses en højbenet orne med svære hugtænder. Sådant må oldensvinene i Øm Klosters skove have taget sig ud. De to får til højre er af en primitiv type, der i udseende stærkt nærmer sig det europæiske vildfår, mouflonen.

Tv. V. Broby ca. 1375. Th. Sønderby ca. 1500.

tamsvin (*Sus scrofa domesticus*). Svære, krumme hjørnetænder viser primitive træk hos disse svin. Middelalderens svin lignede på ingen måde vore dages marcipanfarvede slagterigrise. Det var højbenede og stridbørstede bæster, der levede på olden i skovene. I Øm Klosters Krønike fortælles der i kapitel 21 netop om, at munkene tilkøber sig græsning til 9 svin i *Bostorp Skov*, altså drejer det sig om oldensvin.

Af *hest* (*Equus caballus*) foreligger der kun ganske enkelte knogler. Man spiste nu engang ikke heste i middelalderen, og det er der for øvrigt mange mennesker, der ikke gør den dag i dag. Forbudet mod nydelsen af hestekød menes at stamme fra kristendommens første frembrud i Norden. Fortæring af hestekød var et helligt ritual ved asadyrkelsen. Der er kun 3 hesteknogler mellem »køkkenmøddingens« øvrige ben, og en stump af et bækken forefindes fra kanalen Asgarth.

Derimod findes der i Øm-museet nogle hestesko, 3 hele og 3 halve⁶). Der findes sko både af den ældre spanske type og den noget yngre gammeltyske type. Efter skoernes størrelse at dømme, stammer de fra relativt små heste, hvilket jo ikke udelukker, at klostret har haft en god hestebestand; nordbagger og islændere f. eks. er jo udmærkede brugsheste. Længden på de 5 hestesko er: 11 cm, 10,3 cm, 12 cm, og 14 cm. Den 6. sko lader sig ikke måle på grund af brud.

Med de røgede gæs in mente, ser man også i knoglesamlingen 3 stykker fra en gås (*Anser*), formentlig tamgås, og en eneste knogle af høne (*Gallus domesticus*) har trodset tidens og menneskets tand og



Hundespor i munkesten. To poteaftryk oven i hinanden.

Øm Kloster Museum.

Foto: V. Baunsgaard.

bærer vidnesbyrd for nutidens mennesker om, at denne ikke særlige intelligente, men lækre fugl har været at finde blandt klostrets husdyr. Høsehhold spores også i et åbent brev til abbeden i Øm Kloster, dateret Kolding 10. januar 1559, der befaler, at der skal sendes 12 øksne, 12 fede svin, 12 fede får, 50 sider flæsk, 100 par høns, 1 td. æg og 1 td. æbler til slottet inden 29. januar⁷⁾.

Blandt godt og vel en snes munkesten med dyrespor, der findes i Øm Kloster Museum, findes 12 stk. med spor efter det ældste husdyr, hunden (*Canis domesticus*)⁸⁾. Aftrykkene er fra 50 mm længde og 45 mm bredde til 77 mm længde og 72 mm bredde. Lægger man så hertil de 8–10 %, som teglsten svinder ved brændingen⁹⁾, får man målene fra ca. 55 mm l. og 49 mm br. til ca. 84 mm l. og 79 mm br. Da de fleste af sporenes mål er nærmere det største end det mindste, får man indtrykket af, at klostrets hunde har været store og grove.

Men hvilke typer og racer har det været? Middelalderens hunde

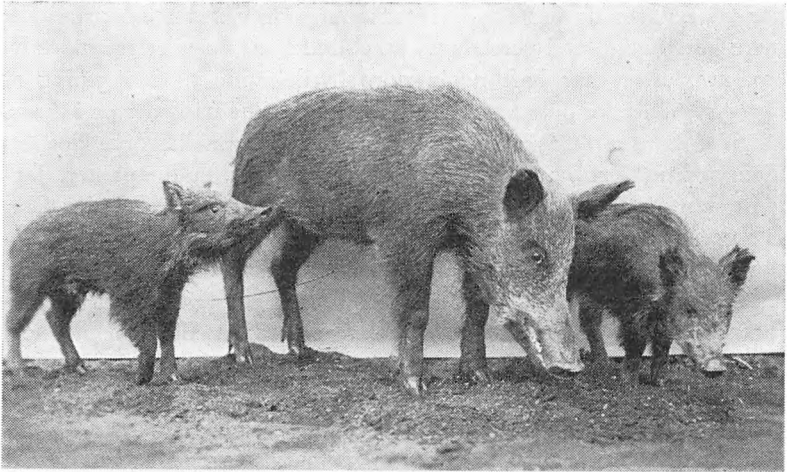
har vel nok for de fleste typer vedkommende været mere primitive, mere køteragtige end vore dages racehunde, men der er næppe tvivl om, at klostret har haft nogle store hyrdehunde til bevogtning af får og svin, der for det meste strejfede frit omkring på heder og i skove. Desuden har man måske holdt vagthunde, der kunne bevogte klostrets hjemmegrund ved nattetide og give hals over for ubudne gæster. Jagten i skovene har også krævet jagthunde. I hvert fald forbyder Chr. II's gejstlige lov af 1521 i kapitel 4 abbeder, priorer eller andre klostermænd i de store klostre som Antvorskov, Sorø o. a. at holde mere end 2 par mynder og et kobbelt støvere¹). Her har vi et par af hundracerne, og der er vel næppe grund til at tro, at klostermændene i Øm har været anderledes indstillet over for jagt og jagthunde end Sorømunkenene f. eks., der jo også var cisterciensere.

Hermed er vel kilderne til vor viden om Øm Klosters husdyr udtømt, indtil eventuelle nye udgravninger måske bringer nyt materiale frem for dagens lys. Der findes dog endnu en lille morsom detalje om kvægholdet i klostret, idet originaludgaven af klosterkrøniken, der findes i Det Kgl. Bibliotek, i flere af sine pergamentblade fremviser små afrundede huller, antagelig efter *vårbylder*. Oksebremsen, der i dag er så sjælden i størstedelen af Danmark, at kørerne næsten har glemt at bisse, har plaget Øm Klosters oksebestand. Bremselarverne efterlader sig netop sådanne runde huller i oksehuderne, hvilket i højeste grad er til gene, hvadenten man skal anvende huden til skolæder eller skrivepergament.

Den vilde fauna

Den frie, vilde fauna omkring Øm har givetvis været ret rig på den tid, da klostret anlagdes. Efterhånden som området kultiveredes er denne fauna aftaget, også som følge af oldensvinenes tilstedeværelse i klosterskoven og den udstrakte kulsvidning, der samtidig har fundet sted. Man må have drevet jagt såvel som fiskeri fra klostret, i hvert fald var der i den katolske tid påbudt klostrene af afholde ulvejagter¹⁰).

Da klostret efter 1558 blev omdannet til det kongelige jagtslot Emborg og derved kom ind under Frederik II's kongelige vildtbaner, blev vildtet fredet og plejet af den jagtelskende konge, så bestandene atter gik frem. Da vildsvinene var blevet yderst fåtallige i området, lod kongen i 1560-erne og atter igen i foråret 1581 udsætte vildsvin fra Mecklenburg på vildtbanerne, sidste gang 21 stykker¹). Et andet



Vildsvinet har i historisk tid været almindeligt i Jylland. Det sidste skal være skudt ca. 1801. De vildsvin, der lever ved Vildmosen i dag, er ikke af den gamle, danske stamme, men indført sydfra.

bevis på kongens store interesse for at ophjælpe vildtbestanden får vi gennem et påbud, der tilstilledes lensmændene på Skanderborg, Emborg, Silkeborg og Bygholm len, om at sørge for, at alle hunde skulle bindes eller have yderste led af højre forben afhugget, så de ikke kunne ødelægge vildtet⁷).

Øm-museets samlinger fortæller også om den vilde fauna ved det middelalderlige Øm. Blandt knoglerne fra »køkkenmøddingen« findes nogle, der stammer fra jagtbart vildt. Det vildt, der her er rigest repræsenteret, er *rådyret* (*Capreolus capreolus*). Der foreligger her både kraniefragmenter, løse opsatsstænger og lemmeknogler. Opsatserne er ikke særlig kraftige, men bestanden har også levet på yderst kalkfattig bund. 7 stk. knogler og fragmenter af takker af *kronhjort* (*Cervus elaphus*) viser, at dette ædle storvildt også er blevet jaget ved Øm.

Der må have stået en stærk grundstamme af kronvildt her allerede i klostertiden, siden Christian IV i året 1593 i løbet af kort tid kunne nedlægge 1600 stærke kronhorte på Skanderborgs vildtbaner. Vildtet skulle anvendes som forsyninger til flåden¹¹). Endnu en vildt-
art er repræsenteret i klostrets »køkkenmødding«, nemlig *vildsvinet* (*Sus scrofa ferus*), hvoraf der findes et fragment af en hjernekasse og et skinneben.



Et lille relief i glasseret tegl fra Øm Kloster viser middelalderkunstnerens opfattelse af kronhjorten. Trods stiliseringen får man et levende indtryk af dyrets majestæt. Der er en næsten assyriske kraft og spændstighed i det lille kunstværk.

Også den vilde fauna har efterladt sig fodspor i munkesten. Når munkestenene nystrøgne lå til tørre på marken, inden de skulle brændes, kunne det hændes, at såvel tamme som vilde dyr krydsede hen over tørrepladsen og efterlod deres fodspor i det våde ler. Spor af mindre klove findes i 7 munkesten, deraf er de tre ejendommeligt nok indmuret i grave i klosterkirken. Om det drejer sig om rådyr eller ged, har ikke kunnet bestemmes med 100 % nøjagtighed; men målene på disse spor stemmer godt med rådyr, ligesom enkelte af sporene har tydelige aftryk efter biklovene, der hos rådyr er skarpere og kraftigere end hos geden. Et normalt rådyrspors mål opgives til ca. længde 4,5 cm og bredde 3 cm¹²). Sporene i munkestenene ligger for det meste lidt i underkanten af dette, også når man tager skyldig hensyn til svindet under brændingen i teglovnen.

Endnu en type spor findes afsat i munkesten, nemlig spor af små poter i 4 af museets teglsten. En af stenene sidder i resterne af klinkegulvet i det mindste rum i klostrets refektorium. Sporenes form tyder på, at det er en *husmår* (*Martes foina*), der har afsat sporene, og målene svarer nogenlunde til normalmålene for husmår på fast bund, længde ca. 3,5 cm, br. ca. 3,2 cm¹²).

Målene på de fire munkestens spor er:

1. L. 3,0 cm, br. 2,7 cm. L. 3,6, br. 3,0.
2. L. 3,3 cm, br. 2,9 cm. 4 potemærker, kun eet måleligt.
3. L. 2,8 cm, br. 2,7 cm. L. 3,3, br. ?
4. L. 3,4 cm, br. ? cm. L. ?, br. 3,0.

Mellem stenene i resterne af et klinkegulv i klostrets køkken, er der fundet ben og skæl af forskellige ferskvandsfisk¹³). Magister C. V. Otterstrøm har konstateret, at resterne stammer fra *aborre* (*Perca fluviatilis*), *gedde* (*Esox licius*), *knude* (*Lota lota*), *ørred* (*Salmo trutta*), *suder* (*Tinca tinca*) og *brasen* (*Abramis brama*). Det er alle sammen fiskearter, der den dag i dag fanges i Mossø og Gudensø, søerne henholdsvis syd og nord for Øm Kloster. Munkene havde anlagt nogle fiskedamme ved Asgarth-kanalen tæt ved Mossø. Her anbragte man, som i en slags hyttefad, fangne fisk, så man altid havde frisk fisk lige ved hånden.

Selv af så lavtstående dyr som snegle, fandtes der rester under udgravningen af Øm Kloster. Den store vinbjergsnegl er mærkelig nok ikke fundet her, men en del mindre landsnegle er konstateret. Man har fundet skaller af *Helix hortensis* og *H. hispide*. Begge disse arter lever stadig på stedet, medens *H. arbustorum*, hvoraf der er fundet en del skaller, synes at være uddød på stedet, hvilket også gælder arten *H. nemoralis*, hvoraf der kun er fundet en eneste skal¹⁴).

*

Øm Klosters lave ruiner har atter talt til nutiden, som det så ofte før er hændt. Vi ved i dag meget om dette kloster i forhold til andre danske middelalderklostre, men dog ved vi så uendelig lidt. Munkene har selv råbt nutidens mennesker op tværs over tidens svælg gennem deres bevarede skrifter: Øm Klosters Krønike og det lille skrift om biskop Gunners levned. Den moderne videnskab har ligeså fra den modsatte side skabt kontakt med den fjerne middelalder gennem arkitekt C. M. Smidts og inspektør Anders Andersens arkæologiske undersøgelser af Øm Kloster, og dr. Kr. Isager har fået skeletfun-

dene i Øm til at tale deres dybt alvorlige sprog om fjerne tiders lidelser og lægekunsten, der skulle råde bod på disse. Flere andre undersøgelser har fundet sted, og nu sidst har konservator Ulrik Møhls undersøgelser af Øm-museets dyreknogler bragt os viden om de medskabninger, der i århundreder har taget del i menneskets kulturhistorie.

Jeg vil gerne til slut rette en tak til hr. konservator U. Møhl, Universitetets Zoologiske Museum, København, for det store arbejde med bestemmelsen af Øm Kloster Museums samling af dyreknogler.

Summary

The small zoological collection of the Museum of the Abbey of Øm, Cara insula, is showing different species of as well domestical as wild animals. The collection of animal-bones from the kitchen-regions has been investigated by U. Møhl, Zoological Museum, Copenhagen. A collection of bricks is showing footprints of animals. Some information about the animals of Øm comes from different old letters.

The species of animals from the monastery are the following: ox (*Bos taurus domesticus*), *sheep* (*Ovis aries*), *goat* (*Capra hircus*), *swine* (*Sus scrofa domesticus*), *horse* (*Equus caballus*), *goose* (*Anser*), *hen* (*Gallus domesticus*), *bee* (*Apis melifera*). *European red deer* (*Cervus elaphus*), *roedeer* (*Capreolus capreolus*), *wild boar* (*Sus scrofa ferus*), *stone marten* (*Martes foina*). The fresh-water fish: *Perch* (*Perca fluviatilis*), *pike* (*Esox lucius*), *salmon* (*Salmo trutta*), *burbot* (*Lota lota*), *tench* (*Tinca tinca*), *bream* (*Abramis brama*). The snails: *Helix hortensis*, *H. hispide*, *H. arbustorum*, *H. nemoralis*, and the *gadfly* (*Hypoderma bovis*).

The buildings of the Abbey of Øm existed from 1172 to 1561.

NOTER

1. C. Weismann: *Vildtets og jagtens Historie i Danmark*, 1931.
2. Edv. Erslev: *Om de glubende Dyrs Undergang i Nørrejylland*, 1871.
3. Det nuværende Emborg Vestermark i Rye sogn. Mindre end en halv snes gamle bøge er skovens sidste rest i dag.
4. Isager Kr.: *Krankenfürsorge d. d.*

- Zist. klostets Øm, Kbhvn. 1941. s. 8.
5. U. Møhls fortegnelser over dyreknoglerne er noteret i Øm Kloster Museums katalog 1, afsn. 2.
 6. K. Albertsen: Fra Øm Kloster: De gamle Hestesko, Dansk Veterinærhist. Samf. Aarb. 1937.
 7. Kancelliets Brevbøger 1556–1560, 1887–88, s. 240.
 8. Bestemt efter A. N. Formosov: Sputnik sledopyta —, efter venlig oplysning og oversættelse af Eugenia Dorogostaiskaja, Leningrad.
 9. Efter venlig oplysning af ingeniør Lautrop, Lysbro Teglværk, Silkeborg.
 10. Fr. Thaarup: Den danske Stats Forst og Jagtstatistik, 1842.
 11. Jæger, Jagt og Vildt Verden over, (Ahlefeldt red.), 1954.
 12. Valentin Jensen: Spor. Zool. Mus. Kbhvn. 1946.
 13. Isager og Smidt: Øm Kloster. Cara insula. Hist. Samf. f. Aarh. Stift, 1960.
 14. Kr. Isager og P. Nielsen: Bløddyr fra Ry- og Silkeborgegnen. Flora og Fauna 1923.

Ole Rømer-Observatoriet – dets oprindelse og dets første leder

Af Axel V. Nielsen

Århus byråd behandlede i sit møde d. 28. august 1902 et andragende fra forstander for Odder kommunale realskole Torvald Køhl¹⁾). Køhl havde siden de unge år udøvet en omfattende astronomisk virksomhed især i folkeoplysningens tjeneste; han var nu i 50-års alderen og turde have følt det samme, som hans nærmeste foresatte fandt og også gav udtryk for, at den dobbelte gerning som skoleleder og astronom i det lange løb ikke kunne forenes. Køhl havde to år tidligere opnået et mindre årligt tilskud på finansloven til støtte for sin astronomiske virksomhed, om end kun for tre år; han ville nu forsøge at få dette tilskud forhøjet og gjort livsvarigt, ligesom han håbede, at der kunne bevilges ham fuld pension, når han søgte sin afsked fra skolegerningen for helt at hellige sig astronomien.

Køhl gør i sit andragende til Århus byråd rede for sin plan om at flytte sit lille privat-observatorium til Århus; han vil gøre det tilgængeligt for byens borgere, ligesom han på anden måde vil fortsætte sin populariserende virksomhed; og han udtrykker håbet om, at byrådet »med Velvillie ser paa disse mine Bestræbelser og i en eller anden Form, ved et aarligt Tilskud, Overdragelse af Byggegrund e. lign.« vil bidrage til planens gennemførelse. Køhl gør endelig opmærksom på, at gode betingelser for iagttagelse på sydhimlen er afgørende, så at observatoriet må lægges i byens sydlige udkant.

Byrådet overgav Køhls andragende til »Marselisborgudvalget«²⁾ og vedtog i sit møde den 25. september efter indstilling fra dette udvalg, at Køhl fik overladt en grund på ca. 3000 kvadratalen nær Magdalenemøllen³⁾; prisen på grunden, 2 kr. pr. kvadratalen, skulle henstå i 2. prioritet, dog uden forrentning og afdrag, og ordningen forblev ved magt, så længe grunden blev anvendt til nævnte formål, men ansøgeren skulle kontant bidrage bl. a. til vej- og kloak-anlæg. Den støtte, Køhl kunne regne med, var således stærkt begrænset.

Køhl besigtigede omgivelserne ved Magdalenemøllen; han forespurgte i en senere skrivelse, om der skulle findes en passende grund på »Skrænten ved Stranden«, men måtte endelig i skrivelse af 1. marts 1903 stille sagen i bero. Forventningen om at kunne sikre fremtiden økonomisk var delvis slået fejl. Århus fik ikke sit observatorium, men en første begyndelse var gjort⁴).

*

Fem-seks år senere blev spørgsmålet om et observatorium i Århus igen bragt på bane, denne gang af ejeren af Urania-observatoriet på Frederiksberg, overtelegrafist Victor Nielsen⁵) i en skrivelse til Århus byråd, dateret den 25. september 1908.

Victor Nielsen havde tidligere samme år besøgt privat-astronomen Friedrich Krüger i Altenburg (i det lille hertugdømme Sachsen-Altenburg), og Krüger havde beklaget sig over den tiltagende minedrift i en nærliggende udløber af Erzgebirge og dermed en stadig stærkere støv- og røgfylt atmosfære, der virkede hæmmende på hans arbejde ved kikkerten⁶). Victor Nielsen har kendt byrådets holdning i sin tid over for Køhl og spørger nu, om også Krüger kan få overdraget en grund til et observatorium, i givet fald »hvor stor – og hvor beliggende?«.

Victor Nielsen giver i samme skrivelse en kort oversigt over Krügers hidtidige virksomhed; han omtaler i få linier Krügers plan for et observatorium i Århus og de instrumenter, han vil kunne udstyre det med – »Altsaa et fuldstændig moderne Observatorium!«; og han tilføjer, at Krüger under en rejse, bl. a. til et naturforsker møde i Köln og en meteorologkongres i Hamborg, først i oktober vil komme til Århus.

Byrådet behandlede skrivelsen i sit møde den 1. oktober, og »Marselisborgudvalget« blev bemyndiget til at svare imødekommende; der var enighed om at stille Krüger over for samme vilkår som i sin tid Køhl.

Overlærer (skoleinspektør) A. Müller, der var indvalgt i byrådet af borgergruppen, udtalte under sagens behandling, at »det var et betydningsfuldt Tilbud, Aarhus her fik. Et Observatorium vilde være et væsentligt Led i Byens aandelige Udvikling, saa meget mere som Professor Krüger var en betydelig Videnskabsmand, og som det var to danske Mænds Arbejde, han fortsatte«⁷). Demokratens redaktør, M. Simonsen, var i sine ord også velvillig over for planen, men tilføjede: »Vel skulde man ikke give Grunden helt gratis, men der maatte dog

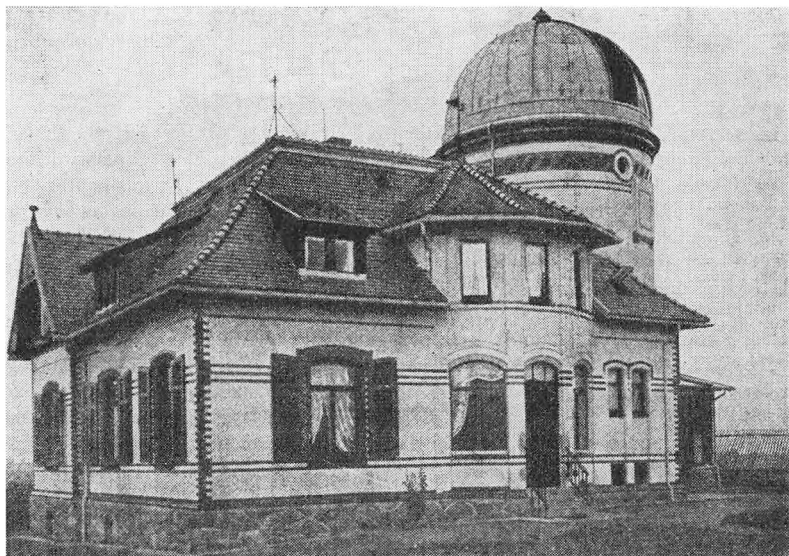


Fig. 1.

Krügers observatorium i Altenburg (billede i Krügers beskrivelse af observatoriet, jfr. note 20). – I tårnet var en dobbeltrefraktor opstillet, i den lille tilbygning, der skimtes til højre, et passageinstrument; størstedelen af bygningen var bolig for familien. Et senere optaget fotografi viser kuplen forsynet med en spids af den særlige form, at ligheden med den tyske pikkelhue bliver slående.

gøres opmærksom paa, at et Observatorium vilde være mere rentabelt for Byen end Prinseslottet⁸), hvortil man gav gratis Grund«. Der var således tilslutning på bred front.

Victor Nielsen fremsendte nu den 25. januar 1909 Krügers ansøgning, dateret den 4. december 1908. Det originale dokument synes gået tabt, men ansøgningen findes på dansk i Ole Rømer-observatoriets arkiv, skrevet med ukendt hånd, med tydeligt præg af at være en oversættelse fra tysk og med rettelser og mangler. Denne oversættelse meddeles her in extenso; den giver i et samlet billede situationen set med Krügers øjne. Adskilligt vil først komme i rette belysning, når det sammenholdes med enkeltheder fra det følgende.

Altenburg. S. A. 1908 Dez. 4
Observatorium

Til den højtærede Borgerrepræsentation i Aarhus.

Hr. Victor Nielsen, Ejer af og Direktør [for] Uraniaobservatoriet i Kjøbenhavn, meddelte mig, at Byraadet i Aarhus vilde hilse Oprettelsen af et Observatorium med Glæde. I Begyndelsen af Oktober d. A. har jeg besøgt Aarhus og fundet, at Aarhus ikke er noget ugunstigt Sted for et Observatorium. Jeg er derfor rede til at henlægge mit Observatorium fra Altenburg til Aarhus. Til Byrepræsentationen retter [jeg] af denne Grund den ærbødigste Bøn at hjælpe til at virkeliggøre denne Plan.

Om mine Personalialia meddeler jeg kort følgende: Jeg er født den 22. Debr. 1864 i Dassow i Mecklenburg som Søn af Urmager Heinrich Krüger og Hustru, Wilhelmine, født Niese. Efter at have besøgt Gymnasiet i Wismar og Elbing, studerede jeg paa Universiteterne i Halle og Kiel og blev saa Lærer i Fysik, Elektroteknik og Matematik ved Krigsmarinens Kejserske Maskinist- og Styrmandsskole i Kiel, saa ved Teknikum i Mittweida og derpaa ved Teknikum i Altenburg. Siden den 29. Debr. 1893 er jeg gift med Ella, født Jacoby, fra Kønigsföhrde ved Ren[d]sborg.

Af større Skrifter har [jeg] offentliggjort:

a. astronomiske: 1. Katalog over farvede Stjerner mellem Nordpolen og 23. Grad sydlig Deklination, med særligt Hensyn til Spektrotypen^{a)}. Kiel 1893.

Dette arbejde blev præmieret af Universitetet [i] Kiel. En Nybearbejdelse er foretaget i Manuskript af mig i de sidste Aar og kan snarest udgives. 2. Seks mere eller mindre omfangsrige Artikler over Fiksstjernerne Farver og spektralanalytiske Beskaffenhed i »Astronomische Nachrichten« og i »Astrophysical Journal« (engelsk tidsskrift)^{b)} 3. Fem større Afhandlinger over farvede Stjerner og over Bygningen af Kikkerter i »Mitteilungen von Freunden der Astronomi[e] und kosmischen Physik«, og i »Centralzeitung für Optik und Mechanik«. 4. En Brochure »Om farvede Stjerner«. Altenburg 1902.

b. meteorologiske: 1. Vejrforholdene i Altenburg og Omegn. Altenburg 1904. 2. Nedbørsforhold og Tordenvejr i Hertugdømmet Sachsen-Altenburg. Altenburg 1905. 3. Betydning af Meteorologien og Vejrspaadomme for den praktiske Landmand. Ulm 1907.

c. matematiske. Indførelse i den højere Analysis. Udkommer i den nærmeste Fremtid paa Forlag af Vieweg & Sohn i Braunschweig^{c)}.

d. pædagogiske: 1. Sundhed og tysk Opdragelse. I »Landwirtschaftliche Schulzeitung« og »Blätter für deutsche Erziehung« 1904. 2. Hvilke Krav maa Forældrene stille til den højere Drengeskole. Altenburg 1906^{d)}.

a) Spektrotypen skal læses spektraltypen.

b) Astrophysical Journal er ikke et engelsk, men et amerikansk tidsskrift, udgivet siden år 1895 af University of Chicago Press.

c) Forlagets navn er tilføjet med Ruben Andersens skrift. Bogen synes aldrig at være udkommet, i hvert fald ikke hos Vieweg-forlaget, efter hvad dette meddeler i en skrivelse af 24. april 1961.

d) Krüger foreslår i denne afhandling, at der lægges mere vægt på matematisk-naturvidenskabelige fag; hidtil var sproglige fag i overvægt.

e. I »Naturwissenschaftliche Rundschau« skrev jeg et stort Antal Referater og Recensioner over Arbejder af Meteorologien, Geophysik og Astronomi, især Oceanografi og Jordskælvskyndighed.

Af astronomiske Instrumenter ejer jeg:

1. En Dobbeltrefraktor (Dobbeltkikkert) for visuelle og fotografiske Iagttagelser. Fra Hans Heele-Berlin. Visuelt Objektiv 172 mm Diameter, fotografisk Objektiv 180 mm Diameter.

Til Refraktoren findes som Biapparater et Kilefotometer, et Traadmikrometer, flere smaa Spektroskoper. Omtrentlig samlet Værdi 12900 Mark.

2. En moderne Reflektor (Spejlteleskop). Objektiv 400 mm i Diameter, slebet af B. Schmidt. Monteringen er endnu under bygning hos G. Heyde i Dresden. Værdi omtrent 15000 M.

3. Et Passage-Instrument, Objektiv 52 mm i Tværmaal med Reichelsk Libel[le]. Værdi omtrent 2000 M. Fra H. Heele-Berlin.

4. En horizontalt monteret transportabel Kometsøger. Objektiv 92 mm Tværmaal, fra G. Heyde-Dresden. Værdi omtrent 700 M.

5. Astronomisk Pendulur fra H. Heele-Berlin, Stjernetid. Kronometer fra I. F. Thorm-London. Værdi omtrent 750 M.

6. To fotografiske Objektiver med kort Brændvidde paa 40 henhv. 60 mm Aabning. Fra G. Heyde-Dresden. Omtr. Værdi 450 M.

7. To smaa Universalinstrumenter. Værdi omtr. 400 M.

8. En Jernobservationskuppel med 5,56 m Tværmaal. Fra G. Heyde-Dresden. Værdi 4000 M.

9. Forskellige fotografiske Apparater, optiske Hjælpemidler og et lille, men udsøgt Bibliotek af værdifulde astronomiske Værker. Værdi omtr. 2500 M.

Den samlede Værdi af ovenstaaende Opregning er 38700 M. Alle Instrumenter er i dadelfri Tilstand (ca. 34400 Kr.).

Ved Forlæggelsen af mit Observatorium er det mig i første Række magtpaaliggende, at Instrumenterne varigt bliver sammen og stilles i Videnskabens Tjeneste. Jeg er derfor rede til at skænke Staden Aarhus samtlige mine Instrumenter, som jeg for Tiden ejer og i Fremtiden endnu erhverver, naar Staden giver mig nogle Garantier for, at Observatoriet i Aarhus bliver en permanent Institution. Som Udvidelse af Instrumentskatten er af mig endnu planlagt Anskaffelsen af et Polariskop til Undersøgelse af Himmellyset for en Undersøgelse, som jeg vil foretage i Fællesskab med nogle andre Instituter, og en Stereocomparator fra Firmaet Zeis[s] i Jena. Polariskopet er allerede i Arbejde.

Da jeg ikke blot udbeder mig noget af Staden Aarhus, men ogsaa giver noget, tror jeg med god Samvittighed at turde foreslaa følgende Overenskomst som Grundlag for Forhandlingerne:

1. Staden giver en passende Byggeplads og overtager Omkostningerne ved Bygningen af det egentlige Observatorium. Som Plads vilde der blive Tale om f. Eks. den Bakketop, som ligger lige over for Marselisborg Slot, til højre for den Vej, som gaar fra Stranden til Slottet. Bygningen af Observatoriet tænker jeg mig billigst udført efter Enkeltsystemet, saa at hvert af de to store Instrumenter faar sin egen Bygning. Byggeomkostningerne vilde sikkert ikke beløbe [sig] til over 20000 M (18000 Kr.); det er endog meget sandsynligt, at en meget mindre Sum vil være tilstrækkelig. Resten af de 20000 M sættes paa Rente, og det aarlige Rentebeløb anvendes efter Behov til eventuelle Reparationer og Forbedringer af Observatoriet.

2. Det tillades mig, at jeg paa Observatoriums-grundstykket for egen Regning bygger mig et Enfamilies Beboelseshus. Byen kan til enhver Tid mod Godtgørelse af mine egne Omkostninger mederhverve dette Hus for Observatoriet. Efter min Død skal Staden tage dette Hus af mine Arvinger paa Betingelser, som fastsættes nærmere.

3. (Punkt 3 er overstreget formentlig af Hr. Krüger og springes derfor over her)^e).

4. Hvis der tilfalder Observatoriet Gaver af Venner af Astronomien til Himmelkyndighedens Fremme, saa er disse at forvalte af et Kuratorium, som bestaar af nogle Medlemmer af Byraadet, Observatoriets Direktør og Borgmesteren i Aarhus.

5. Staden giver sit Samtykke til at lade mig være Direktør for Observatoriet, saa længe jeg bestræber mig for at løfte Institutets Anseelse. Kan eller vil jeg ikke mere have Ledelsen, saa besættes Pladsen med en anden Astronom. Ved Valget indhentes et Skøn af Direktøren for Statsobservatoriet i Kjøbenhavn.

6. Observatoriet skal i første Række forfølge rent videnskabelige Formaal, frem for alt være et Plejested for de farvede og foranderlige Stjerner og Solen[s] Astrophysik og stilles i Ungdommens Undervisnings Tjeneste. Der tilstræbes for Observatoriet en geofysikalsk Afdeling, først ved Opstilling af en Seismograf.

Jeg anmoder ærbødigst om, at man vil underkaste disse Forslag en velvillig Prøvelse og Bedømmelse og event. at ændre eller gøre andre Forslag. Mig er det fornemmelig magtpaaliggende at gøre den af mig med stor Bekostning samlede Observationsindretning til en varig Institution i Videnskabens Tjeneste.

En ældre Bedømmelse af Hr. Prof. Bauschinger^f), som jeg lod mig give, for at faa en lille Understøttelse af Regeringen i Hertugdømmet Sachsen-Altenburg, vedlægger jeg i bekræftet Afskrift.

Med største Højagtelse
 allerærbødigst
 Friedrich Krüger.

Ansøgningen kom til behandling i byrådsmødet den 25. februar 1909, og »Skovudvalget« blev bemyndiget til at forhandle med Krüger på grundlag af det af ham stillede forslag. Stemningen i byrådet

- e) Krüger havde som punkt 3 foreslået, at der skulle sikres ham et årligt stats-tilskud på 1500–2000 kr., men var underrettet om den ringe udsigt til at opnå det. Victor Nielsen har holdt ansøgningen tilbage, og Krüger anmoder ham i et brev af 3. januar 1909 om at videresende den med punkt 3 overstreget, »hvis De mener, at jeg [Krüger] med 6000 kr. kan leve i Århus omtrent, som De selv er vant«.
- f) Julius Bauschinger (1860–1934), tysk astronom med erfaring inden for såvel teoretisk som praktisk astronomi. – Bauschinger nævner i sin udtalelse, dateret d. 23. januar 1897, at han under bygningen af refraktoren gentagne gange har prøvet såvel dens mekaniske indretning som dens optiske ydelse og har kun ros tilovers for den. Han skriver også, at Krüger tidligere har arbejdet »under uheldige ydre forhold«.

var overvejende positiv. Overlærer Müller henviste i sit af velvilje overstrømmende indlæg til observatoriets betydning for et kommende universitet. Bankdirektør Nørgaard kunne tænke sig en forhandling med en sagkyndig i København, hvad også borgmester Drechsel havde haft i tankerne.

Byrådet anmodede derpå i en skrivelse, dateret den 5. marts 1909, direktøren for Københavns observatorium, prof. dr. Elis Strömngren om en udtalelse, dels om Krügers videnskabelige kvalifikationer, dels om værdien af Krügers instrumenter i videnskabelig henseende. Næsten tre uger gik, og et svar lod vente på sig, og Strömngren blev den 25. marts erindret derom.

Endelig indløb udtalelsen, dateret den 29. marts; den har følgende ordlyd⁹⁾:

Universitetets astronomiske Observatorium.

København, den 29. Marts 1909.

Som Svar paa Byraadets Skrivelse af den 5. 3. og angaaende en Ansøgning af Hr. Fr. Krüger fra Altenburg skal jeg herved udtale:

- 1) Hr. Krüger har i Kiel, Bamberg og Altenburg udført en Række astronomiske Arbejder, særlig over farvede Stjerner, der have videnskabelig Værdi.
- 2) Over Altenburg-Instrumenternes videnskabelige Værdi er det mig ikke muligt at udtale mig, da jeg aldrig har haft Lejlighed til at se dem og det af Hr. Krügers udgivne videnskabelige Arbejder næppe er muligt paa dette Punkt at faa en bestemt Opfattelse. Hr. Krügers Opgivelser om Instrumenternes pekuniære Værdi synes mig ikke at være overdrevne.

Ærbødigst

Elis Strömngren.

Til Aarhus Byraad.

Strömngren giver svar på de stillede spørgsmål, på sidste spørgsmål i det omfang og den form, det var muligt. Den hele udtalelse er saglig uangribelig, men føles kort og har ikke kunnet yde byrådet megen støtte; den har også skullet udstedes på et tidspunkt, der var Strömngren så temmelig ubelejligt, og den hele situation var heller ikke lige-til.

Strömngren kom med sin udtalelse til at give grønt lys for Krügers plan og må have regnet dermed. Han har vidst, at Krügers samling instrumenter var langt over det gængse blandt privat-astronomer, i hver fald her i landet, men derfra og til kravene til en fremtidig universitets-institutions udstyr var længere; men – overlærer Müllers udtalelser i byrådet gik nærmest ud på det modsatte. Strömngren har også vidst, at Krüger var uden et afsluttet universitets-studium og

endnu i 45-års alderen uden en videnskabelig produktion, der kvalificerede ham til en lærestol ved et universitet og til leder af et dertil knyttet observatorium. En dag kunne universitetet i Århus blive en realitet, og det kunne blive Strömrgren selv, der skulle udfærdige den indstilling, der vragede Krüger.

Strömrgren kunne have anført eller blot antydnet disse betænkeligheder, og planen måtte være strandet, såfremt det var et kommende universitets-observatorium, byrådet sigtede mod, men Strömrgren ville da på samme tid hindre oprettelsen af *to* nye observatorier i landet.

Strömrgren var halvandet år tidligere kommet til Danmark som professor astronomiae og blev ved sin udnævnelse medlem af en kommission, der skulle udarbejde den detaljerede plan for et nyt stats-observatorium, medens observatoriet på Østervold i København i de kommende år i første række skulle tjene til undervisningsformål. Dette spørgsmål er behandlet andetsteds¹⁰); det er tilstrækkeligt at nævne her, at Strömrgren gik mod denne plan og fik den forpurret, og hans afgørende, meget omfattende skrivelse er dateret den 10. april 1909, altså mindre end to uger senere end udtalelsen til Århus byråd.

Victor Nielsen fortæller i et brev af 10. april 1909 til borgmester Drechsel, at han »tvende Gange« har været kaldt til Strömrgren for at give oplysninger. Strömrgren beklagede, at han havde ladet Århus byråd vente på svar, men »officielle Arbejder har taget hans Tid«, og tiden *må* have været knap i de uger. Strömrgren udtalte endvidere, stadig ifølge Victor Nielsen, at det havde taget megen tid at fremskaffe Krügers undersøgelser, og flere foreligger også i et tidsskrift, der ikke hørte til de gængse i den astronomiske verden; og det turde være tvivlsomt, om Strömrgren med den korte frist, som byrådet fastsatte ved at rykke for et svar, har kunnet få dem i hænde.

Byrådet fandt åbenbart Strömrgrens udtalelse tilfredsstillende, eller der var ikke tid til at indhente yderligere oplysninger. Den er dateret den 29. marts 1909, kan have været i Århus den 30. marts, og Victor Nielsen takker i brevet af 10. april for borgmesterens meddelelse af 31. marts, der foranledigede ham til omgående at sende følgende telegram til Krüger:

Bürgermeister Drechsel teilt mit: Krügers Sternwarten Vorschlag angenommen.

En vedtagelse, som det sig hør og bør, har ikke foreligget; der blev ikke holdt byrådsmøde i de dage. Men et nyt byråd skulle tiltræde den 1. april, og forkæmperen for observatoriet, overlærer Müller, fortsatte ikke som byrådsmedlem. Heri turde ligge forklaringen på

dette hastværk. Man tør formode, at Müller på falderebet skulle vide sine stærke ønsker opfyldt og har opnået en art vedtagelse »under hånden«. Sagens virkelige stilling fremgår af en bemyndigelse til fortsat forhandling med Krüger, som i et møde den 6. maj blev givet af det nye byråd på linie med vedtagelsen den 25. februar.

Afgørelsen faldt først to måneder senere, da byrådet i sit møde den 3. juni vedtog en indstilling fra »Skovudvalget«; den havde form af en overenskomst mellem Krüger og Århus kommune og var forud tiltrådt af de to forhandlende parter, nævnte udvalg og Krüger (og hans befuldmægtigede på stedet, overlærer Müller). Overenskomsten har følgende ordlyd:

I

Jeg undertegnede Astronom Friedrich Krüger skænker Staden Aarhus samtlige de astronomiske Instrumenter og Hjælpemidler, som jeg i Følge efterstaaende Specifikation nu ejer, og dem, som maatte komme i min Besiddelse, saa længe jeg i Følge denne Overenskomst er Direktør for Observatoriet i Aarhus.

For Tiden ejer jeg:

- 1) 1 Dobbeltrefraktor med Biapparater,
 - 2) 1 Reflektor^a),
 - 3) 1 Passageinstrument,
 - 4) 1 Kometsøger^b),
 - 5) 1 astronomisk Pendulur,
 - 6) fotografiske Objektiver,
 - 7) optiske Hjælpeapparater, f. Eks. Polariskop, Spektroskop etc., Kronometer,
 - 8) 1 Jernobservationskuppel (c. 6,2 m),
 - 9) forskellige fotografiske Apparater og Hjælpemidler,
 - 10) et Bibliotek af astronomiske Værker.
- a) Krüger havde været tjent med, at reflektoren var opført som et instrument, der først skulle bygges; jfr. senere.
- b) I fortegnelsen over instrumenter savnes en endnu mindre kikkert (fabrikat: Utzschneider und Fraunhofer, München; objektivdiameter 8 cm, brændvidde 60 cm); det turde være den kikkert, der i forrige århundrede var i brug på observatoriet i Bonn under udarbejdelsen af »Bonner Durchmusterung«, et katalog med tilhørende atlas over 324000 stjerner (jfr. H. Dahlerup Petersen: Aarhus Observatorium. Urania, [1. række], 1. årgang, side 65. København 1913); der nævnes i hvert fald i fortalen til katalogets bind 3 en kikkert af omtrent samme størrelse. Direktøren for Universitetsobservatoriet i Bonn, prof., dr. Friedrich Becker har i skrivelse af 20. januar 1961 udtalt, at en kikkert af den pågældende størrelse ikke mere findes på observatoriet i Bonn.

2

Byen Aarhus forpligter sig til at holde det saaledes af mig nu eller i Fremtiden skænkede samlet som en videnskabelig Institution under Navnet

Aarhus Bys astronomiske Observatorium

»Ole Rømer«).

3

Aarhus By afgiver til dette Observatorium vederlagsfrit for medundertegnede Krüger det Grundstykke, som nærmere findes angivet paa vedhæftede Rids^{d)}.

4

Aarhus By afholder saavel nu som i Fremtiden alle Omkostningerne ved Opførelse og Indrettelse af alle egentlige Observationsbygninger. Ved Opførelse af Bygninger paa Byens Grund i Observatoriets Nærhed (indenfor 4-500 m) paahviler det Kommunen saa vidt muligt at drage Omsorg for, at Observatoriets Iagttagelser ikke vanskeliggøres ved saadanne Bygninger.

5

Aarhus By bevilger til Bygningen af Observatoriet en Sum af 25000 (fem og tyve Tusinde) Kroner. Skulde hele denne Sum ikke gaa med til Opførelsen af de nævnte Bygninger, skal Resten sættes paa Rente, og det aarlige Rentebeløb bliver efter Behov anvendt til Forbedring og Udvidelse af Observatoriet.

Byen afholder de aarlige Omkostninger til Vedligeholdelse af Observatoriebygningerne og ved Driften (jfr. dog § 12, næstsidste Punktum), som ogsaa Omkostningerne ved Brandforsikring af de til selve Observatoriet hørende Bygninger, af Instrumenterne etc. samt endelig ogsaa Omkostningerne ved Anskaffelsen af fotografiske Plader og Abonnement paa astronomiske Tidsskrifter.

6

Krüger opfører for egen Regning paa Observatoriets Grund en Beboelse (Villa til 1 Familie^{e)}). Tegningerne forelægges Byraadet til Godkendelse.

- c) Allerede Krüger opgav at bruge dette upraktisk lange navn og brugte »Ole Rømer Observatorium« eller »Ole Rømer-Observatoriet«.
- d) Grundens størrelse var ca. 22500 kvadratmeter; et mindre areal er siden afgivet til brug for væddeløbsbanen. – Krüger skal være tilbudt den højtliggende grund tæt syd for Marselisborg skovridergård, men har sandsynligvis frygtet skoven; den kunne afskære et med årene stadig højere bælte af himmelkuglen næsten horisonten rundt. Observatoriet ville idag have haft fordel deraf, idet skoven havde skaffet mere mørke omkring instrumenterne; og – observatoriets område sammen med Forstbotanisk have kunne være blevet et enestående anlæg!
- e) Krügers en-familiehus rummer idag en større og to mindre lejligheder, auditorium, biblioteklokale og tre arbejdsværelser. Udhuset er ligesom villaen efter tidens skik bygget i det store format, og Krüger skal efter sigende have erklæret, at det havde været stort nok for ham og hans familie!

7

Efter Krügers Død er Byen forpligtet til at købe det nævnte Beboelseshus af hans Bo eller Arvinger til en Pris (for Bygningen, uden den Grund, hvorpaa den staar), som i Mangel af mindelig Overenskomst fastsættes af uvildige, af Retten dertil udmeldte Vurderingsmænd.

Det samme gælder, dersom Krüger skulde opgive Stillingen som Direktør i Henhold til § 10, andet og tredje Stykke.

8

Byen kan til enhver Tid mod Udredelse af Krügers egne Omkostninger erhverve Beboelseshuset til Indlemmelse i Observatorieinstitutionen.

9

Observatoriets økonomiske Bestyrelse, derunder Bestyrelsen af de Pengemidler, som skænkes Observatoriet af offentlige Institutioner eller private, skal være underlagt Byraadet. Dette vælger dertil et Udvalg bestaaende af 3 Medlemmer. Saa længe Krüger er Observatoriets Direktør, er han selvkrevet Medlem af Udvalget, saa at Byraadet kun vælger 2 Medlemmer^f).

10

Krüger vedbliver at være Direktør for Observatoriet for Livstid.

Dog kan han til enhver Tid frivillig opgive denne Stilling.

Skulde Krüger blive uehbrekelig syg eller væsentlig misligholde de af ham ved denne Overenskomst paatagne Forpligtelser, f. Eks. ved i væsentlig Grad at forsømme de til Observatoriets Ledelse hørende Arbejder, kan Byraadet med $\frac{1}{2}$ Aars Varsel opsig ham til Fratrædelse af Stillingen.

Kan eller vil Krüger ikke mere have Ledelsen, som ogsaa efter hans Død, besættes Pladsen med en anden Astronom. Ved Valget af en saadan tages Direktøren for Statens (Københavns Universitets) Observatorium med paa Raad.

11

Observatoriets Opgave er i første Række videnskabelig.

Det skal fremfor alt arbejde i de variable og farvede Stjerner og Solens Astrofysik^g).

Der tilstræbes Oprettelsen af en geofysisk Afdeling, herunder først og fremmest og snarest muligt Grundlæggelsen af en Jordskælvsstation. Paa Grund af en saadan Institutions almene videnskabelige Betydning som Landsanstalt maa man søge at opnaa Statens Medvirkning^h).

- f) Observatoriets første bestyrelse, valgt i byrådsmødet d. 26. maj 1910, bestod af borgmester Drechsel, forretningsfører Jacob Jensen og ifølge overenskomsten Krüger.
- g) »Variable og farvede Stjerner og Solens Astrofysik« var et stort (og fint!) arbejdsfelt for observatoriet, når instrumentbestanden blev taget i betragtning.
- h) Forhandlinger bl. a. med Kirke- og Undervisningsministeriet førte ikke til oprettelsen af denne afdeling; der blev i observatoriebygningen forudset indretning af kælderrum til en seismograf.

Endelig stilles Observatoriet i Ungdommens, Undervisnings og Folkeoplysningens Tjenesteⁱ).

(Den Maade, hvorpaa man søger at løse disse Opgaver, angives nærmere i et Prospekt, som Direktøren udarbejder, og Byrådet godkender^j).

12

Hvis der mellem Byens Embedsmænd findes Personer, der maatte attraa særlig Uddannelse i de Opgaver, som Observatoriet stiller sig, skal dette, for saa vidt de paagældende have den fornødne Fordannelse (matematisk, naturvidenskabelig etc.), uden Vederlag give den fornødne Vejledning. Dog er Observatoriet ikke forpligtet til at have mere end een Lærling ad Gangen paa denne Betingelse^k).

Byen er indtil videre ikke forpligtet til at bære Udgifterne ved videnskabelig Medhjælp ved Observatoriet.

Det er i givet Tilfælde Krüger tilladt ved Læreanstalterne i Aarhus i bekendt Omfang at overtage Lærervirksomhed i de eksakte Naturvidenskaber (Fysik, Mathematik, Astronomi)^l).

Først med byrådets godkendelse af denne kontrakt var oprettelsen af observatoriet lovformeligt vedtaget. Krüger har sikkert fundet sagens hele gang langsom. Der var gået to måneder, siden Victor Nielsen sendte det telegram, der ingenlunde var så afgørende, som det så ud til, men Krüger havde alligevel regnet med, at bygningen af observatoriet kunne sættes i gang i juni; og der skulle gå endnu to år, inden det begyndte at rejse sig på den åbne Marselisborg mark.

*

I denne lange ventetid blev oprettelsen af observatoriet genstand for en bitter avisfejde. Observatoriesagen og Krüger selv havde to angribere, den ene overlærer (lektor) ved Århus Katedralskole F. C. Lorentzen¹¹), den anden den senere grundlægger af den astronomisk-historiske samling på Rundetårn, kustode ved Det kgl. Bibliotek i København, Harald Mortensen¹²).

Overlærer Lorentzen var i de år den stadige revser af byens forhold, og han har i et åbent brev i Aarhus Stiftstidende til »Professor F. Krüger«, dateret den 13. marts 1910, givet to grunde for sin modvilje og kamp mod planen om at bygge observatorium i Århus. Den

i) En fremmedbog for observatoriets gæster fra november 1911 til november 1915 er bevaret.

j) Dette »prospekt« synes aldrig udarbejdet.

k) Krüger skal have haft morskab af denne bestemmelse. Gennem de 45 år, observatoriet var kommunalt, har ingen embedsmand inden for Århus kommune reflekteret på dette tilbud.

l) Fru Krüger sagde engang til mig: Min mand var først og fremmest lærer.

ene grund er, at »Aarhus Kommune ikke har Raad«; det er skatteyderens indstilling. Den anden grund udtrykker Lorentzen med ordene:

»De er tysk, men jeg er dansk. Det krænker min nationale Følelse, at man indkalder Dem, en Udlænding, til at være Direktør for et Observatorium, som man oven i Købet drister sig til at kalde »Ole Rømer«

. . . Men Fejlen, Hr. Professor, ligger maaske i, at De kun mangelfuldt har været underrettet om, hvorledes Forholdene og hvorledes Stemningen er her i Byen«.

Harald Mortensen har ikke på lignende måde defineret sine motiver, men det fremgår af et af hans indlæg, at han var i kontakt med astronomen H. E. Lau, en dygtig mand, men ilter af sind og lidt isoleret blandt kolleger¹³); det var måske hans holdning, der kom til orde gennem Mortensens pen, og vel især nok hans fortørnelse over et byråds positive indstilling over for en ikke-dansk privat-astronom, medens han selv, der videnskabeligt set stod stærkt, måtte gå ledig og næppe havde det let.

Harald Mortensen skriver i dagbladet København for den 7. marts 1910:

»Hvorfor, vil man spørge, ansætter Aarhus en tysk Astronom? Fin-des der da ikke nogen *Dansker*, der kan præstere det samme Arbejde som Hr. Krüger? – Vist findes der danske Astronomer, hvis Navne endog har en god Klang i Udlandet, men ganske vist formaar ingen af disse at *forære* Aarhus en Instrumentsamling til 36.000 Kr.«.

Den stærke antityske holdning lå i tiden. Den internationale spænding var i de år tiltagende; der var herhjemme utryghed over for vor sydlige nabo, det sabelraslende kejserdømme, og den tyske flådes stadige krænkelser af danske farvande var en håndgribelig belæring om situationens alvor. Heller ikke var det onde år 1864 glemt, og det tyske riges lige så smålige som hårde politik over for det store danske mindretal syd for Kongeå-grænsen, et af den tids jerntæpper, bragte gang på gang den danske offentlighed i oprør og til modvilje mod alt tysk¹⁴). Og nu kom tyskeren her!

Harald Mortensen havde startet sine angreb i dagbladet København, og Aarhus Stiftstidende gengav dagen efter, den 8. marts 1910, hovedpunkterne i Mortensens artikel sammen med nogle udtalelser af overlærer Müller, der siger god for såvel Krügers instrumenter, »som i enhver Henseende kan staa paa Højde med noget andet dansk Observatoriums«, som for »Krügers Betydning som Viden-

Et højtideligt Øjeblik.



Fig. 2.

Politiassistent Hauerbach på jagt efter Harald Mortensen (tegning i Aarhus Stiftstidende d. 6. april 1910). — Kustode Harald Mortensen, Det kgl. Bibliotek, København, rettede i marts-april 1910 i en række indlæg i Aarhus Stiftstidende en skarp kritik mod observatoriesagen.

Øvem af d'Ørr. hedder Mortensen?

skabsmand«; hans artikler i »tyske astronomisk-videnskabelige Tidsskrifter« betegnes som »fortrinlige Kildeskrifter«. Næste dag fulgte et indlæg, »Dansk Astronomi Anno 1910«, underskrevet af Krüger og Müller og med billeder af to af Krügers instrumenter, så sandt et mærkeligt dokument, når det så klart skinner igennem, at dets formål var at begrunde og uddybe Müllers udtalelser dagen før og dermed bringe kritikken til tavshed. Krüger skulle i hvert fald helst ikke bedømmes ud fra det.

Krüger må formodes at være forfatteren; der bringes nogle uddrag af en afhandling af den få år tidligere afdøde direktør for observatoriet i Potsdam H. C. Vogel^{14a}), og Krügers eksemplar, nu i Ole Rømer-observatoriets bibliotek, har indstregninger, der røber denne specielle anvendelse. Müller har vel oversat artiklen; dens oprindelige tyske sprogform skinner igennem, og han har kun delvis magtet en dansk gengivelse af det astronomisk saglige i den, og alene en dårlig oversættelse kan ødelægge meget.

Artiklens lidt aparte form fremgår af følgende udpluk:

»Passageinstrumentet, som opstilles, hører ikke til de smaa Instrumenter af denne Art. Det har en Kikkert med 56 mm. Aabning, og en Libel[le] af Reichel, og den er maaske denne betydelige Mekanikers mest vellykkede«.

Vist er Krügers passageinstrument lille, men andre lige så små og endnu mindre instrumenter af samme type var i brug; de var bestemt for de observationer til kontrol på hoveduhrets gang, som ethvert observatorium før radioens tid måtte foretage, og var som oftest store nok til det formål. Libellen var et hjælpeinstrument ved passageinstrumentet; den omtalte libelle var forarbejdet af firmaet Reichel i Berlin (der står i artiklen »en Libelle af Reichel«, skal være fra Reichel, og af er vel en uheldig oversættelse af ordet *von*), og det virker pudsigt med fortrøstningen til, at denne libelle *kan* være firmaets mest vellykkede fabrikat! Tendensen i Krügers og Müllers indlæg turde dermed være klar.

Derimod høres intet om observationer af den type, der alene kunne godtgøre, at Krügers hovedinstrument, hans dobbeltrefraktor, var af en rimelig standard¹⁵). Af reflektoren forelå endnu kun selve spejlet, men Vogels gode erfaringer med en reflektor, forsynet med spejl af samme fabrikat, beskrives med udførlige citater fra hans lige omtalte afhandling, og det forsikres, at det spejl, som Krüger har erhvervet, »efter forskellige Sagkyndiges Dom ikke blot er Potsdamerspejlet jævnbyrdigt, men endog overlegent«, og Krügers og Müllers kritikere fik slå sig til tåls med denne udokumenterede påstand – ja, artiklen må for Lau have været »gefundenes Fressen«, og det er mærkeligt, i så ringe grad den præger den fortsatte diskussion. Den ikke-astronomisk kyndige læser kan heller ikke være blevet stort klogere og har ved opmærksom gennemlæsning ikke kunnet undgå at falde over forfatterens uhæmmede brug af pyntende adjektiver.

Harald Mortensen havde spurgt efter en bedømmelse af Krüger og hans instrumenter foretaget af en dansk fagmand, thi vel optrådte overlærer Müller som Krügers fortalere, men kunne næppe blive anerkendt som astronomisk autoritet; og det var rette ord i rette øjeblik, når der i Aarhus Stiftstidende for den 15. marts blev efterlyst den udtalelse, som byrådet indhentede forud for vedtagelsen af kontrakten med Krüger. »Var det ikke den allerbedste Maade at afslutte Striden paa, om Byraadet offentliggjorde dette Svar, der formodentlig er i Hr. Krügers Favør?« – sådan skriver en læser.

Det skete ikke, og flere indlæg fulgte, men de blev stadig af ringere

lødighed¹⁶). Endelig den 11. april fandt redaktionen tiden inde til at bringe diskussionen til ophør; det skete med følgende ord:

»Hermed betragter vi Debatten om Observatoriet som afsluttet. Vi skal dog bemærke, at der er forevist os Dokumenter, som godtgør:

1. At al Tale om, at Observatoriets Oprettelse skulde indeholde en national Fare, er Nonsens.

2. At Hr. Krüger er en anerkendt, dygtig Astronom, og at Byraadet er i Besiddelse af Skrivelser fra *danske* astronomiske Autoriteter¹⁷), der tilfulde godtgør dette.

3. At Observatoriet i hvert Fald vil blive opført, og at der en af de første Dage vil blive taget fat paa Arbejdet«.

Men – to dage senere optog redaktionen alligevel følgende indlæg fra overlærer ved Århus katedralskole, forfatteren K. G. Brøndsted¹⁸):

»Da der endnu er en stor Mængde Borgere, der ligesom Hr. Lorentzen nærer Frygt for, at Byraadet har løbet med Limstangen i Observatoriesagen, synes jeg, at det er Synd af Redaktionen, at De vil forholde os de Dokumenter, som positivt paaviser, 1) at enhver national Frygt i den Anledning er »Nonsens«, og 2) at Hr. Krüger er en virkelig anset astronomisk Kapacitet«.

Redaktionens svar gik ud på, at den ingen ret havde til at offentliggøre sagens akter, og det er forståeligt, om lyst fattedes til at give læserne Strömgrens erklæring i hænde. Stillet over for de udtalelser, som overlærer Müller havde fremsat, ville dens få og sagligt rolige ord virke alt for klangløse og forbeholdne.

*

Det turde være rimeligt på dette sted i denne skildring at samle nogle træk fra Krügers livshistorie, især fra hans studieår og fra årene i Altenburg indtil hans opbrud derfra, også i forsøg på at »tegne« et skarper nærbillede end det, der fremgår af den allerede gengivne ansøgning med dens opremsning af »personalia«; og skildringen skal senere føres videre gennem de få år, der var ham beskåret i Århus.

Krügers barndomsby Dassow ligger nær det danske monarkis sydgrænse indtil året 1864, hans fødselsår. Hans far var urmager, blev senere ejer af et bryggeri, og en af Krügers bedstefædre, efter forældrenes navne at dømme vel nok hans farfar, skal have boet i Horsens. Krüger brugte i de unge år de nærmest plattyske former Kroeger og Kröger for sit efternavn¹⁹).

Krügers studieområde ved universiteterne i Halle 1886–87 og i Kiel 1887–89 var mærkeligt bredt, ud over den mere almindelige kombination matematik, fysik, kemi og astronomi også geografi; det kan her nævnes, at Krüger foruden verdenssprogene også skal have været kyndig i hollandsk. Men den afsluttende embedseksamen, den tyske doktorgrad, nåede Krüger ikke, hvad så årsagen kan have været; han kaldes ellers i tidsskriftet *Astronomische Nachrichten* og i dets generalkatalog »stud. astr.« og »cand. astr.«, og det er titler på viderekommende studenter i faget; men det er relativt lidt, der foreligger om hans studietid.

Således skal Krüger fra efteråret 1889 og halvandet år fremefter have opholdt sig på *Astrophysikalisches Observatorium* i Potsdam, men nævnes ikke i observatoriets årsberetninger, og først da han var kommet tilbage til Kiel, kan hans færden følges. Det var i Kiel, Krüger udarbejdede og afsluttede sit første katalog over farvede stjerner, med hvilket han vandt en af Kieler-universitetet udsat pris, og prisopgaven kan være stillet med henblik på ham.

Krüger blev i 1893 lærer ved en af den tyske marines skoler i Kiel, var fra efteråret 1894 til efteråret 1895 frivillig medarbejder ved observatoriet i Bamberg og blev sidst på året 1895 lærer i fysik ved den tekniske højskole i Mittweida (ikke langt fra Jena), men faldt endnu ikke til ro. I oktober 1898 stod Krügers observatorium i Altenburg bygget²⁰), oprettet med tilskud fra såvel stat og by som fra det amerikanske »*Elisabeth Thompson Science Fund*«²¹). Det først ligesom bandt, og Altenburg blev hans hjem for et årti. Krüger blev lærer ved den tekniske skole i byen.

Altenburg, i 1910 en by på 40.000 indbyggere, var residensstad for fyrsten over det lille hertugdømme Sachsen-Altenburg. Naturvidenskabeligt interesserede i byen kunne glæde sig ved at vide tronfølgeren, fra 1908 Hertug Ernst II, interesseret og selv aktiv på disse felter²²). En naturvidenskabelig forening, »*Die Naturforschende Gesellschaft des Osterlandes*«, havde sæde i byen, tronfølgeren optrådte i foreningen som foredragsholder og i dens skrifter som forfatter, og Krüger var dens formand i 1903, da »*Die Vereinigung von Freunden der Astronomie und kosmischen Physik*« først i juni afholdt en lille kongres i byen, for hvilken Krügers observatorium naturligt blev midtpunktet. Det var ved dette møde, en »hr. Schmidt fra Reval« gav nogle oplysninger om et spejl, han havde slebet, og indbød interesserede til om aftenen i tilfælde af klart vejr at prøve dets formåen. Denne Schmidt var den senere så fortjenstfulde optiker Bernhard

Schmidt; hans »Schmidt-teleskop« fra 1930 blev »den største nydannelse i astronomisk optik i to århundreder«²³).

Schmidt boede i en årrække i Mittweida og han skal en aften være kommet til Altenburg og have banket på Krügers dør for at spørge, om han skulle slibe et spejl. Schmidt har hos Krüger fuldført i hvert fald slibningen af et 50 cm-spejl, hvormed de sammen tog øjeblikksfotografier af Jupiter med spejlet interimistisk opstillet på en græsplæne uden for observatoriet; de fandt på de små billeder (planetskiven var kun 1 mm i diameter) de første bugtninger i planetens skystriber i ækvatorområdet. Det var i de samme år, den afgørende tvekamp stod mellem linsekikkert og spejlkikkert, og Krüger fastslår i en længere artikel fra 1903 med titlen »Refraktor oder Reflektor«, en bredt skrevet oversigt, at »det ikke er korrekt at ville påstå, at spejlet er det farvefrie linsesystem underlegen i praksis, og heller ikke, at en stor reflektor nødvendigvis bliver et plumt instrument, uskikket og upraktisk i brug«²⁴). Tiden, der fulgte, gav Krüger ret, men han var ikke ene om dette standpunkt og heller ikke den første. Amerikaneren G. W. Ritchey havde i en artikel fra 1901²⁵), som Krüger har gjort rigt brug af og også henviser til, også i mekaniske detaljer beskrevet opbygningen af en – for den tid – større spejlkikkert, ligesom han gengiver fotografier af himmellegemer for dermed at vise dens ydeevne. Fra denne periode stammer Krügers to spejle, begge slebet af Schmidt, hvoraf det ene fik anvendelse i den reflektor, som blev bygget til det nye observatorium i Århus²⁶); og de overvejelser, som Krüger nedlagde i artiklen fra 1903, kan betragtes som forstudier til dette instrument.

Hvad Krüger offentliggjorde i årene i Altenburg, står især i direkte relation til hans løbende observationsprogram. Således en afhandling fra 1902 vedrørende fordelingen af røde stjerner ud over himlen, et foredrag fra den lille kongres i 1903 med en oversigt »i grove træk« over situationen omkring forskningen over de farvede stjerner og to »observationslister«, der skulle kalde andre til praktisk arbejde på samme felt. Det hele virker lidt ensformigt, lidt af en march på stedet, men er kun at betragte som »spåner« fra et arbejdsbord; først senere kunne de resultater, der var sigtet imod, foreligge. Krüger skrev også anmeldelser af videnskabelig litteratur, der kunne tage form af oversigter over øjeblikkets viden og indstilling til et aktuelt problem; de findes velskrevne og synes at bygge på sund viden.

Strömngren skriver i sin nekrolog over Krüger²⁷), at han var »mangesidigt interesseret og varmt begejstret for sin videnskab«; det

er en udtalelse af en samtidig, og den bygger på personligt bekendtskab. Krüger havde i sin brede indstilling til naturvidenskab en afgjort hældning mod astronomiens grænseområder, og han følte sig næppe hjemme blandt astronomer. Det er betegnende, at han ikke var medlem af det internationale Astronomische Gesellschaft og end ikke deltog i dets kongres i Hamborg i 1913, nu han boede geografisk set nær, medens han samme år rejste til Wien, hvor »Die Gesellschaft deutscher Naturforscher und Ärzte« afholdt kongres, og holdt foredrag i selskabets sektion for astronomi og geodæsi.

Derimod var Krüger gennem alle år nært knyttet til »Die Vereinigung von Freunden der Astronomie und kosmischen Physik«, en sammenslutning af naturvidenskabeligt interesserede med, som navnet antyder, positiv indstilling også mod andre områder end den rene astronomi. To af denne forenings støtter, professorerne Foerster, Berlin, og Plassmann, Münster, var hans nære venner, ligesom foreningens tidsskrift var hans stadige forum²⁸).

*

Det blev overdraget arkitekten fra landsudstillingen i Århus i 1909, prof. Anton Rosen, at tegne det nye observatorium, og han var også Krügers arkitekt for beboelsesejendommen.

Krüger havde tænkt sig observatoriet bygget efter pavillonsystemet med en bygning til hvert af de to hovedinstrumenter, og allerede to måneder efter vedtagelsen af kontrakten mellem Århus kommune og Krüger opnåede overlærer Müller hos borgmester Drechsel tilladelse til over for Rosen at betone, at der måtte hastes, såfremt den første bygning skulle være under tag til november. Krüger havde en overgang regnet med, at han allerede i efteråret 1909 kunne installere sit første instrument i Århus.

Det gik anderledes langsomt; det måtte tage sin tid, om denne specielle opgave skulle løses tilfredsstillende, ligesom en udførlig udarbejdet plan først måtte forelægges byrådet og godkendes. Det kan være rigtigt, når forretningsfører Jakob Jensen i byrådets møde den 30. juni 1910 udtalte, at prof. Rosen havde »forhalet Sagen i en ganske urimelig Grad« (i en udtalelse i et senere møde er ordet *forhale* erstattet med *smøle!*); det var ved mødet sidst i juni, Rosens tegning af observatoriet tillige med en detaljeret beskrivelse forelå, og opførelsen blev vedtaget²⁹). Klager over Rosens sendrægtighed fortsætter, men Müller skriver også i efteråret 1910 gentagne gange til Krüger, at mere specielle afgørelser kræver hans nærværelse, hvorfor

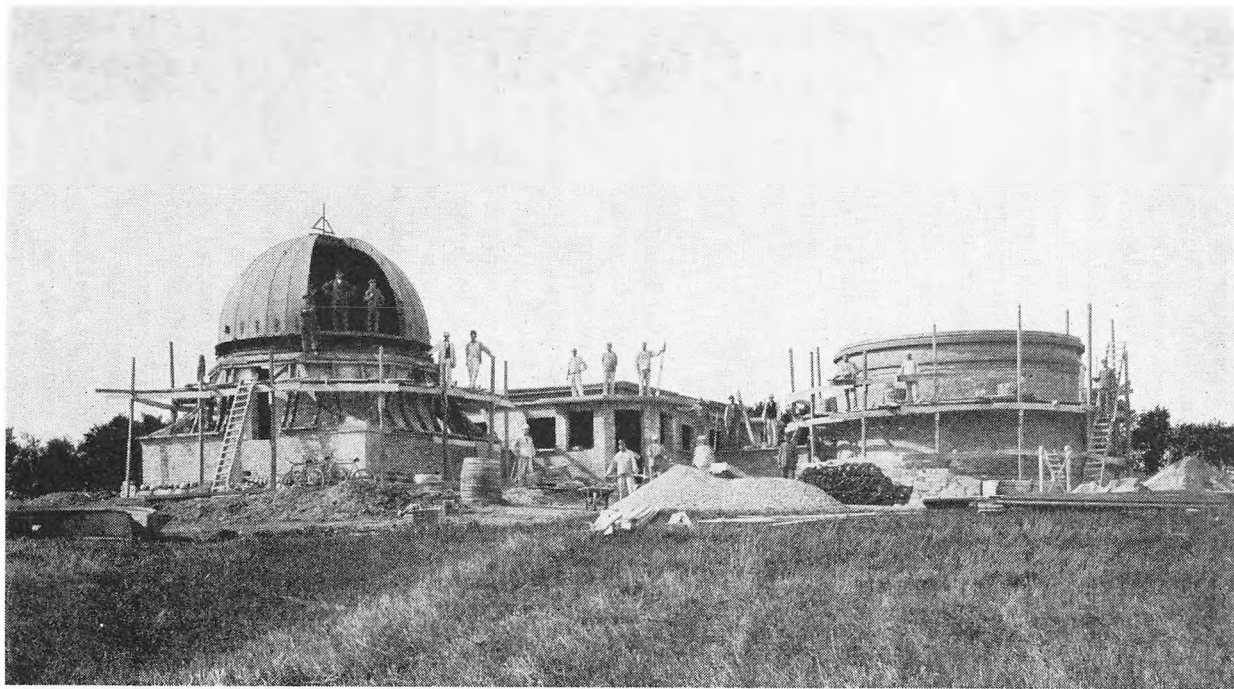


Fig. 3.

Ole Rømer-observatoriet under bygning (fotografi i observatoriets arkiv, tidligere overladt af privat-astronomen S. Kierulff, Frederiksberg). – Kuplen fra Altenburg er ved at blive opstillet på sin nye plads.

hans snarlige flytning til Århus imødeses. Det har åbenbart gået lidt trægt med at samle de forskellige parter i det samarbejde, der måtte til.

Rosen skulle have særlige forudsætninger for at bygge et observatorium, idet han først i året 1908 havde deltaget i en rundrejse til europæiske observatorier sammen med medlemmer af den kommission, som Kirke- og Undervisningsministeriet året før havde nedsat for at forberede opførelsen af det nye observatorium på Sjælland³⁰). Hans løsning af opgaven turde også – inden for de givne rammer – kaldes tilfredsstillende³¹). Rosen samlede kuppelrummene til de to hovedinstrumenter og arbejdsværelser i een bygning med to fløje og skabte i dens midte den smukke forhal eller forstue (eller »vestibule«, som Rosen også skriver); det turde være korrekt, at Rosen i dens udsmykning fandt en opgave for den særlige form for udfoldelse, der var hans.

Forhallen er prydet med en mindetavle for Ole Rømer og væggen rundt med billed-gengivelser af dyrekredsens tolv stjernebilleder.

Mindetavlen er efter Rosens udkast udført i »kalkskæring« af den århusianske billedhugger Elias Ølsgaard efter forudgående konkurrence. Konditionerne var vedlagt fotografier af maleriet af Rømer på Københavns observatorium, et fint billede, der må formodes at være originalt³²), og af et kobberstik først udført 25 år efter Rømers død med hans træk gjort gamle og næppe med portrætlighed. Rømer i Ølsgaards gengivelse ligner maleriet, og trækkene genfindes i et andet maleri, muligvis også originalt, der tidligere hang på politigården i København og nu findes i den astronomisk-historiske samling på Rundetårn³³). Inskriptionen på mindetavlen: »Tankefast Rømers Aand udmaalte Lysets Hast«, stammer fra en universitetskantate fra 1839, skrevet af Johan Ludvig Heiberg³⁴).

Dyrekreds billedernes oprindelse synes ukendt; de skal af Rosen være købt i en københavnsk antikvitetsforretning³⁵). Der er i forhallen også fundet plads til Århus byvåben og til et billede »il bacio«-kysset, med hvilket den italiensk-østrigske forfatter Zamboni har gengivet sit indtryk af fuldmåneskivens pletter, set med det uvæbnede øje; dette billede er her anvendt som slutvignet³⁶).

Endelig i efteråret 1911 stod observatoriet så nær færdigt, at det kunne »indvies«. Dagen derfor var først fastsat til Rømers fødselsdag den 25. september, men måtte udsættes to gange, sidst til søndag den 15. oktober³⁷).

Strømgren fandt åbenbart, at observatoriesagen var ved at blive

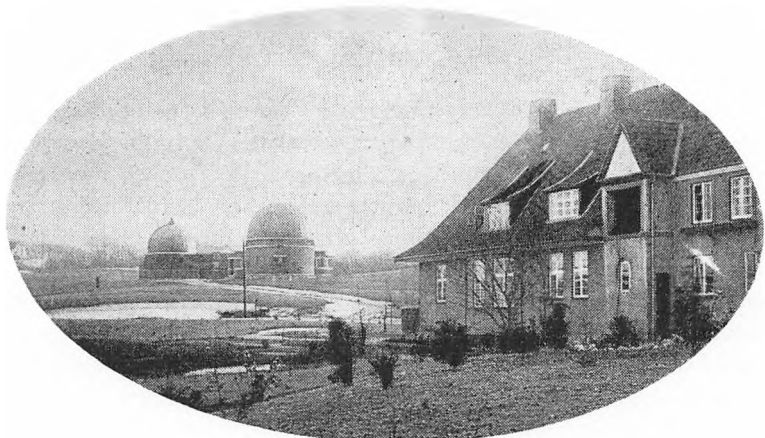


Fig. 4.

Ole Rømer-observatoriet og Krügers beboelsejendom (efter et postkort, købt i Århus omkr. år 1920). – Billedet må formodes, så bart anlægget endnu virker, at være optaget i 1911–12.

slået for stort op. Det fremgår af et brev i maj 1911 fra Krüger til Strömngren, at Strömngren ville overlade til observator ved Københavns observatorium C. F. Pechüle at holde hovedtalen ved observatoriets åbning, og Krüger skriver nu, at han helst ser Strömngren tale. Der foreligger et udkast til et brev fra Strömngren til Krüger, skrevet et par måneder senere, hvori Strömngren foreslår at gøre »indvielsen« så lidt international som mulig og tilføjer, at Krüger ikke skal lade sine tyske venner tage aktiv del deri, »heller ikke Foerster«³⁸). Krüger fulgte ikke disse gode råd, og Strömngren sagde mange år senere med et stort smil til den, der skriver disse linier, at det blev »en *mægtig* dag«!

En første opgørelse over påtænkte invitationer løber op på 95, deraf 24 gæster fra Tyskland. Den endelige liste kendes ikke, men der indløb i hvert fald flere afbud fra udlandet, og den trykte bordplan fra festmiddagen omfatter 80 personer, deraf 7 tyske tilrejsende.

To udenlandske astronomer, professorerne Bigourdan og Foerster, skal som mere prominente gæster, der kom langvejs fra, kort »præsenteres«. Bigourdan, der samme år var fyldt 60, var på den tid *Astronome titulaire*, nærmest afdelingsleder, ved *Observatoire national* i Paris og havde et kendt navn i den astronomiske verden; han blev året efter direktør for det parisiske *Bureau International de*

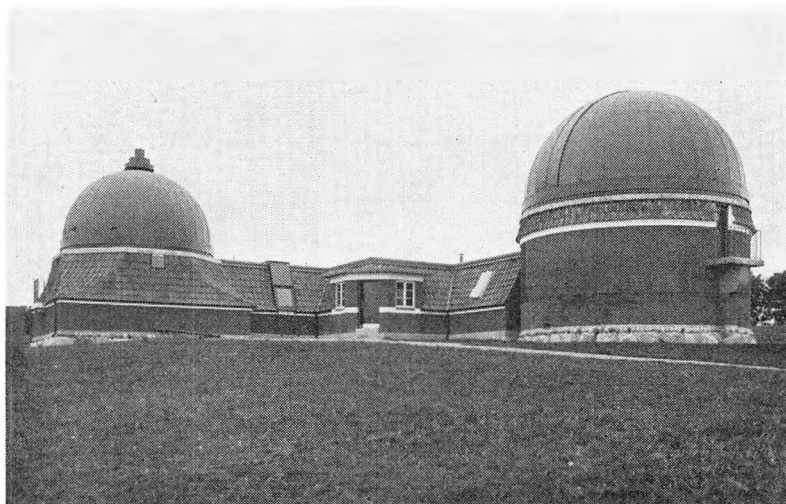


Fig. 5.

Observatoriebygningen (fotografi i Århus bys arkiv). – De to kupler – den større og den mindre – var henholdsvis bestemt for den nye reflektor og for den fra Altenburg overflyttede dobbeltrefraktor. En spalte kunne åbnes i taget over mellemgangen til højre for den lille kuppel, så at en smal stribe af himlen omkring dennes såkaldte meridian (cirkelbuen fra synskredsens nordpunkt over zenit, himmelkuglens issepunkt, til sydpunktet) lå frit; under denne spalte var passageinstrumentet (gennemgangsinstrumentet; jfr. fig. 6) anbragt.

l'Heure. Foerster var i sit 79. år og havde i 38 år været direktør for Universitets-observatoriet i Berlin. Han havde mere virket som organisatoren i tysk astronomi end som forsker.

Festlighederne begyndte ved 14,30-tiden med en kort højtidelighed i observatoriets forhal, hvor borgmester Drechsel med få ord overgav observatoriet til Krüger og takkede prof. Rosen for hans virke. Rosen gav en kort beskrivelse af observatoriet, og gæsterne blev vist rundt i bygningen (og – fandt den store kuppel tom!).

Et offentligt møde fulgte kl. 16 i forsamlingsbygningen i Amaliegade, hvor borgmesteren indledede og bl. a. nævnte, at observatoriet engang kunne indgå som led i et universitet i Århus. Dernæst talte Foerster, »en lille hvidhaaret Herre med livlige Bevægelser«, som et dagblad skrev; hans emne var »Astronomi og Kultur«, og tilhørerne kunne følge med i en trykt dansk gengivelse, men Foerstes sprog var tungt, den hele tale lidt svulstig og har været vanskelig at oversætte, og oversættelsen er så sandt alt andet end glat³⁹).

og om den bedrift i de år, målingen af lysets hastighed, som gav ham hans verdensry⁴⁰). Strömngren talte om Rømer, og Torvald Køhl holdt et populært lysbilledforedrag (– man sagde, til lidt fortrydelse for de lærde herrer!). Borgmesteren havde tidligere oplæst indløbne telegrammer, bl. a. fra akademierne i Paris og Berlin, som Rømer begge var medlem af, og erklærede endelig observatoriet for åbnet.

Kl. 18,30 gik de indbudte til bords til festmiddagen på Hotel Royal. Observatoriets arkiv er i besiddelse af det trykte menu- og bordkort, så at deltagerne er kendt, ligesom rangforordningen fremgår.

Borgmesteren, stiftamtmanden og Krüger sad til højborde sammen med fire professorer, ud over Bigourdan, Foerster og Strömngren også fysikeren, prof. Scheel fra Berlin, ligesom Krüger født mecklenborger. Den lille danske astronomgruppe var mødt næsten fuldtaligt, bl. a. assistent ved Københavns observatorium, stud. mag. Ruben Andersen, der allerede fem år senere skulle afløse Krüger; endvidere Torvald Køhl og Victor Nielsen. Fabrikant Heele fra Berlin, hos hvem Krügers dobbeltrefraktor var bygget, og fabrikant Heyde fra Dresden, der havde reflektoren under bygning, var kommet til Århus. Lokale autoriteter som stiftsprovst, politimester, overbibliotekar og bl. a. byens overlæger var til stede; byrådets medlemmer, blandt dem to senere borgmestre, forretningsfører Jakob Jensen og smed H. P. Christensen; naturligvis prof. Rosen og overlærer Müller; repræsentanter for presse og for de håndværkere, der havde medvirket ved bygningen af observatoriet; og endelig Krügers nærmeste familie.

Borgmesteren berørte som første taler igen planen om et universitet i Århus og rettede en tak til byens overlæger, der kort forinden havde oprettet et »medicinsk institut«, der ligesom observatoriet forhåbentligt kunne blive en forløber til det jyske universitet. Strömngren udtrykte i sin tale bl. a. håb om venskab og samarbejde med det nye danske observatorium og udtalte en tak til Århus by for dens indsats. Endelig tog Krüger ordet, første gang den dag og – på tysk; han bragte byen og byrådet sin tak og udtalte, at Rømers billede derude på observatoriet ville daglig minde om de forpligtelser, han havde.

Dermed var observatoriet »indviet«. Dagens festivitas havde ikke mindst samlet sig om en hyldest til århusianeren Ole Rømer. Og – det blev hverdag.

*

Årene 1908–11 havde for Krüger og hans familie været lidt urolige. Først uvisheden, medens der blev forhandlet med Århus kommune, og den lidt sene virkeliggørelse af den af begge parter godkendte plan;

dernæst flytningen til Danmark til nye forhold, hvor tilmed modvilje var kommet til orde og måske ville mærkes; endelig var med observatoriets officielle åbning den 15. oktober 1911 målet nået. Men den hverdag, der nu fulgte, blev også urolig; den blev for Krüger kort, og den blev grå.

Inden et år var gået, måtte Krüger se i øjnene, at en stor del af hans formue var tabt; i 1914 ved første verdenskrigs udbrud blev han åbent udpeget og udskreget som tysk spion; i januar 1916 fulgte hans tidlige død.

Formuetabet ramte naturligvis Krüger og hans familie hårdt; det var, skriver Krüger til prof. Plassmann, bedrageri og underslæb⁴¹), og det virker dobbelt tragisk, at den skyldige var i nær familie med et tidligere byrådsmedlem, der mere end nogen anden havde støttet Krüger og kæmpet for observatoriesagen.

Overenskomsten med Århus kommune forudsatte, at Krüger ikke skulle have løn, men efter tabet af såvidt vides mindst halvdelen af formuen kunne han ikke eksistere. Han havde den udvej ligesom tidligere at virke som lærer, men det kunne for ham blive trangt nok i Århus. Skulle han blive i byen, måtte forudsætningen være en fast årlig indtægt, og han henvendte sig til byrådet.

Første behandling af Krügers andragende fandt sted den 28. november 1912 i et lukket byrådsmøde, og byrådet tog så sandt uden begejstring mod observatoriebestyrelsens forslag, der gik ud på at betvilge Krüger en løn på kr. 3000 årligt fra den 1. april 1912 at regne, men det turde være eneste udvej. Krüger kunne forlade landet, og en anden astronom måtte ansættes; et rent menneskeligt hensyn måtte også veje til, og byrådet kunne dårligt lade Krüger rejse og beholde hans instrumenter, men stod da med et tomt observatorium. Man måtte – for nu at citere forretningsfører Jakob Jensen – »hellere ved denne som ved andre Lejligheder, hvor det var kommet ind i mindre heldige Forhold, tage Smerten med Sindsro«!

Forslagets endelige vedtagelse forelå den 5. december 1912, men udbetalingen af en årlig løn var gjort betinget af, at Krüger havde leveret de instrumenter, han ifølge aftalen var forpligtet til at installere i observatoriet, og – den store spejlkikkert manglede endnu. Krüger havde i virkeligheden handlet ubetænksomt, og meget støv blev hvirvlet op igen⁴²).

Krüger havde i december 1908 i sin ansøgning til Århus kommune skrevet, at han havde en spejlkikkert under bygning hos firmaet Gustav Heyde i Dresden, og den opføres i den endelige kontrakt fra juni

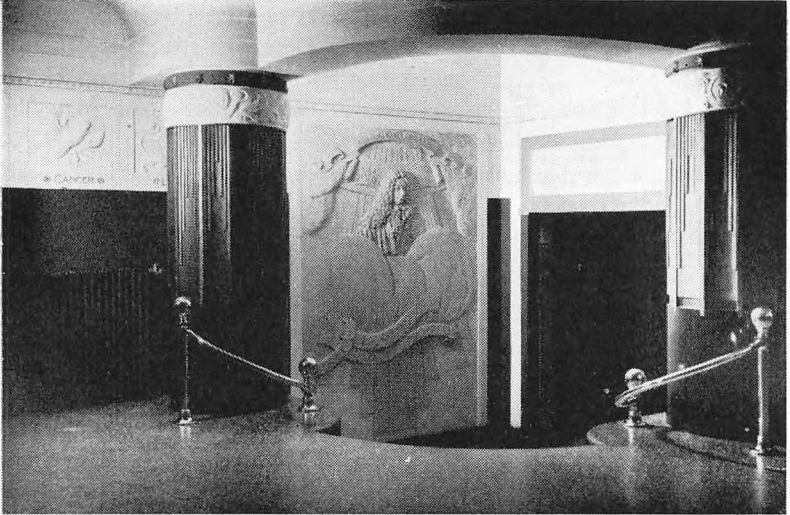


Fig. 7.

Observatoriebygningens forhal eller forstue (Erik Jepsen fot.). – Mindetavlen for Ole Rømer dominerer. Til venstre ses af dyrekredsens stjernebilleder Krebsen («Cancer») og Løven («Leo»), der dog delvis er skjult bag den ene pille.

1909 blandt de instrumenter, som Krüger »for Tiden ejer«; og denne kikkert var endnu $3\frac{1}{2}$ år senere ikke på plads.

Der foreligger i observatoriets arkiv en skrivelse fra firmaet Gustav Heyde, dateret den 1. juli 1910, hvori Krüger anmodes om at tage stilling til vedlagte arbejdstegning og beskrivelse af den nye kikkert, og firmaet anmoder om at få opgivet den nøjagtige polhøjde for observatoriet; dens vinkelværdi skal indgå i aksesystemet i kikkertens opstilling. Det må betyde, at bygningen af kikkerten næppe var igang, og det er også rimeligt, om den endelige bestilling først var afgivet, da Krüger og Århus kommune var kommet overens. Det hele havde været så ligetil, hvis Krüger i sin ansøgning havde nøjedes med at anføre, at han ville anskaffe en ny kikkert til et observatorium i Århus. Men han havde taget munden for fuld, og nu da betingelsen for udbetaling af løn nåede frem i dagspressen, var hans to kritikere fra tidligere, overlærer Lorentzen og kustode Mortensen, straks over ham. Han havde end ikke overholdt kontrakten!

Det tjener intet formål at gå i detaljer, og alene et indlæg (Århus Stiftstidende den 20. december 1912) skrevet af daværende

havnedirektør i Århus P. Vedel fortjener at nævnes; det er et menneskeligt smukt forsvar for Krüger. Vel har Danmark et mellemværende med den prøjsiske stat, skriver havnedirektøren, men derfor bør ikke alt, hvad der er tysk, fordømmes; og vel kan diskuteres, om Århus by burde have oprettet observatoriet, men det kan ikke bebrejdes Krüger, at byen har indladt sig derpå; nu har han tilmed her i landet lidt en hård medfart, og nu må han have ro til sit videnskabelige arbejde. Hvad endelig overlærer Müller som Krügers befuldmægtigede har skrevet og sagt om reflektoren, fastslår Vedel, må mere han end Krüger stå til ansvar for (overlærer Lorentzen henviser således til, at Müller i marts 1909 udtalte, at reflektoren »er i dadelfri tilstand«, og – den eksisterede på den tid kun som et ikke monteret spejl!).

Aarhus Stiftstidende havde den 16. december 1912 bragt et indlæg, undertegnet mag. scient. Ludv. Petersen, der, som det fremgår af observatoriets fremmedbog, en måneds tid tidligere havde besøgt observatoriet⁴³), og det kan være første hånds viden, når han skriver, at reflektoren står færdig hos firmaet; og – tilføjer han – »Krüger vil selvfølgelig ikke have Bekostning og Ulejlighed med at opstille den her, hvis den om kort Tid skal flyttes igen«. De ord kaster lidt lys over situationen; det kan se ud til, at Krüger har regnet med, at kontrakten med Århus kommune sættes ud af kraft, såfremt han må forlade byen, og instrumenterne da er hans ejendom.

Da mag. Petersens indlæg forelå, havde byrådet vedtaget at give Krüger løn, og reflektoren er inden længe kommet til Århus; det fremgår af referatet af byrådsmødet den 29. maj 1913, at Torvald Køhl efter observatoriebestyrelsens anmodning har konstateret, at de i kontrakten opførte instrumenter forefindes (og har foretaget en opgørelse af deres pekuniære værdi, altid et lidt problematisk foretagende). Men reflektoren »spøgte« endnu halvandet år senere. Byrådet stod i sit møde den 3. december 1914 over for bl. a. en mindre overskridelse på observatoriets budget for året 1913–14, og købmand Mikael Johansen spurgte til kikkerten og brugte i sit indlæg vendingen »den ulykkelige Overenskomst med Krüger«. Da de ord blev udtalt, var næste ulykke faldet over ham.

Krüger var fra første øjeblik stillet i et nationalt set tvivlsomt skær. Det kunne i de år dårligt gå anderledes, når manden var tykker, men ramte unødvendigt hårdt.

Allerede i byrådsmødet den 25. februar 1909, i hvilket byrådet fik forelagt Krügers ansøgning, kunne redaktør Simonsen lidt railerende nævne, at »et herværende Højreblad« havde skrevet, at Krüger var

tysk spion med den særlige opgave at observere, hvad der foregår på Århusbugten.

Det nationale moment spillede også en rolle i den avisduel, der næste år skabte uro om det planlagte observatorium. Overlærer Brøndstedts indlæg blev det sidste i den omgang; han efterlyste beviser for, at »enhver national Frygt er Nonsens«.

Militæret måtte naturligvis, om end i al stilhed, følge med i, hvad her var under udvikling. Et brev i observatoriets arkiv, dateret den 7. august 1909, fra overlærer Müller til Krüger, der på den tid endnu var i Altenburg, indeholder følgende passus, her oversat fra tysk:

»Jeg hørte også i dag hos borgmesteren, hvorfor forhandlingen med ministeriet⁴⁴⁾ i den grad er trukket i langdrag. Ministeriet har ikke alene haft samråd med krigsministeriet; generalstaben er såmænd sat i bevægelse og har overdraget en oberst at undersøge alt indgående og har fremskaffet et uddrag af de førte forhandlinger – ja, jeg mener at vide, at endog »undersøgelser« er anstillede i Tyskland. Til min – og jeg kan tilføje – også til borgmesterens største tilfredsstillelse må alt være fundet i orden, og vi kan træde eventuelle modstandere i møde med fuldstændig rene papirer«.

Denne i sagens natur til intern brug anstillede prøvelse kunne ikke tjene til almen beroligelse.

Fem år senere var første verdenskrig i udbrud. Krügers søn, der nu var blevet dansk student, var gået frivilligt med i krigen på tysk side^{44a)}, og Krüger selv blev snart spundet ind i den tids mange rygter. En første spire til mistænkeliggørelse var jo lagt, og rygterne kredsede især om kikkertfundamenterne og en evt. installation af trådløs telegraf. Få i Århus vidste fra tidligere af selvsyn, hvad en astronomisk kikkert kræver af fundament, og det hed sig nu, at fundamenterne var bygget solide nok til at bære kanoner, der skulle bestryge bugten; og med en trådløs sender lod Krüger rapportere »al Søtrafik, der kommer ind om Sletterhage«!

Såvel pladskommandanten som politimesteren lod foretage undersøgelser på observatoriet, og da en vagtpost ved Husum-fortet nær København sidst i oktober 1914 blev slået ned af to mænd, der var trængt ind på afspærret område, og spionfrygten ud over landet fik ny næring, nåede rygterne om Krüger frem i dagspressen. Det er betegnende, at de blev omtalt i nærmest humoristisk form. Politiken havde som overskrift: »Taabelige Rygter i Aarhus«; og Demokraten havde under overskriften: »Er Hr. Krüger Spion?« fået en fornøjelig historie ud af daværende telegrafingeniør Wallmanns »visitation«

på observatoriet; han skulle efter politimesterens anmodning kontrollere, om der fandtes apparater til trådløs korrespondance⁴⁵). Det var med denne form for omtale, som ville ingen være ved, at de lagde noget i rygterne.

Men mistanken holdt sig krigstiden ud og endnu længere og kendtes af næste generation⁴⁶). Krüger skal have været ulykkelig derover og beklagede sig bl. a. til Torvald Køhl⁴⁷). Det bør siges, at der næppe nogen sinde har foreligget kendsgerninger, der kunne så meget som sandsynliggøre, at Krüger var kommet til landet som politisk agent for sit fødeland.

Et godt årstid gik endnu, og Krüger døde den 6. januar 1916, kort efter sit fyldte 51. år; han havde pådraget sig tyfus, og det er fortalt, at de senere års megen modgang havde tæret så stærkt på hans kræfter, at sygdommen havde let spil. En nekrolog i et Århus-dagblad var kort og – kold til det isnende; der siges med henblik på en ny leder af observatoriet: »Forhaabentligt lykkes det nu at finde en kvalificeret dansk Videnskabsmand« – med ordet dansk fremhævet. Det var i krigens dage, mistanken mod Krüger havde fænget, og uviljen mod alt tysk var stærk^{47a}).

Krüger mødte i Danmark en krank skæbne, men han opnåede, at hans observatorium fik en fremtid ud over hans egen; den udvej spejder mange privat-astronomer efter, men som oftest forgæves⁴⁸). Det var alt i alt en ejendommelig hændelse, at en udenlandsk privat-astronom og tilmed en tysker så at sige opnåede kommunal ansættelse i Danmark, – ja, næsten som stads-astronom. Det skete, som det nu er beskrevet, heller ikke uden protester; og den dag kom, da borgmester Drechsel fremsatte, hvad vist tør kaldes en åben indrømmelse af det lidt aparte og forhastede i den hele sag.

Overlærer Lorentzen drog ved Krügers død igen til felts mod observatoriet og foreslog nu at nedlægge det. Borgmester Drechsel fremkom da for første gang med et indlæg (Århus Stiftstidende den 16. febr. 1916), og det hedder deri:

»Lad være, at man i sin Tid, da Planen om et Observatorium kom frem, var noget sangvinsk overfor Tanken om et jydsk Universitet og om Observatoriet som Led i dette, og lad være, at det for saa vidt var noget overilet af Byraadet at bygge Observatoriet ...«

De ord kræver ingen kommentarer; og observatoriet må så sandt også i de første 4–5 år af sin tilværelse have tæret hårdt på den vilje, det fra første færd nød i byrådet. Den havde for byrådet som



Fig. 8.

Mindetavlen for Ole Rømer (Erik Jepsen fot.). – Udkastet til tavlen skyldes Anton Rosen, udførelsen Elias Ølsgaard.

helhed næppe nogen sinde været mere end behersket, men dog stærk nok til, at Krügers tilbud blev accepteret.

Observatoriesagen og observatoriets historie fra Victor Niensens skrivelse til Århus byråd i september 1908 til Krügers død i januar 1916 rummer en broget række begivenheder. Meget hændte i de korte år og skabte uro om observatoriet; det kunne avle mistillid, også omkring observatoriet som videnskabelig institution, og det skete.

Borgmester Drechsel berørte gentagne gange under »indvielsen« planen om et universitet i Århus og dermed en fremtid for observatoriet som universitets-institution. En festtaler tager sig ofte visse friheder – må undertiden gøre det⁴⁹), og det kunne måske blive vanskeligt nok for borgmesteren at skaffe fuld dækning for sine ord. Observatoriet var i starten lille og meget primitivt⁵⁰), så sandt en beskeden spire til et universitet. Nu skulle Krüger til at virke, men som ene mand ved kikkerterne, og det videnskabelige udbytte måtte blive begrænset.

Dog – dette være sagt med en enkelt tilføjelse, der også i sin tid kunne have afpareret adskillig mistillid.

Krüger nævner i sin ansøgning fra 1908, at han har i sinde også at bestille en såkaldt stereokomparator⁵¹), og hans planer med den projekterede spejlkikkert ligesom skimtes.

Denne kikkert er et så lystærkt instrument, at f. eks. plader taget med den ville rumme svagere lysende stjerner, end dengang kunne fotograferes andetsteds i Skandinavien⁵²); stereokomparatoren skulle tjene til at ransage disse plader; og observatoriet ville være fint rustet bl. a. til gennemtrawling af nordhimlen og især dens mælkevejsområder efter lyssvage stjerner med svingninger i lysstyrke, på den tid endnu et lidet dyrket, men frugtbart område af de astronomiske arbejdsmarker.

Krügers økonomiske misère har hindret anskaffelse af stereokomparatoren, og Krüger fik selv ringe glæde af den nye kikkert; dertil var de år, der endnu blev hans, for få. Ellers havde med denne kikkert nye udveje for hans videnskabelige forskning ligget åbne.

*

Krügers særlige område var de farvede stjerner. »Krüger mit den roten Sternen« – Krüger med de røde stjerner, udrød direktøren for et tysk observatorium engang i 1920'erne, da han hos en gæst fra Århus forhørte sig om Ole Rømer-observatoriet, og det gik op for ham, hvem dets grundlægger var.

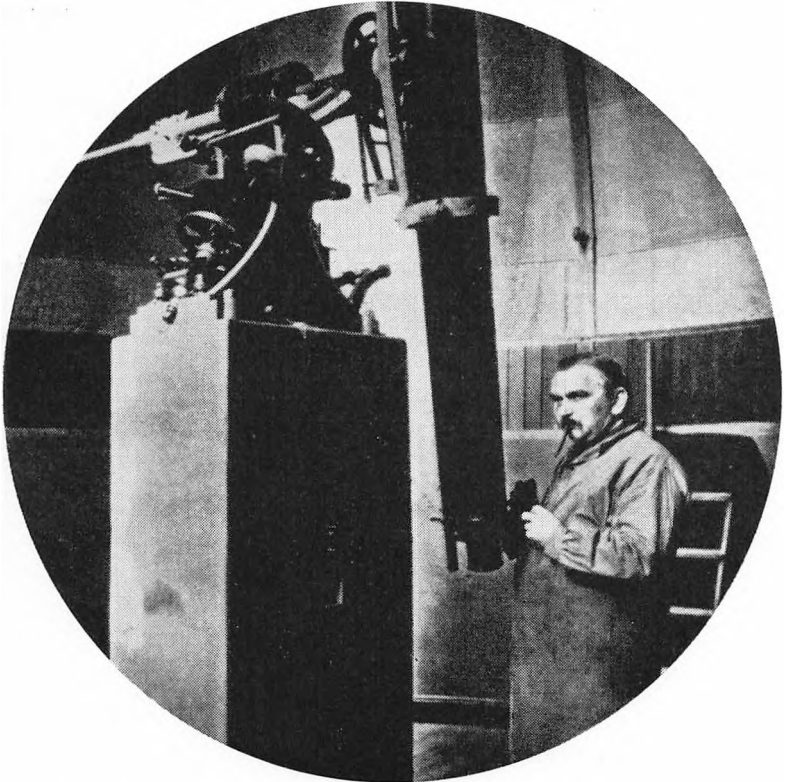


Fig. 9.

Krüger ved dobbeltrefraktoren (billede i *Illustreret Tidende*, København 1912, nr. 5). – Billedet er taget under opstillingen af kikkerten, og kun det ene kikkertør ses endnu at være monteret.

Det var en tidlig erkendelse, at enkelte stjerner lyser i et rødtligt skær. Oldtidens store lærebog i astronomi, den såkaldte *Almagest* fra henimod år 150 ef. Kr., anfører seks stjerner som rødlige⁵³); de er alle blandt himlens lystærkeste stjerner og måtte være det, da deres farve alene kan ses med det uvæbnede øje.

Først i 1600-tallet kom kikkerten astronomerne i hænde. En stjerne bliver i en kikkert ligesom stærkere lysende, og farven kan skelnes også ved svagere lysende stjerner og dermed ved langt flere, selv om røde stjerner stadig viser sig at være de få i flokken. De blev fundet når en kikkert som regel med stedsbestemmelser for øje blev rettet

mod stjerne efter stjerne, og der blev mere tilfældigt gjort notater derom. Den dag måtte komme, da disse spredte notater blev samlet i kataloger over røde stjerner; og der måtte komme forsøg på at nå frem til en skarpere farveangivelse end alene med ordet rødlig.

Et katalog over farvede stjerner fremkom så tidligt som i 1804, men med kun 33 numre. Flere kataloger fulgte; ofte nævnt er to kataloger samlet af observator Schjellerup i København, det første i 1866, det næste i 1874⁵⁴).

Det var i de samme år, forsøgene på at finde frem til mere præcise angivelser af en farve tog form. Det var så rimeligt de tydeligt rødlig stjerner, der havde tiltrukket sig opmærksomhed; andre stjerner lyser gulligt, andre igen hvidligt (eller bedre udtrykt: ikke-farvet). Det skulle snart vise sig, at disse tre grundfarver, hvid-gul-rød, ikke slog til i praksis; der blev brug for overgangsfarver, og der blev opstillet farveskalaer. Således anvendte Krüger oprindelig følgende skala:

0 = ren hvid	6 = orange
1 = blålig hvidgul	7 = guldgul
2 = gullig hvid	8 = rødlig
3 = gullig	9 = kobberrød
4 = ren gul	10 = ren rød
5 = halmgul	

Senere brugte Krüger en anden skala:

0 = hvid
1 = gullig hvid (hvid overvejer)
2 = hvidgul (hvid og gul i lige store dele)
3 = lysegul
4 = gul
5 = mørkegul
6 = lys-orange (gul overvejer over for rødt)
7 = orange (gul og rødt i lige store dele)
8 = orangerødt (rødt overvejer over for gult)
9 = rødt (rødt med meget lidt gult).

De mange farvetrin med deres beskrivelser i ord virker lidt udpenslede, men erfaringen har godtgjort deres berettigelse, selv om en farveskala for astronomen, der står ved kikkerten, kun kan foreligge som en hukommelsesskala og ikke f. eks. som en palet med alle farvetrin til direkte sammenligning med stjernerne i kikkertfeltet; denne udvej har været diskuteret, men blev igen opgivet, bl. a. fordi stjernefarver er blandingsfarver⁵⁵). Krügers første skala ses løbe fra 0 til 10, den senere kun til 9, men den mangler også farven ren rød; de to skalaer er ellers næsten identiske, og deres omskrivning af beskrivelserne i ord til »farvetal« gør dem først »håndterlige« for den arbejdende astronom.

Krüger siger, at rent hvide og rent røde stjerner ikke forekommer, i hvert fald ikke blandt isoleret stående stjerner⁵⁶); han siger endvidere, at farveskalaen er en afkølingsskala, og at grundfarven altid er gullig; men kontrasterne er alligevel store⁵⁷).

Sirius, vor vinternats strålende stjerne lavt på sydhimlen, har ifølge Krüger farven 0.9 (angivet i Krügers anden skala) og har dermed en overvejende hvidlig stråling. Betelgauza, stjernebilledet Orions ene skulderstjerne (på himlen stjernen til venstre), har også ifølge Krüger farven 6.8 eller er nærmest orange. Lavt på vor himmel under Orion står Harens uanselige stjernebillede; inden for dets område findes en svagt lysende stjerne, der på grund af sin stærke farve har fået navnet »the crimson star« – purpur-stjernen, og den skal se ud som en dråbe blod.

*

I sidste halvdel af forrige århundrede blev spektroskopet et værdifuldt instrument for astronomien.

Enhver kender fra regnbuen, at sollys kan spaltes i farver fra rødt over orange, gult, grønt og blå til violet. Lyset fra en stjerne kommer ud for en lignende spaltning, når kikkerten forsynes med et spektroskop; det er et eller flere prismer, indbygget deri, der bryder lysstrålen i farver, så at kikkertbilledet ikke bliver et lyspunkt, men et farvebånd, det såkaldte spektrum. Det gælder såvel for solspektret som for de spektre, som stjernernes lys giver, at enkelte farvenuancer helt eller delvis mangler; farvebåndet ses gennemskåret af mørke linier, de såkaldte spektrallinier, eller linierne optræder i bånd af kenkelig bredde.

Astronomerne inddeler stjernerne efter deres spektre i forskellige typer især efter spektralliniernes antal, udseende og indbyrdes beliggenhed. En første og ret grov inddeling, indført i 1860'erne af di-

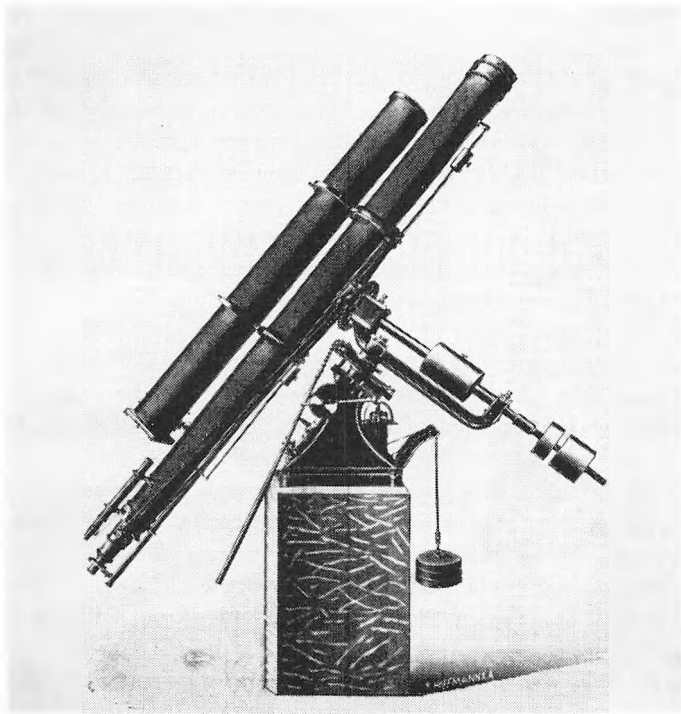


Fig. 10.

Dobbelrefraktoren (billede i Krügers beskrivelse af observatoriet i Altenburg, jfr. note 20). – Opstillingen bærer en visuel kikkert (til direkte observation) og en fotografisk kikkert. For begge kikkerters objektiver opgives en diameter på 172 mm; de to brændvidder er henholdsvis 2,9 m og 2,0 m. Firma Hans Heele, Berlin.

rektøren for Vatikan-observatoriet, pater A. Secchi, regner med typerne I, II og III (og en mere sjældent forekommende type IV), og det blev snart konstateret, at spektraltypen og farve svarer til hinanden. Hvidlige stjerner har spektret I, gullige II, og rødlige III og IV. Prof. d'Arrest i København (død 1875) tog stærkt del i undersøgelserne derover; dette felt var i hans sidste år i sin gryende vår, og det blev en pioners gerning.

*

Hvad dermed er sagt både om farveskalaer og spektraltyper, er de nødvendige forudsætninger for at kunne følge med i, hvad Krüger

udrettede som astronom, og for at kunne følge et forsøg på at placere hans indsats i hans egen tids astronomi.

Krügers første katalog over farvede stjerner er udarbejdet på Universitets-observatoriet i Kiel og blev i 1893 udgivet derfra⁵⁸). En prisopgave, udsat af Kieler-universitetets filosofiske fakultet, skal være den ansporen udefra, der førte Krüger ind på dette område.

Opgaven havde følgende ordlyd:

»Fakultetet ønsker en fortegnelse over kendte, farvede stjerner blandt lysstærke stjerner paa himlen og en oversigt over deres spektroskopiske forhold, om muligt med nye, i denne forbindelse anstillede observationer«.

Besvarelsen var, som reglen er, indsendt anonymt og kun forsynet med mærke (Krüger brugte: «Jedes Fernrohr hat seinen Himmel» – hver kikkert har sin himmel), men fakultetet har næppe været i tvivl om, hvem forfatteren var; kataloget blev jo til i Kiel.

Krüger vandt den udsatte pris; det hedder i bedømmelsen, at fakultetet »kan anerkende den hengivenhed, med hvilken han har behandlet sin opgave, og den store udholdenhed i bearbejdningen af materialet«⁵⁹). Det må formodes, at det er universitetets professor astronomiae, på samme tid observatoriets direktør dr. A. Krueger, der har skrevet den indstilling, fra hvilken det anførte citat stammer, og han må have haft det afgørende ord ved bedømmelsen af afhandlingen; men han skriver i observatoriets årsberetning for året 1892 om Krügers katalog: »Jeg mener, at dette arbejde, selv om det på mange måder måske burde være udført anderledes, kan være til nogen værdi for astronomerne på grund af det righoldige materiale, der deri er samlet«⁶⁰). De ord ligesom rummer et forbehold; for øvrigt blev den indsendte prisafhandling væsentligt udvidet inden offentliggørelsen.

Krüger har under udarbejdelsen af sit katalog »jaget« på kryds og tværs gennem den astronomiske litteratur efter alle angivelser af, at en stjerne er gullig eller rødlig eller har et spektrum af typen III eller IV, og kataloget omfatter 2300 stjerner. Formålet med hans egne observationer blev mere at fremskaffe, hvad der manglede, hvad enten det gjaldt en stjernes lysstyrke, dens farvetal eller spektraltypen, eller at kontrollere, hvad der forelå fra anden side. Krüger anfører også i sit katalog, hvorfra han har hver enkelt oplysning, så at det blev som en håndbog, ved hvis hjælp andre forskere let fandt frem til de originale kilder; deri turde dets største værdi have ligget.

Krüger fortsatte sine studier over farvede stjerner i det årstid, han

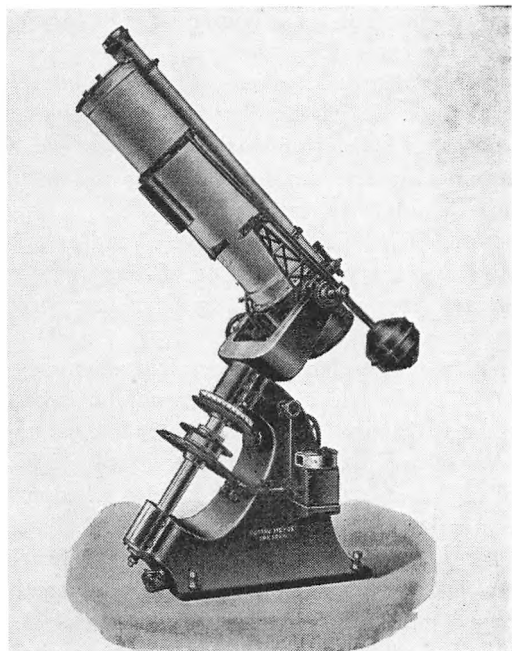


Fig. 11.

Reflektoren (billede fra Ruben Andersen: Den astronomiske Kikkert. I. Nordisk Astronomisk Tidsskrift 1922, side 137). – I bunden af det tykke kikkertør findes et hulspejl (diameter 350 mm, brændvidde 2,7 m); det tynde kikkertør er en linsekikkert (objektiv 135 mm, brændvidde 2,4 m), der anvendes ved »styring« under fotografering med spejlkikkerten. Firma Gustav Heyde, Dresden.

opholdt sig på observatoriet i Bamberg⁶¹) – ja, linien i hans astronomiske forskning skulle vise sig at være lagt, også for det årti, han boede i Altenburg; dér blev den store observationsrække til, der resulterede i kataloget fra 1914, hans hovedværk⁶²). De få år i Århus med al deres uro og modgang kom ikke til at tælle afgørende; observationstimerne ved kikkerten har været få⁶³).

Krüger gør i fortalen til sit andet katalog udførligt rede for sit virke som praktisk arbejdende astronom. Planen gik ud på at bestemme lysstyrke, farvetal og spektraltype for samtlige stjerner, der i litteraturen betegnes som rødlige⁶⁴), naturligvis med den begrænsning, at en stjerne i hans kikkert var tilstrækkelig lysstærk for de pågældende observationer. Han udvidede senere sit program med et

større antal gullige og hvidlige stjerner. En anden ekspert i stjernefarver H. Osthoff i Köln havde i året 1900 publiceret et katalog med farvetal for samtlige stjerner fra de klartest lysende til omtrent grænsen for, hvad det uvæbnede øje ser, og Krüger indså, at en jævnføring med hans egne farvetal helst skulle bygge på hele farveskalaen fra hvidlig til rødlig. Endelig søgte Krüger med sin kometsøger med det store synsfelt ud over himlen efter stjerner, der med deres farve, hvad enten den var udpræget hvidlig eller udpræget rødlig, skilte sig ud fra andre stjerner i feltet, og de indgik også i kataloget. Dets samlede antal stjerner løb til sidst op til 5915.

Krüger havde inddelt stjernerne i sit program i 274 grupper eller »kæder« med hver gruppes stjerner liggende inden for et mindre område af stjernehimlen, og han foretog observationerne gruppevis; stjerner, der står i grænsen mellem to grupper, blev observeret som tilhørende begge for dermed at knytte observationerne fra gruppe til gruppe hele himlen rundt til hverandre. For hver stjerne blev bestemt dens farvetal; dertil lystyrke og spektraltyp, såfremt brugbare angivelser ikke forelå fra anden side. Vi holder os her til Krügers farvebestemmelser; de må, set med nutidsøjne, især interessere.

Hvad der foregik ved kikkerten, var det ganske enkle: En stjerne stod i dens synsfelt som et lyspunkt, lidt uroligt som følge af den almindelige funklen ud over stjernehimlen; observatøren havde forud indprentet sig sin farveskala med dens mange nuancer og tilsvarende farvetal fra 0 til 9; det gjaldt nu om at taksere stjernens farve efter denne skala og notere farvetallet.

Det er nærliggende med spørgsmålet, om der virkelig var hold i den slags observationer, og de giver i sig selv svar. Krüger gennemobserverede samme gruppe stjerner i hvert fald tre gange og har gjort det med så lange mellemrum, at resultaterne fra første gennemgang var glemt, da han anden gang gennemgik samme gruppe, ligesom de to første sæt resultater var glemt ved tredje gennemgang; kort sagt: han stod hver gang »uvidende« ved kikkerten.

Naturligvis fik Krüger ikke eksakt de samme farvetal, når han igen arbejdede sig gennem samme gruppe stjerner, men erfaringen har vist, at den øvede observatør – og Krüger vil med årene have opnået stor øvelse – ved rødlige stjerner gerne har »vaklet« så lidt som én enhed i farveskalaen, ved hvidlige stjerner sjældent over to enheder. Katalogets farvetal for hver enkelt stjerne bygger på mindst tre observationer og vil i det store og hele være korrekte inden for omkring én enhed.

SPECOLA ASTRONOMICA VATICANA
VII.

NEUER
KATALOG FARBIGER STERNE

ZWISCHEN DEM

NORDPOL UND 23 GRAD SÜDLICHER DEKLINATION

VON

FRIEDRICH KRÜGER,

DIREKTOR DER OLE RÖMER-STERNWART
IN AARHUS



Ole Rømer-observatoriet
Århus

WIEN

K. K. HOF- UND STAATSDRUCKEREI

1914

Fig. 12.

Titelblad fra Krügers katalog over farvede stjerner fra 1914, udgivet af Vatikan-observatoriet (jfr. våbenmærket midt på siden).

K. Wirtz, på den tid observator i Strasbourg, har udførligt anmeldt Krügers katalog, der – fastslår Wirtz, med sit store antal stjerner overgår alle forgængere. Wirtz foretager en nøje prøvelse af Krügers farvetal og skriver til sidst⁶⁵):

»Krügers katalog rummer observationer af stjernefarver, der udmærker sig ved høj indre og høj systematisk nøjagtighed. Katalogets righoldighed gør det på samme tid værdifuldt for stellarstatistiske undersøgelser. Denne art subjektivt indvundne stjernefarver vil bevare deres betydning, indtil vi bliver i stand til at fremskaffe et objektivt mål for farvetoningen for lige så mange og lige så svage stjerner«.

Disse ord fra en samtidig, der tilmed havde et godt navn som en solid og saglig anmelder, synes – også som det tager sig ud nu et

halvt århundrede senere, i enhver henseende træffende og turde give Krügers indsats den rette placering i samtidens astronomi, i realiteten en anerkendelse.

*

Pater J. G. Hagen, i årene 1906–30 direktør for pavestolens observatorium, tilkommer mere end nogen anden æren for, at flere lange observationsrækker af stjernefarver blev gjort tilgængelig for den astronomiske verden. Fem store kataloger med »farvetal« for tusinder af stjerner blev i årene 1911–23 udgivet i Vatikan-observatoriets skrifter, deriblandt Krügers katalog fra 1914 (og hans indekskatalog, trykt i 1917⁶⁶). Også Osthoff, den anden af tidens specialister på dette felt og vel nok med sin forskning i et højere niveau end Krüger, fik sit katalog udgivet fra Vatikanet. Ellers stod observationer af denne type ikke i høj kurs mere; der herskede også lidt uklarhed over, hvad der kunne udrettes med dem.

Det var en gammel tankegang, helt fra 1700-tallet, at stjerner ordnet efter farve fra hvidlig over gullig til rødlig repræsenterer en række alderstrin, idet der sker et fald i temperatur fra hvidglødende til rødglødende, når en stjerne med tiden ligesom brænder op. Det kunne se rigtigt og ligetil ud, men – og denne indvending blev tidligt fremsat fra forskellig side, bl. a. af d'Arrest – vil universet være så enkel i sine foreteelser? Den hele tankegang gjorde også et ufærdigt indtryk, som den forudsætter, at en stjerne først befinder sig i hvidglødende tilstand, uden på nogen måde at give en antydning af, hvordan stjernen kom i denne tilstand.

Så kom spektroskopet i brug, og med det fulgte et mere intimt indblik i de fysiske vilkår, der er fremherskende i en stjernes atmosfære; og da stjerner ordnet efter farve som tidligere nævnt også vil være ordnet efter spektrum, kunne i spektrene ligge ligesom endnu en begrundelse for den gamle indskydelse med stjernerne, der ældes og sidst ses svagt rødtligt ulmende, men ethvert forsøg på at fastslå en stjernes og vor egen sols livssaga måtte, før den moderne atomteori forelå, mere blive digt end kendsgerninger.

Krüger synes at have været optaget af, at hans nye katalog med det store antal stjerner bekræftede, at farvetal og spektraltype svarer til hinanden, men deri var så lidt nyt og uventet, som dette sammenhæng var konstateret halvtreds år tidligere og med årene blevet bedre og bedre underbygget⁶⁷). Den tidlige død satte snart en grænse for hans forskning; men hans farvetal for 609 stjerner fik få år senere en

speciel anvendelse, da prof. Ejnar Hertzsprung udarbejdede sit katalog over »gennemsnitlige farve-ekvivalenter«⁶⁸).

En uheldig side ved takseringer af farver er det personlige skøn, der altid vil indgå; de resulterende farvetal gælder – lidt hårdt sagt – kun for det øje, der bestemte dem⁶⁹). Krügers første katalog bliver derfor af ringere værdi; det var »blandingsgoods« med farvetal samlet fra vidt forskellige kilder. Hans andet katalog med samtlige farvetal bestemt af én person, Krüger selv, og med samme instrument får derimod over sig en vis ensartethed; men det giver stjernefarver, set med Krügers øjne⁷⁰).

Nu forsøgte Hertzsprung at nå frem til en fingeret »middel-observatør« med et øje med »normal« farvefølsomhed. Han sammenarbejdede en række kataloger og dertil nogle serier målinger af stjernefarver, der dog på den tid var få i antal og små af omfang⁷¹). Hertzsprungs katalog blev det første af sin art; det giver for 734 stjerner, alle synlige for det blotte øje og næsten alle på den nordlige himmelhalvkugle, et farvetal eller – sagt med andre ord – et mål for overflade-temperaturen. Dette katalog bevarede sin værdi i flere årtier, og det skal i denne fremstilling af Krügers gerning som astronom noteres med tilfredshed, at en række af hans observationer indgår deri.

Det er i år 40 år, siden Hertzsprungs katalog udkom. I dag måles stjernefarver med en nøjagtighed, der langt overgår de gamle takseringer; det personlige skøn over en stjernefarve eksisterer nu som et instrumentelt præg, men astronomen står over for dette anderledes frit og kan indrette sit måleapparat efter sit formål; målinger kan nu udføres selv på svagt lysende stjerner og kan med rimelig tidsanvendelse gennemføres i stor stil; og de målte farvetal med deres store nøjagtighed er blevet afgørende bidrag til moderne forskning over stjerners udvikling og indbyrdes alder⁷²).

Interessen for stjernefarver er ingenlunde blevet ringere siden Krügers dage – tværtimod, men nutidens fine målinger har gjort de gamle takseringer overflødige. Tiden er løbet fra Krüger, men i sin tid ydede han på sit område en indsats på højde med samtidens.

*

Det her behandlede emne er tidsbegrænset og afsluttes med Krügers død i januar 1916. Følgende nyere data i observatoriets historie skal dog tilføjes: Mag. Ruben Andersen var observatoriets leder fra den 1. november 1916 til sin død den 30. april 1955. Observatoriet blev pr. 1. september 1956 overdraget Aarhus Universitet, og dr. Mo-

gens Rudkjøbing blev den 1. april 1957 ved sin udnævnelse til professor i astronomi ved Aarhus Universitet bestyrer af det til universitetet knyttede observatorium.

*

Nærværende undersøgelse er foretaget på opfordring af borgmester Bernhardt Jensen, Århus, der har stillet akter vedrørende observatoriet fra byens arkiv og referater fra lukkede byrådsmøder til rådighed. Det kgl. Bibliotek, København, ved bibliotekar E. Dal, gav mig adgang til Harald Mortensens samlinger til dansk astronomis historie. Også fra Landesarchiv, Altenburg, ved dr. Grünert, fra Odder museum, ved stationsforstander Kaster, og fra forlaget Vieweg, Braunschweig, modtog jeg materiale. I noterne er nævnt flere personer, der på forskellig vis har bistået med oplysninger; endnu skal nævnes bibliotekar S. Dees, Washington, stiftamtmand M. Edelberg, Ribe, bibliotekar K. Elkjær, Århus, dr. C. Luplau Jansen, København, prof. dr. B. Jessen, København, arkitekt Th. Klemann, Århus, overassistent P. Rahbek, Århus, prof. dr. K. Aa. Strand, Washington, dr. G. Traving, Kiel, og dr. A. A. Wachmann, Hamborg-Bergedorf. Jeg bringer alle min bedste tak.



NOTER OG HENVISNINGER

1. Jfr. Johan Skakke: Torvald Køhl in memoriam. Østjydske Hjemstavns 1958, side 56.
2. Kort betegnelse for byrådets udvalg for »Byens Skove og Marselisborg Gods«; blev senere kaldt »Skovudvalget«.
3. Magdalenemøllen kan stedfæstes omtrentligt som det nuværende Marselisborg Hospital.
4. Jernstøber, fabrikant Christensen havde tidligere ved den sydlige udkant af Risskov på sin villa bygget et tårn og installeret en kikkert, og Torvald Køhl skal have holdt kursus i astronomi på hans observatorium. Jfr. A. Müller: Aarhus-Observatoriet Ole Rømer. Jydske Maanedsskrift 1911. 2, side 293. Christensens observatorium skal stamme helt fra 1880'erne; jfr. Krig og Fred 1911, side 342. — I årene 1929–33 havde fuldmægtig J. C. Steensgaard og forretningsfører H. N. Pedersen deres »Capella-Observatorium« i det daværende kolonihave-område nord for Marselisborg hospital. Jfr. Nordisk Astronomisk Tidsskrift, 1932, side 29.
5. Jfr. [C. Luplau Janssen:] Victor Nielsen. Nordisk Astronomisk Tidsskrift, 1918–19, side 17.
6. Ulemperne fra minedriften var den officielle grund til, at Krüger forlod Altenburg. Fru Krüger nævnte engang for mig, at den virkelige grund var uvilje mod Krüger hos en minister i herzogdømmet Sachsen-Altenburg, der havde kostet hendes mand hans statstilskud.
7. Her hentydes til to københavnske astronomer i forrige århundrede, d'Arrest og Schjellerup; jfr. senere under omtalen af Krügers videnskabelige forskning.
8. Prinseslottet, i sin tid almindelig betegnelse for Marselisborg Slot. Den senere Kong Christian X var prins, da slottet blev bygget og overdraget ham.
9. Strömgren var svenskfødt og endnu ny i landet; de sproglige ujævnheder i udtalelsen er dermed forklaret.
10. Jfr. min afhandling: Hundrede Års Astronomi på Østervold. Nordisk Astronomisk Tidsskrift 1961–62.
11. Laurentius Holm: Lektor F. C. Lorentzen. Arosia, bind 16, side 5. Århus 1937.
12. R. Paulli og Erik Dal: Harald Mortensen og hans Bogsamling. Fund og Forskning, bind 5–6, 1959, side 7.
13. C. Luplau Janssen: Hans Emil Lau. Nordisk Astronomisk Tidsskrift, 1918–19, side 5.
14. Jfr. Troels Fink: Spillet om dansk Neutralitet 1905–09. Skrifter udgivet af Jyske Selskab for Historie, Sprog og Litteratur nr. 6. Århus 1959.
- 14 a. H. C. Vogel: Über Spiegelteleskope mit relativ kurzer Brennweite. Sitzungsberichte der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften, bind 14, side 322. Berlin 1906.
15. Krüger og Müller skriver i deres indlæg: »Om dens [refraktorens] Ydeevne vidner endvidere det i »Stiftstidendes« Vindue udstillede Maanebillede, som er taget med dette Instrument«. Et på observatoriet opbevaret fotografi af Månen, indrammet og med påtrykt inskription: »Aufgenommen auf der Sternwarte zu Altenburg am 3. September 1903, ca. 3 x vergrößert, das Objektiv von 175 m/m Öffnung, gefertigt von Hans Heele, Berlin«, skal

- være det i sin tid udstillede billede. Fotografiet er taget 3-4 døgn før fuldmåne og var muligvis for sin tid respektabelt, men et månefotografi kan kun fortælle lidt om en kikkerts ydeevne. Forstørrelsen viser sig at være dobbelt så stor som opgivet, og billedet er mærkeligt nok spejlvendt.
16. Cook-sagen trækkes ind i debatten. — Den amerikanske læge F. A. Cook fik i september 1909 en festlig modtagelse i København; han havde i 1907-09 gennemført en polarekspedition og påstod at være nået Nordpolen, og Københavns universitet udnævnte ham til æresdoktor. Afgørelsen derom måtte, som det er sagt, »træffes på en eftermiddag« (jfr. Årbog for Københavns universitet, 1909-10, side 1244. København 1914), og da hurtigt stærk tvivl om pålideligheden af Cooks påstand kom til orde, blev især Strömngren gjort ansvarlig for universitetets handling. Det synes glemt, at Roald Amundsen i Gads danske Magasin, oktober 1909, skrev: »Personlig nærer jeg ingen Tvivl om, at Cook har været paa eller i Nærheden af Nordpolen. Hans Ord borger derfor«. Amundsen skulle have anderledes gode betingelser for at bedømme Cooks udsagn.
 17. Anvendelsen af flertalsformen lader formode, at Victor Niensens skrivelser til Århus byråd blev stillet på linie med Strömngrens udtalelse. Victor Nielsen skulle som aktiv privat-astronom have haft anderledes gode betingelser for at vurdere sagen end f. eks. overlærer Müller; han havde tilmed besøgt Krüger og set hans instrumenter og havde adskillig indsigt også på dette område.
- Men såvel emne- som ordvalg gør hans skrivelser lidt for agiterende; de har over sig Müllers begejstring, om end den kommer lidt forsigtigere til orde.
18. Jfr. Dansk Biografisk Leksikon, bind 4, 1934, side 294.
 19. Krügers fulde navn var: Friedrich Joachim Christian Krüger.
 20. Krüger udsendte en illustreret beskrivelse af sit observatorium (Friedrich Krüger: Die neue Sternwarte in Altenburg. Altenburg 1899); den findes ikke i Ole Rømer-observatoriets bibliotek, men Landesarchiv, Altenburg, har ladet fremstille en mikrofilm til brug for denne undersøgelse. Beskrivelsen er optrykt i Central-Zeitung für Optik und Mechanik, 20. årgang, side 91, Berlin 1899, og de første afsnit også i Astronomische Rundschau, bind 1, side 9, Lussinpiccolo 1899. — Krüger skriver om sin kikkert, at der ved slibningen af de to objektiver er opnået »en fuldkommenhed og nøjagtighed som sjældent«, og at den af »nogle fremragende fagfolk, som tilsaa instrumentet endnu i Heeles værksted, blev betegnet som et mesterværk i mekanik og optik«! De store ord, som Müller og Victor Nielsen omgav sig med i observatoriesagen, kan have deres udspring i Krügers omtale af sit eget observatorium.
 21. Dette fonds opgave gjaldt støtte til »fremgang og udvikling i naturvidenskabelige undersøgelser, taget i bredest mulig omfang«.
 22. Jfr. C. Hoffmeister: Herzog Ernst von Sachsen-Altenburg † und die Sternwarte Wolfersdorf. Die Sterne, 32. årgang, side 16. Leipzig 1956. — H. F. Schoeppl: Die Herzöge von Sachsen-Alten-

- burg, ehemals von Hildburghausen, side 217. Bozen 1917. – Hertug Ernst foretog i de unge år en forskningsrejse til Spitzbergen og bevarede interessen for opdagelsesrejser. Krüger mødte i 1909 ved et taffel på slottet i Altenburg den svenske forskningsrejsende Sven Hedin.
23. Jfr. A. A. Wachmann: *From the Life of Bernhard Schmidt. Sky and Telescope*, bind 15, side 4. Cambridge, U. S. A. 1955 – Mitteilungen der Hamburger Sternwarte in Bergedorf No. 98; samme forfatter: *Ur Bernhard Schmidts liv. Populär Astronomisk Tidsskrift*, 36. årgang, side 127. Stockholm 1955 – Wachmann har i sine artikler i fri gengivelse et uddrag af Krügers artikel fra 1903 om de to kikkerttyper (jfr. note 24), men nævner ikke forfatterens navn. – Jfr. K. Löchel: *Zum Gedenken an Bernhard Schmidt. Die Sterne*, 35. årgang, side 197. Leipzig 1959. Denne artikel giver en række intime træk af Schmidts aparte personlighed.
24. *Mitteilungen der Vereinigung von Freunden der Astronomie und kosmischen Physik*, 13. årgang, side 99. Berlin 1903. – Den danskfødte astronom J. L. E. Dreyer, hvis »astronomiske arbejdsdag« faldt i Irland og England, har i sin disputats (København 1882) følgende »these«: »Man ser ofte den Paa-stand fremsat, at Spejlteleskopernes Tid er forbi. Dette er imidlertid ingenlunde Tilfældet«. Dreyer fik ret et kvart århundrede senere.
25. *Astrophysical Journal*, bind 14, side 217. Chicago 1901.
26. Spejlet i Krügers reflektor har ifølge arbejdstegningen en diameter på 35 cm, der dermed bliver dets »officielle størrelse«; diameteren er i Krügers ansøgning opgivet 5 cm større, men en randzone går tabt ved indfatningen. Det største objektiv i dobbeltrefraktoren på Københavns observatorium har diameteren 36 cm, og det forlyder i en sikkert uundgæelig vandrehistorie i danske astronomisk interesserede kredse, at spejlet i Århus *skulle være* den ene centimeter mindre end statsobservatoriets største linse! Det gør ikke historien mindre fornøjelig, at spejlet var slebet adskillige år, før Krüger indledede forhandlinger med Århus kommune. Et andet spejl, som også var slebet af Schmidt, blev altid betragtet som tilhørende Krügers bo; det er heller ikke nævnt i overenskomsten.
27. *Astronomische Nachrichten*, bind 202, side 399. Kiel 1916. – Fortegnelser over Krügers videnskabelige arbejder findes i Poggendorffs *Biographisch-Literarisches Handwörterbuch*, bind 4–5.
28. To sønner af prof. Plassmann, Münster, nuværende prof. dr. J. O. Plassmann, Celle, og dr. C. Plassmann, Düsseldorf, overlod fotokopier af to breve fra Krüger og af en side af gæstebogen fra deres barndomshjem med Krügers tak for god modtagelse ved et besøg i 1912. Prof. J. O. Plassmann skriver (brev af 9. september 1961): »Jeg husker gæsten fra Århus og hans humorfyldte historier«. – Krüger mindes her i Århus ofte som manden, der altid havde cigar i munden – jfr. figur 9.
29. Den endelige opgørelse over udgifter i forbindelse med opførelsen af observatoriet er opgjort til kr. 34.469,08. Heri indgår ud-

- gifter fra festligheden ved dets åbning.
30. Rosen havde tidligere en lidt fjern tilknytning til dansk astronomi. Han havde 1898 foreslået det trafikalt set uheldigt liggende Rundetårn rullet til side. Jfr. A. Breidahl og A. Kjerulf: Københavnervliv gennem et halvt Aarhundrede, bind 1, 1938, side 352.
31. Jfr. Anton Rosen: »Ole Rømer«. Aarhus Kommunes Observatorium. Architekten 1912 side 273. – Den mindste af de to kupler var hentet fra Krügers observatorium i Altenburg. Kuplen var forsynet med en spids, så den kom til at ligne det tyske militærs pikkelhuer, og Rosen skal have foreholdt Krüger, at det ville vække anstød i Danmark. Spidsen blev da erstattet med et mærkeligt skorstenslignende hylster; det skjulte en drejemekanisme, hvorom spaltens to lemme kunne bevæges. – Thøger Larsens novelle »Hemmeligheden« fra samlingen »Kværnene« fra 1915 foregår på et observatorium, liggende i en smuk egn nær kysten; er det Ole Rømer-observatoriet? Novellen skal være skrevet i 1914, åbenbart inspireret af solformørkelserne i 1912 og 1914, der begge her fra landet var at se som store partielle formørkelser.
32. Jfr. min notits: »Maleriet af Ole Rømer paa Københavns Observatorium«. Nordisk Astronomisk Tidsskrift 1946, side 73.
33. Jfr. Harald Mortensen: Ole Rømer-Minder i Astronomisk-Historisk Samling. Urania, 1. årgang, side 178. København 1944.
34. Jfr. Thyge Klemann: Ole Rømer-Minder. Aarhus Stiftstidende d. 27. Februar 1949.
35. Ifølge Ruben Andersens udsagn. – I opgørelsen over samtlige udgifter (note 29) findes følgende post: Stukkatørfirmaet Klingsey & Levin, København, Stjernebilleder, kr. 72,00. – Dyrekreds-billederne i den kendte rækkefølge (Vædderen, Tyren, Tvillingerne) ligger på himlen fra højre mod venstre, men er i forhallen anbragt fra venstre mod højre.
36. Billedet forekommer i en afhandling, V. Cerulli: *Articoli su Marte di Newcombe e Flammarion*. *Revista di Astronomia*, bind 2, side 6. Torino 1908. Afhandlingen er et indlæg i den tids iltre diskussion om de såkaldte marskanaler, og Zambonis billede bringes som eksempel på, hvad øjet – med lidt god vilje – kan se i fuldmåneskivens pletter. – Filippo Zamboni (1826–1910) var kendt som opdagelsesrejsende og forfatter og var såvel i sin tilværelse som i sine tanker en urolig natur og i sine betragtninger over naturfænomener lidt fantasifuld. Vi har her i norden Strindbergs astronomiske fantasier; jfr. bl. a. Knut Lundmark: *Strindberg, Geniet-Sökaren-Människan*, Stockholm 1948, især kapitlet: *Reformator eller dilettant*; jfr. også Detlev Odenius: *Strindberg als Astronom*. *Sirius*, bind 53, side 2. Leipzig 1920. – Dr. W. Oberleitner, *Kunsthistorisches Museum*, Wien, har meddelt flere enkeltheder om Zamboni.
37. Beskrivelsen af »indvielsen« bygges på forskellige avisreferater. – Aarhus Stiftstidende havde ikke glemt Harald Mortensens spidse pen og skrev, at indvielsen »hensynsfuldt er fastsat til en Søndag, da Biblioteket er lukket for Udlaan, og Kustoder-

- ne har fri«, så at Mortensen kunne komme. Mortensen svarede med følgende salve: »Da der til Indvielsen af dette Aarhus Underværk ventes at komme »een« Videnskabsmand fra Berlin og »to« fra Paris foruden »flere« danske Astronomer, og selve Hr. Torvald Köhl skal holde »et populært astronomisk Foredrag for Publikum«, er der sørget godt nok for *Forlystelserne*! Jfr. Aarhus Stiftstidende d. 10. og d. 14. september 1911.
38. Dr. fru Hedvig Strömngren gav mig adgang til prof. Elis Strömngrens brevveksling, der opbevares på Universitetsbiblioteket i Lund. Førstebibliotekar, dr. W. Norlind hjalp mig ved opsøgningen af breve af betydning for Krügers historie.
39. Et afsnit af talen er trykt i *Mitteilungen der Vereinigung von Freunden der Astronomie und kosmischen Physik*, 21. årgang, side 168. Berlin 1911. — Foerster var leder af et »Selskab for etisk kultur«, og hans tale er et udtryk for en højspændt tillid til forskningens hævede og mildnende indflydelse på tilværelsen i alle dens former. Tre år efter stod Europa i flammer, og Foerster mødte i 1920 som 87-årig tilværelsen, som den var og er, da han trods den vanskelige trafiksituation rejste til Paris for at lede et møde i en international kommission for mål og vægt, hvis præsident han var, og — kom ud for lukkede døre; men »alligevel bevarede han en urokket tro på, at de idealer, som han havde kæmpet for, men også var blevet angrebet for, kunne gennemføres«. Jfr. *Vierteljahrsschrift der Astronomischen Gesellschaft*, 59. årgang, side 5. Leipzig 1924.
40. Jfr. min bog: Ole Rømer. En Skildring af hans Liv og Gerning. Udgivet i 300-Aaret for hans Fødsel af Ole Rømer-Observatoriet i Aarhus. Aarhus 1944.
41. Brev til prof. Plassmann i Münster d. 10. dec. 1912.
42. Det var på sin vis gammel synd, som Krüger nu måtte sone. Allerede i en international fortegnelse over observatorier og astronomer, trykt i Bruxelles i 1907, opgiver Krüger, at hans observatorium er udstyret med en reflektor.
43. Fremmedbogen har for d. 3. november 1912: Ludv. Petersen, ancien professeur au lycée de Horsens. Krüger nåede ikke at blive stiv i det danske sprog, og samtalen med mag. Petersen er måske foregået på fransk.
44. Disse forhandlinger gjaldt statens medvirken ved anskaffelse og drift af en seismograf.
- 44 a. Krüger skal have været utilfreds dermed.
45. Telefondirektør (tidligere telegrafingeniør) Wallmann bekræftede mange år senere under en forevisning på observatoriet, at han virkelig efter politimesterens anmodning havde undersøgt observatoriets instrumenter; men »Krüger og jeg fik os et godt grin«, tilføjede han. — Følgende foreligger vedrørende den militære pladskommandants agtpågivenhed over for Krüger: En »nøget for overspændt og ivrig Patriot« havde henvendt sig til pladskommandanten i Århus og gjort gældende, at Krüger kunne give »Signaler til tyske Skibe«, og observatoriet blev holdt under kontrol i to nætter, men intet blev bemærket. En elektriker, der derpå blev sendt derud, fandt »i Kikkerten smaa 2 Volts Lam-

- per«, men Torvald Køhl, der fortroligt fik forelagt dette fund, kunne berolige med, at en større kikkert er forsynet med inddelte kredse til brug under indstilling af kikkerten og med lamper til belysning af disse kredse. Køhl tilføjer, at han altid har betragtet Krüger som den stille videnskabsmand og aldrig har talt med ham om politik, »saa jeg ved ikke, om han overhovedet har Interesse for sligt«. Jfr. breve i det byhistoriske arkiv, Odder museum, fra pladskommandanten i Århus, dateret d. 16. og d. 18. september 1914, samt udkast til svar fra Køhl.
46. Endnu sidst i 1920'erne vidste skoleelever under forevisninger på Ole Rømer-observatoriet gang på gang at fortælle hverandre, at observatoriet oprindelig var bygget som tysk fæstning, ligesom søndags-spadserende på observatoriestien hørtes uddybe rygterne derom.
 47. Meddelt af fru Køhl.
 - 47 a. Krüger (og hans hustru, død 1951) ligger begravet i Gettorf i Sydslesvig.
 48. Ifølge Ruben Andersen havde Krüger tidligere forsøgt at opnå en lignende ordning for sit observatorium i Altenburg.
 49. Krüger blev i talerne ved observatoriets åbning tituleret doktor!
 50. Den færdige observatoriebygning var uden installation af elektricitet, vand og gas, og arbejdsværelser og mørkekammer kunne ikke opvarmes.
 51. Ved kongressen i Altenburg i 1903 holdt Krüger foredrag om stereoskop-princippets anvendelse i astronomien, og firmaet Zeiss i Jena havde udstillet forskellige apparater og beskrivelser i tilslutning dertil.
 52. Ruben Andersen omtaler i et brev af 19. april 1924 til firmaet Gustav Heyde, Dresden, reflektoren som et smukt, omhyggeligt forarbejdet og stabilt bygget instrument. Vanskeligheder med drivværket og især en upraktisk ordning for finindstilling under fotografering, hver gang uundgåelige ujævnheder i drivværkets gang blev kendelige, blev overvundet i de nærmest følgende år.
 53. Blandt disse stjerner forekommer Sirius (i billedet Store Hund), der i nutiden kendes som en hvidlig stjerne. Omfattende undersøgelser over ældre, delvis modstridende oplysninger har ikke ført til en bekræftelse eller afkræftelse af farveangivelsen i Almagest. Et farveskifte gennem et astronomisk set så kort tidsrum som 2000 år ville i den moderne astronomi føles i høj grad »på tværs«.
 54. H. C. F. C. Schellerup: Catalog der rothen, isolirten Sterne, welche bis zum Jahre 1866 bekannt geworden sind. Astronomische Nachrichten, bind 67, side 89. Altona 1866. – Zweiter Catalog der rothen, isolirten Sterne, vervollständiget und fortgeführt bis zum Schluss des Jahres 1874. Vierteljahrsschrift der Astronomischen Gesellschaft, 9. årgang, side 252. Leipzig 1874. – Der henvises ofte til, at Schjellerup var farveblind, hvad naturligvis ikke var en hindring for at redigere et katalog over røde stjerner. Han siger selv (i fortalen til sit stjerne-katalog fra 1864) om sit syn: »min særdeles ringe farvesands«, der dog ikke var ringere, end at han har fundet stjerner med rødlig farve.
 55. De enkelte farver i en farveskala blev engang forsøgt beskrevet

- vet (og fastlagt) ved hjælp af sommerfugle, på hvis vinger lignende farver skulle forekomme. De fleste af de anvendte sommerfugle er hvidsværmere (*Pieridae*), og kun en enkelt (*Euchloë euphenoides*) findes i Europa. Jfr. *Specola Astronomica Vaticana*, 2. serie, nr. 3, side 88. Rom 1911. — Fuldmægtig J. C. Steensgaard, Aarhus, har ydet assistance ved denne note.
56. Farverne ved en dobbeltstjernes to stjerner bliver et problem for sig, da der optræder kontrastfænomener, der forstærker farveforskellen. Naturen gav selv i sommeren 1920 en illustration dertil, da den orange-røde planet Mars (farvetal 7-8) passerede tæt forbi den hvidgult lysende, klare stjerne Spica i Jomfruens billede (farvetal 2), så at der midlertidigt opstod ligesom en dobbeltstjerne med stærk farvekontrast; da blev Spicas stråling set blålig. Jfr. M. Wolf og J. G. Hagen i *Beobachtungs-Zirkular der Astronomischen Nachrichten*, 2. årgang, side 35 og 38. Kiel 1920. — En dobbeltstjerne med stærkt lysende og forskelligt farvede komponenter vil altid i kikkert berede jagttageren et smukt syn.
57. Jfr. Krügers afhandling: *Die Farbenskalen für die Fixsternfarben*. *Astronomische Nachrichten*, bind 190, side 345. Kiel 1912.
58. Friedrich Krüger: *Catalog der farbigen Sterne zwischen dem Nordpol und 23 Grad südlicher Deklination mit besonderer Berücksichtigung des Spectraltypus*. Publikation der Sternwarte in Kiel, bind 8. Kiel 1893.
59. *Chronik der Universität Kiel 1891-92*, side 9. Kiel 1892.
60. *Vierteljahrsschrift der Astronomischen Gesellschaft*, 28. årgang, side 190. Leipzig 1893.
61. Jfr. F. Krüger: *Spectroscopic observations of colored stars*. *Astrophysical Journal*, bind 2, side 148. Chicago 1895.
62. Friedrich Krüger: *Neuer Katalog farbiger Sterne zwischen dem Nordpol und 23 Grad südlicher Deklination*. *Specola Astronomica Vaticana*, 2. serie, bind 7. Wien 1914. Jfr. bind 3, app. 5. Wien 1911. — Krüger modtog til udarbejdelsen af sit katalog tilskud fra Carlsbergfondet.
63. Ruben Andersen skriver i observatoriets årsberetning for 1921-23: »For Krüger blev Aarhus Observatorium det Sted, hvor han samlede og udgav Resultaterne af sine i Altenburg anstillede Jagttagelser, som omfattede en Mængde Bestemmelser af Stjernefarver, et Omraade indenfor Astrofysikken, som er af Betydning for Forstaaelsen af Stjernernes Udvikling. At udføre nye Jagttagelser her i Aarhus naaede han ikke, og heller ikke at foretage de Foranstaltninger m. H. t. Instrumenterne, der var nødvendige for at kunne udnytte den store Spejlkikkert, som anskaffedes kort Tid efter Observatoriets Indvielse, og som langt overgik det Instrument, hvormed Krüger hidtil havde arbejdet«. Jfr. Århus byråds forhandlinger 1922-23.
64. Krügers gennempløjning af litteraturen kan spores i Ole Rømer-observatoriets bibliotek; gang på gang ses en omtale af rødlige stjerner understreget, og noter tilføjet med Krügers hånd, ofte med — rødt blæk!
65. Wirtz anmeldelse findes i *Vierteljahrsschrift der Astronomischen*

- Gesellschaft, 50. årgang, side 10. Leipzig 1915. Wirtz bestemmer som mål for nøjagtigheden for farvetallene i Krügers katalog den såkaldte middelfejl til ± 0.4 .
66. Friedrich Krüger: Indexkatalog, nebst Ergänzungen zu den Sternfarbenverzeichnissen von Hagen, Krüger und Osthoff. Specola Astronomica Vaticana, 2. serie, bind 9. Wien 1917. – Dette katalog, som ved Krügers død forelå omtrent parat til trykning, blev udgivet af Hagen og er, som også titlen antyder, en slags »nøgle« til de forskellige farvekataloger.
67. Jfr. Krügers afhandling: Über den Zusammenhang von Helligkeit, Farbe und Spektrum der Fixsterne. Verhandlungen der 85. Versammlung der Gesellschaft deutscher Naturforscher und Ärzte, 2. del, bind 1, side 179. Leipzig 1914.
68. Ejnar Hertzsprung: Mean colour equivalents and hypothetical angular semi-diameters of 734 stars brighter than fifth magnitude and within 95° of the north pole. *Annalen van de Sterrewacht te Leiden*, bind 14, 1. Haarlem 1922.
69. Alle øjne har også den ejendommelighed, at en farve ses rødere, jo svagere lyskilden er; dette er korrekt indtil den svage lysstyrke, ved hvilken »alle katte bliver grå«. Denne effekt indgår i en serie observerede farvetal som en art forfalskning, som de om muligt skal befries for.
70. Det har været fortalt, at objektivet i Krügers kikkert var »særligt akromatiseret for rødt« (og – det er lidt sarkastisk, men uberegtiget sagt, at han måske derfor fandt så mange røde stjerner!). En såkaldt akromatisk linse (sammensat af to linser, specielt formede og udført i forskellige glassorter) reagerer ens for enkelte farver i en stjernes lys og samler lyset i de farver i eet punkt. Krüger meddeler i sin beskrivelse af observatoriet i Altenburg (jfr. note 20) nogle målinger, ifølge hvilke linsen i hans kikkert samler alle de farver, som øjet opfatter, i meget nær eet punkt; det kan have været gunstigt for hans takseringer af en stjernes total-farve. Muligvis har linsen for længst haft sin bedste tid; de særlige glassorter, der er anvendt til den type linser, viser sig ofte lidet holdbare. – Opstillingen til kikkerten må have været bygget temmelig spinkel, idet den allerede på mindre end 20 år var ustabil.
71. Hertzsprung gør opmærksom på tyske astronomers forkærlighed for farvebestemmelser for stjerner; $2/3$ af hans sammenbragte materiale skyldes dem.
72. Ole Rømer-observatoriet kunne ved 50-årsdagen for dets åbning installere en ny 50 cm-reflektor forsynet med fotoelektrisk fotometer til brug for målinger af stjerners stråling i forskellige farveområder; disse målinger udføres i forbindelse med teoretiske undersøgelser. Observatoriet er med denne udvidelse af instrumentbestanden rustet til en moderne indsats på linie med Krügers forskning vedrørende »Solsens og de farvede Stjerner Astrofysik« – for nu at gribe nogle ord fra observatoriets program, som det er udformet i overenskomsten mellem Krüger og Århus byråd.

Ludvig Frederik Bloch

En Århusborger

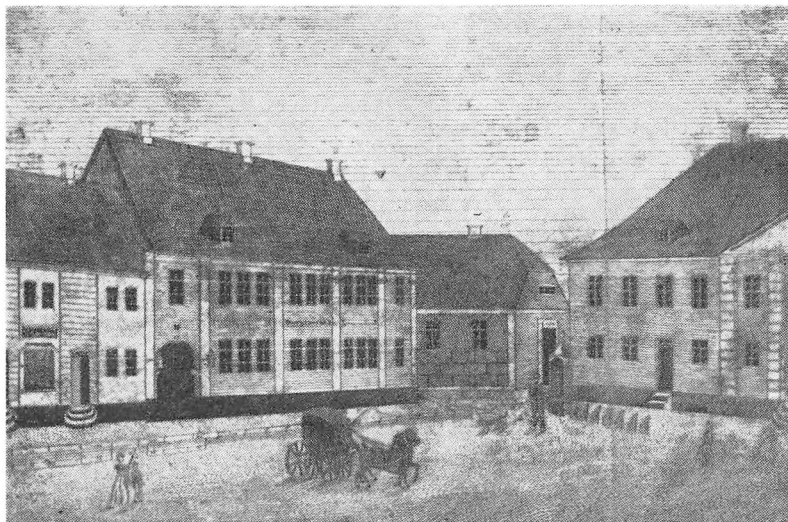
Af Fritz V. Bloch

»Da man er ganske uskyldig i sin herkomst, er den hverken noget at prale af – eller skamme sig over«.

Århus Borgerkabs Protokol havde i året 1816 et protokollat nr. 16 under mandag den 26. august:

»Ludvig Bloch af den mosaiske Troes Bekiendere, 25 Aar, fød udi Kbhvn., vundet Borgerkab som Kiøbmand, ansat for 100 Rdl.«, og hermed havde en driftig københavner vundet borgerkab i Århus¹).

Man træffer ham første gang den 8. juni 1816 i passagerlisten for



Store Torv i Århus efter 1842. L. F. Bloch begyndte i butikken t. v. i billedet. Hotel Royal midtfor og rådhuset t. h. Rådhuset lå lige foran domkirken.

Galvanoplastisk aftryk af kobberstukket plade. »Den gamle By«.

smakken mellem Kalundborg og Århus²), og den 2. juli samme år meddelte han i en annonce i Aarhus Stiftstidende, at han havde etableret sig som købmand på St. Torv i Marzettas Gård med kolonial, galanteri og manufakturvarer. Han blev siden en god annonsekunde i dette blad, ligesom han optrådte i personalia-rubrikken, ved festreferater og i polemik med andre samtidige, flere gange forherliget i datidens vers³).

Efter et par år som købmand i Århus og sit giftermål med en Århus-pige var han nogle få år ejer af Solbjerg priv. kro, derefter stadsfæstemand i Århus, senere stadsmægler og kaptajn i borgervæbnin-gen. Økonomiske vanskeligheder tvang ham nogle år til Drammen i Norge, hvor han ernærede sig som boghandler⁴). Efter svigerfaderens død tog han ophold i Grundfør i et par år⁵), men vendte så tilbage til Århus, hvor han blev til sin død.

Hvem var nu denne Ludvig Frederik Bloch?

Han var født den 4. februar 1791 i et jødisk hjem i København, antagelig i Snaregade 12, og hed oprindeligt Levin Bloch. Hans fader var handlende (senere veksellerer) ligesom flere andre jøder på den tid og hed Berndt Melchior Bloch, gift med Johanne (Hanne), f. Cohn. Berndts farfar var den i den jødiske kulturverden berømte forfatter Rabbi Schimschon he-chassid (Rabinner Samson Bloch med tilnavnet »den fromme«) i Hamburg. Berndts farbror var rabbineren Issachar Bär Bloch, hans far hed Menke Bloch og drev sammen med broderen Koppel Bloch et jødisk bogtrykkeri og boghandel i København efter særlig tilladelse⁶).

Ludvig Frederik Blochs barndom og ungdom mangler der endnu nærmere oplysning om; men for at forstå hans tilpasning i samfundet må man tage jødernes forhold på den tid i betragtning. Jøderne fik først fuld borgerret i Danmark i 1814, valget til provinsialstænderne i 1834, og fuld politisk ligestilling i 1849. Man kan følge lidt af udviklingen i de københavnske vejvisere. I disse står der for årene 1786 og 1790 i modsætning til andre borgere ingen stillingsbetegnelser for jøderne, men kun det let ringeagtende ord: jøde. Så synes dette omkring århundredskiftet at bortfalde, men først omkring 1814 blev jøderne betegnet ved deres erhverv på samme måde som andre. Ægteskaber mellem kristne og jøder blev op til 1798 anset for noget aldeles utilladeligt, indtil biskop Balle ved et reskript af 14. december samme år erklærede, at han ikke fandt, der var noget i Guds ord, som lagde hindringer i vejen for sådanne ægteskaber.

Det er muligvis denne større frihed, der har fået den unge jøde



Kirstine Bloch, f. Jahnsen (1797–1865). Ludvig Frederik Bloch (1791–1865).
Malet 1841 af Nathan Henriques. Privateje. Malet 1841 af Nathan Henriques. Privateje.

Ludvig Frederik Bloch til at søge til Århus, der omkring 1816 havde ca. 5000 indbyggere og ved hans død i 1865 var vokset til små 20.000 sjæle. Efter etableringen i 1816 kan man gennem hans annoncer, der virker friske og moderne, følge hans lille virksomhed, der vel ikke af konkurrenterne er blevet set på med venlige øjne. I marts 1818 afholdtes i Polyhymnia et »bal en masque«, og i den anledning falbød Bloch masker, som han muligvis havde fået gennem faderen, der på den tid havde udlejning af masker og dragter. Måske har Bloch deltaget i dette bal og dér truffet sin fremtidige kone; i hvert fald blev han viet ved kongebrev i hjemmet den 26. april 1818 af kapellan ved Århus domkirke Eggert Bryggemann til Kirstine Jahnsen, en 22-årig datter af eligeret borger og kæmner Niels Friederich Jahnsen, privilegeret farver og trykker på Brobjerg, og hustru Ida Catharina, født Lassen, fra Brendstrup ved Århus⁷⁾.

Ved sit ægteskab kom Bloch ind i en agtet århusiansk familie. Niels Friederich Jahnsens fader var den i Århus borgerskabs protokol under 5. februar 1759 optagne Johan Friederich Jan, 40 år gammel, barnefødt i Preussisk Pommern, gift med Kirstine, født Nielsdatter Dallerup⁸⁾. Han havde sit farveri, uld- og linnedtrykkeri i Brobjerg Hule i Århus, på det østre hjørne af Frederiksgade, hvor

denne udmunder i Åboulevarden. Han kaldte sig senere Jahn og derefter Jahnsen. Niels Friederichs ældre broder var den pastor Michael Friederich Jahnsen ved Frue Kirke og Hospital, der døde 1845 i Århus næsten 85 gammel, og som i sin ungdom havde været informator for Høegh-Guldbergs sønner. Hans søn var købmand Laurits Aabye Jahnsen i Århus⁹).

Hvordan svigerfamilien i begyndelsen har set på Bloch er ikke kendt; senere har han utvivlsomt haft stor støtte af sin indflydelsesrige svigerfader. Der kendes to sange fra Blochs bryllup; den ene omtaler en bagtalelse af ham, men henstiller: »Vor muntre Bloch: bliv stedse ved, at hylde skyldfrie Munterhed«.

Et par uger efter brylluppet flyttede Bloch sit udsalg fra St. Torv og hen til sin gode ven bogtrykker A. F. Elmquist, udgiver og redaktør af Aarhus Stiftstidende, på Middelgade no. 64¹⁰). Dog kun et par måneder efter måtte han fortrække fra Århus på grund af de rygter, der var i omløb om ham (hvad de gik ud på anføres ikke), og i en patetisk bekendtgørelse om dette forhold under henvisning til det ottende bud meddelte Bloch samtidig, at han flyttede til Solbjerg Kro, som han umiddelbart forinden havde købt med privilegier, retigheder og ejendomme for ca. 4000 rbd. rede sølv, ved auktionen efter C. F. Pløhn¹¹). Ved denne transaktion blev Bloch sikkert støttet af sin anden gode ven, konst. herredsfuldmægtig, prokurator Jørgen Nielsen, senere politimester, fader til forfatteren, kgl. fuldmægtig Rasmus Nielsen. Blochs fader synes ved denne lejlighed at have været en tur i Århus og Solbjerg.

Det er et besynderligt forhold med denne unge 27-årige forhenværende københavner og hans 22-årige købstadskone som krofolk i Solbjerg. Sin avlskarl måtte han hurtigt i utide skille sig af med på grund af dennes uforskammede fremfærd¹²), men han blev dog hængende dernede indtil forsommeren 1821, da familien igen dukkede op i Århus¹³), forøget med to børn. Datteren Ida Frederikke Henriette var født 5. marts 1819. Blandt hendes faddere var bogtrykker Elmquist og prokurator Nielsen og kæreste¹⁴). Derefter fødtes sønnen Jørgen Nielsen Bloch den 24. august 1820. Han blev opkaldt efter prokurator Jørgen Nielsen, der var fadder bl. a. sammen med bogtrykker Elmquist, købmand Rasmus Schandorff og jomfru Jahnsen¹⁵).

Det er næppe tænkeligt, at Blochs initiativ og evner har kunnet udfolde sig i Solbjerg, og det passede sikkert ham og svigerforældrene godt, at han fra 14. maj 1821 bekendtgjorde sig i avisen i Århus som »Stadens Fæstemand og Opsynsmand over Dagleierne« med bopæl

i afdøde kursmed Frandsens gård på Vestergade¹⁶). Kursmed var datidens betegnelse for en dyrlæge og beslagsmed. Som stadsfæstemand måtte Bloch i annoncerne slås med de uautoriserede fæstemænd. Han fortsatte indtil 1825 med denne bestilling, som han passede samtidig med, at han overtog »Qvartals-Auctionerne«, der først afholdtes i hans bopæl i Farvergården på Vestergade, men senere flyttedes til rådhuset, der da lå på St. Torv foran domkirken¹⁷). Bloch påtog sig også leverance af skattebyg og havde i øvrigt andre små borgerlige ombud, bl. a. føring af folketællingslister og restancelister over præstepenge¹⁸). I maj 1822 optrådte han som skibsmægler for en jagt fra Altona, og fra juli samme år benyttede han stillingsbetegnelsen stadsmægler¹⁹).

Den 3. juni 1822 fik Bloch igen en datter, Jensine Catharine, kaldet Sine, og den 22. januar 1824 fødtes sønnen Vincens Magnus, min oldefar²⁰). Fadderne var bogtrykker og borgerkaptajn Elmquist's frue, enkemadam Kross, justitsråd Bull, ritmester v. Freiesleben, skibsbymester Bonnesen og bogtrykker Sauerbrey. Jordemoder var madam Luja. Navnet Vincens blev senere skrevet Wincens eller Vincentius. Også Bloch og kone optrådte som faddere, bl. a. ved handskemagermester Buchreitz' datters dåb, og ved bogtrykker Elmquists datters dåb betegnede han som »borgercapitain« og mægler²¹). Bloch boede i disse år i egen ejendom i Skolegade, hvad der var bekvemt for ham, idet han fik mere at gøre på havnen. I 1826 var han således mægler for dampskibet »Jylland«, den første direkte ruteforbindelse til København²²).

Med madam Lujas bistand fødtes Blochs sidste barn, en søn, den 17. oktober 1826. Han døbttes Ludvig Leopold Waldemar, men døde efter flere års svagt helbred 18. juni 1848, 21 år gammel, i København af tuberkulose²³).

Tiden var hård – man ser det på de mange fallitter. Det store kaos, der fulgte efter Napoleons fald, berørte også Danmark, der ovenikøbet under Napoleonskrigene havde holdt på den forkerte hest. Bloch synes i begyndelsen af 1827 at have været i økonomiske vanskeligheder, og det er sandsynligt, at han under disse omstændigheder søgte hjælp hos sin svoger, sin kones yngre broder, Michael Frederik Jahnsen, der var en velhavende købmand i Grenå. En anden broder, Johan Frederik Jahnsen, ejede Farvergården i Grenå, og Jahnsen'erne har foruden i Århus også spillet en stor rolle i Grenå. Denne købmand M. F. Jahnsen handlede en del på Norge og havde egne skibe i søen, så den mulighed foreligger, at den betrængte familie Bloch har



Vincens Magnus Bloch (1824–1891).
Malet 1841 af Nathan Henriques. Privateje.

kunnet få en billig skibslejlighed til Norge. I hvert fald optrådte Ludvig Frederik Bloch i 1827 i Drammen i Norge, hvor han er anført som boghandler, og her forblev han, indtil han sammen med sin 9-årige søn Jørgen i juni 1829 rejste fra Holmestrand i Norge med dampskibet »Prinds Carl« til København. Efter en halv snes dages ophold der, rejste de begge videre med dampskibet »Dania« til Århus, hvor Bloch under et kort ophold hos svogeren, farver Anders Jahnsen, søgte en ordning med sine kreditorer²⁴). I mellemtiden var hans velhavende svigerfar, farver Niels Frederik Jahnsen, død den 29. marts 1828, og Blochs kone havde arvet en del. Blochs egen fader var død 19. oktober 1827 i København²⁵).

Bloch har næppe ønsket at vende tilbage til Drammen. Han ses i al fald ikke at have gjort det. Muligvis har den stærkt grasserende



Ludvig Frederik Bloch ca. 1863.

Fot. A. Fritz, Århus.

koleraepidemi, der hærgede Europa i 1830 og de følgende år, været medvirkende. I Drammen var der i begyndelsen af trediverne adskillige dødsfald heraf. For Blochs vedkommende taber sporene sig fra juni 1829 til høst 1833, hvor han og familien tog ophold i Grundfør, og hvor børnene fik undervisning af fhv. vagtmester J. B. D. Brackenhøft, der imidlertid pludselig absenterede sig medtagende Blochs sølvbeslagne pibe, lommekniv og nogle bøger²⁶). Mon ikke Elmquist har sendt Bloch denne mand på halsen? Et årstid i forvejen indeholdt Aarhus Stiftstidende en anonym annonce fra en pensioneret em-



Kirstine Bloch, f. Jahnsen, ca. 1863.

Fot. J. E. Bøgh, Århus.

bedsmand, der gerne hos en proprietær ville undervise børn i tysk, fransk og matematik m. m., og som betaling kun ville have kost og en god, venskabelig omgang²⁷).

Under opholdet i Grundfør gerådede Bloch i en voldsom fejde med sognefoged S. Møller. Den strakte sig over tre numre af Århus Stiftstidende, og stridens genstand var såmænd blot Blochs løsgående hund, som sognefogden havde ladet en af sine folk skyde på. Bloch skrev, at han nu var »i sin ældre alder« – han var 42²⁸).

I juli 1835 var Bloch atter tilbage i Århus, og nu forblev han her

til sin død i 1865. Han begyndte igen som købmand og optog bl. a. forhandling af silkehatte (høje hatte)²⁹), som han fik fra sin broder i København, den velanskrevne silkehattefabrikant Moritz B. Bloch, hvis søn, overretsprokurator Bernhardt Bloch, var meget glad for sin århusianske farbroder og dennes familie. Han skrev ved flere lejligheder vers til deres ære og lod dem offentliggøre i århusianske og københavnske aviser³⁰).

Bloch synes nu at være faldet til ro i Århus. Han søgte at finde sin plads i det lille samfund og få det bedste ud af forholdene, som de bød sig. Han havde en stor familie, og dertil hustruens hele slægt, foruden venner og bekendte.

Jøderne eller »Mosaitterne«, som datiden kaldte dem, var stadig stærkt fremme i den offentlige debat i anledning af planerne om at give dem valget til provinsialstænderne, hvad de fik ved forordningens gennemførelse i 1834. Valgbare blev de dog ikke.

For Ludvig Frederik Bloch betød dette, at han kunne placere sig mere i offentligheden. Da de deputerede, tobaksfabrikant Funder og justitsråd, borgmester Fleischer, i august 1836 vendte hjem fra stænderforsamlingen i Viborg, blev der først holdt en officiel velkomstfest på rådhuset; men nogle dage senere holdtes en folkelig fest på Ferdinandspladsen i Risskov i nærværelse af stiftamtmanden og adskillige magistratsmedlemmer. Festen holdtes i et festligt smykket telt; der var oplyste transparenter, og der musiceredes. Vejret var strålende, og da festen sluttede ved midnat, gik folk ad veje, der var oplyst med lamper, til skovens udkant. Ved en festdiner udbragtes den første skål for kong Frederik VI efter en indledningstale af Bloch. Talen var efter datidens skik noget højtravende, men gav alligevel et godt indtryk af Blochs hensigt og ambitioner³¹). Da pastor L. P. W. Grüner i 1839 forlod Århus, holdt Bloch takketalen til ham, ligesom der ved denne som ved andre lejligheder, hvor Bloch optrådte, blev sunget festsange forfattet af den lokale lejlighedsdigter Fr. Sneedorff Birch³²). I årene fremover ser man Bloch optræde som taler ved festlige lejligheder, f. eks. ved Christian VIII' fødselsdag, og især i klubben »Harmonien«, som han var medstifter af sammen med købmændene P. Sabroe og J. P. Brændstrup, auktionsholder C. Nyssum og A. Voetmann. Denne klub var stiftet som en folkelig modvægt mod »Polyhymnia«, der søgtes af de højere sociale lag³³).

Bloch var ikke uden æstetiske interesser. Han skrev vers, og han var autoriseret agent for »Foreningen for Kunstens Opmuntring«, der udloddede kunstværker. Hans interesser gav sig udslag i, at han

fik den kendte portrætmaler Nathan Henriques til Århus, hvor han under et ophold hos Bloch malede ham, hans hustru og deres søn Vincens Magnus³⁴).

Som tidligere omtalt var Bloch gode venner med udgiveren af Aarhus Stiftstidende, overkrigskommissær A. F. Elmquist. Der var ikke trykkefrihed dengang, aviserne var undergivet offentlig censur, som især berørte det politiske. Dette var muligvis en af grundene til, at det var godt stof med de mange personlige fejder, som også Bloch deltog i, og når hertil kom en vis brødnid, kunne det hele godt udarte.

Bloch var stærkt interesseret i havnen, livet på søen og dens mænd, og da han også havde øje for fattigfolks kår, så man ham forestå indsamlinger til gamle og enker samt i strenge vintre til søfolk og fiskere, når disse ikke kunne udføre deres dont. Men interessen for søen førte også med sig, at Bloch overtog ekspeditionen af gæstgiver Anholms pakket mellem Århus og København, og derved blev konkurrent til sin kones fætter, Laur. A. Jahnsen, der havde Jahnsens hurtigsejlende pakket no. 1 på samme rute³⁵).

Et årstid før, i sommeren 1839, havde Aarhus Stiftstidende et referat af et forlis af en af Jahnsens børtsmakker på grundet vand nede ad Hou-kanten til, hvor ca. 30 kreaturer druknede, men intet menneskeliv gik tabt. Affæren syntes lidt pinlig for Jahnsen, der hævdede, at Elmquists referat var uvederhæftigt, men heri fik Jahnsen fra anden navngiven side ikke medhold. Muligvis var denne kritik af Elmquist grunden til, at denne med kyshånd optog nogle anonyme indlæg fra Bloch, hvori han angreb Jahnsens pakket. Dette angreb afstedkom en voldsom fejde mellem Bloch, der opgav anonymiteten, og Jahnsen over i alt ca. 7–8 småtrykte spalter gennem 4 måneder. For andre var der det pikanteri, at kombattanterne var i familie med hinanden; men hele sagen blev, især fra Blochs side, sat på skruer, og det konkurrencemotiv, der lå bagved, virkede som stød under bæltet. Jahnsen hævdede – og sikkert med rette – at det var Blochs bekendtskab med Elmquist, der muliggjorde en sådan offentliggørelse³⁶). Også med gæstgiver N. Larsen på Hotel Royal kom Bloch i diskussion i anledning af en annonce om de rejsendes bekvemmeligheder, når de benyttede Anholms pakket³⁷).

Bloch skrev indlæg i avisen, annoncerede meget og blev ofte omtalt i referater. Det var derfor ikke så mærkeligt, at han i 1840 stod som hovedkommissionær for subskriptionen på den af C. G. Clausen redigerede »Jyllandsposten«, der blev trykt på Aarhus Stiftsbogtrykkerie

ligesom Aarhus Stiftstidende, og som udgivet af et selskab, var begyndt at udkomme i 1838³⁸). I en sag mod kammerråd, herredsfoged Rod fik redaktør Clausen imidlertid en udeblivelsesdom³⁹), der ramte ham pekuniært, så han måtte opgive redaktionen af bladet, og fra 28. maj 1841, indtil det ophørte den 5. oktober s. å., stod Ludvig Frederik Bloch som redaktør af bladet. Der er visse usignerede artikler i denne periode, der minder om Blochs stil. Den fra 7. januar 1842 udkommende »Ny Jyllandspost« under redaktion af exam. juris Alstrup i Randers, men ligeledes trykt i Aarhus Stiftsbogtrykkerie, ses Bloch ikke at have haft noget med at gøre.

I årene omkring 1840 og fremefter begyndte jernbanerne at spøge i folks bevidsthed. Bloch var som så mange andre imod jernbaner her, men anså dem nok for velegnede i store kontinentalstater som f. eks. Tyskland, medens vi, som havde den lette adgang til havet, hellere skulle udvikle vor merkantile flåde end lade alle millionerne gå op i røg og damp⁴⁰). Datidens landværts forbindelser fandt man gode og hurtige nok den gang, og med vor nu 100-årige erfaring om jernbanerne var det standpunkt måske ikke så galt endda.

Med datidens indstilling følte Bloch sig som en ældre mand nu, da han nærmede sig midten af halvtredserne. Han var gået over i det mere rolige kommissionær-fag og handlede med ejendomme, samt ydede lån i disse, men fulgte dog stadig med i, hvad der skete. I 1847, to år efter papirfabrikkens start i Silkeborg, annoncerede Bloch ejendomme til salg ved »den nyanlagte Kjøbstad ved Silkeborg«⁴¹). Man ser hans annoncer om ejendomme og lejligheder, til han næsten fylder 70 år, og undertiden tog han en tur til hovedstaden, hvor han boede på »Trehjorter«⁴²). Han var blevet en særegen personlighed i den tid, han havde boet i Århus. Billeder viser ham som en lille, lidt sat mand, der efter sigende gik med høj hat og en cigarstump i munden. På trods af sine småfejder har han været en gemytlig og elskværdig mand, der holdt af børn og var stolt af sine egne prægtige og dygtige sønner. Han var trofast over for sine venner, der havde givet ham hans »nom de guerre«, »Fanden-lyne-mig-Bloch«. Når man kaldte: »Bloch«, svarede han: »Ja, nok«. Han gav gerne børn småskilinger, men irettesatte dem, hvis de tiggede. Hans kone havde været meget smuk i sine yngre dage. I sin tale yndede hun fremmede ord, som hun dog brugte forkert. Hun sagde om Bloch, at han »triumferede«, når hun mente »spekulerede«, ligesom hun »hyklede« om ge-

malen, når hun ville have sagt »hyggede«. Men der synes at have været et godt familieforhold inden for den Bloch'ske familie.

Den 29. juni 1865 døde Ludvig Frederik Bloch af et hjerteslag, da han gik ud af købmand B. N. Hjelm's gård i Studsgade. Han havde fået et anfald af sin asthma og satte sig på en tønne, hvor døden indhentede ham. Aarhus Stiftstidende omtalte det passerede og nævnte, at han »var i en videre Kreds bekjendt og afholdt for sit joviale Lune og venlige Sind«⁴³). Han blev begravet på den gamle, søndre kirkegård i Århus, hvor familierne Gjern og Jahnsen også havde deres gravsteder. Ligesom der ved hans bryllup blev offentliggjort sange til brudeparrets ære, blev der offentliggjort et mindevers efter hans død, skrevet af hans brodersøn, overretsprokurator Bernhardt Bloch⁴⁴).

Under et ophold i København døde enken, Kirstine Bloch, en af de første dage i september 1865, kun få måneder efter mandens død, og hun førtes til Århus for at blive begravet ved hans side⁴⁵). De efterlevende arvinger må have siddet godt i det, idet det særdeles gode indbo efter Bloch og hustru solgtes ved en auktion⁴⁶).

Lad os ganske kort se, hvad der skete med Ludvig Frederik og Kirstine Blochs børn.

Som omtalt fødtes den ældste datter, Ida Frederikke Henriette, 5. marts 1819 i Solbjerg. Hun blev 28. oktober 1837 viet ifølge kongebrev til købmand i Århus Christopher Becher Giern⁴⁷). Vielsen fandt sted i hjemmet og forrettedes af pastor L. P. W. Grüner; hendes forlover var familiens gamle ven prokurator Jørgen Nielsen. Ved registreringen i kirkebogen står, at hun dengang var 20 år gammel, men hun var kun 18 år. Han var derimod 33 år. Hun døde efter et kort sygeleje kun 39 år gammel 21. august 1858⁴⁸). Hun har tilsyneladende været et sjældent fint og elskeligt menneske, idet ikke mindre end fire mindedigte priste hende efter døden, det ene forfattet af hendes fætter overretsprokurator Bernhardt Bloch. Der synes kun at have været fire døtre i ægteskabet. Købmand Giern døde i 1867, ejendommeligt nok på hustruens dødsdag⁴⁹).

Sønnen Jørgen Nielsen Bloch blev født i Solbjerg 24. august 1820. Han gik til søs, fik kaptajnspatent og blev krydstoldassistent. Han døde ugift 15. september 1862 efter at have fået det ene ben amputeret på Frederiks Hospital i København. Broderen Vincens var ved hans dødsleje. Også Jørgen Bloch mindedes i vers i Berlingske Tidende og Aarhus Stiftstidende, bl. a. af Bernhardt Bloch⁵⁰).

Jensine (Sine) Catharine fødtes i Århus 3. juni 1822 og blev om-



Ida Frederikke Henriette Giern, f. Bloch (1819–1858) gift
med købmand Christoffer Becher Giern (1804–1867).

Fot. Fritz' fotogr. Atelier, Århus.

kring 1846 gift med købmand i Grenå, vicekonsul Niels Lauritz Kock (1820–1881), der selv stammede fra Århus, idet han var søn af skipper Lars Kock (Kok) og hustru Inge i Agade⁵¹). I sin bopæl havde Lars Kock bemalet alle døre med egne vers⁵²). N. L. Kock var en overgang borgerrepræsentationens formand, var meddirektør i Spare-, Låne- og Diskontoinstituttet og ejede store værdier, men blev hårdt ramt af den pengekrise, der fra Amerika og England også fik virkninger i Danmark i 1857⁵³). Der var to døtre og tre sønner i ægte-

skabet, hvoraf den ene var prokurator Ludvig Frederik Kock i København (1849–1928)⁵⁴), der skal være ophavsmand til dueerne på Rådhuspladsen. Han ejede en pragtfuld malerisamling. En sønnesøn af N. L. Kock er statskonsulent W. A. Kock. Jensine boede på sine gamle dage hos en søn i København og døde 5. februar 1904.

L. F. Blochs fjerde barn, Vincens Magnus, min oldefar, blev født i Århus 22. januar 1824, han gik handelsvejen og blev en velhavende vingrosserer i København. Han var to gange gift, første gang med Louise Charlotte, født Hiersch. Hun tilhørte den tysk reformerte menighed i København og var efter kirkebogen datter af urmager Carl Chr. Hiersch og hustru, Charlotte Engelcke, født Magnus⁵⁵), men familierygter omtaler en mere romantisk oprindelse. Vincens første bryllup fandt sted i 1847⁵⁶), og der kom tre sønner i dette ægteskab, hvoraf den næstældste, Waldemar Magnus, indtrådte i faderens firma⁵⁷). Han giftede sig i 1873 ind i familien von Schwanenflügel, men døde af tuberkulose, kun 29 år gammel, i 1878⁵⁸). Anden gang giftede Vincens Magnus sig med børnenes guvernante, Louise Augusta, født Petersen. Dette ægteskab var barnløst⁵⁹). Vincens Magnus døde i København 13. august 1891⁶⁰). Hans enke døde i 1917⁶¹). Hun havde da ved veldædighed opnået en etatsrådindetitel. Testamentarisk havde Vincens Magnus Bloch oprettet et legat på 2000 kr. til fordel for værdige og trængende konfirmander i Århus domsogn⁶²).

Den yngste af Ludvig Frederik Blochs børn var sønnen Ludvig Leopold Waldemar, født i Århus 17. oktober 1826. Han døde kun 21 år gammel 18. juni 1848⁶³).

Studiet af Ludvig Frederik Blochs levned har givet et indblik i en borgerfamilies liv gennem godt 100 år. Megen modgang synes familien at have mødt, både forårsaget af tidens brydninger, men også personlige sorger, idet kun to af de fem børn overlevede forældrene. Men man mærker stræbsomheden og familiesammenholdet og viljen til ikke at lade sig slå ud, men i stedet for tage fat på en frisk. Det er ikke det dårligste eksempel at videregive den efterfølgende slægt.

NOTER OG HENVISNINGER

A. St. – Aarhus Stiftstidende.

1. Århus borgerskabs prokotal, LA Vib.
2. A. St. 8/6 1816.
3. Af vers, der er offentliggjort, anføres følgende: A. St. 28/4 1818. A. St. følgeblad til 5/5 1818. A. St. 6/7 1865, mindedeigt ved død, sign.: B. B.
4. Riksarkivet, Oslo, oplyser 17. febr. 1961, at »Ludvig Fr. Bloch, bokhandler, er oppført i ligningsforretninger over kjøpstads-katter for Drammen i årene 1. juli 1827–1. juli 1828 og 1. juli 1828–1. juli 1829. Danske Statstidende 5/6 1829 anfører som passagerer ankomne 4. juni med S/S Prinds Carl bl. a. boghandler Bloch med søn fra Holmestrand. A. St. 16/6 1829 anfører blandt rejsende med S/S Dania boghandler Bloch med søn. Århus byfogedarkiv, LA Vib, Skifteprotokol 1826–30, p. 164: »Aar 1828 den 29. Martii, saasnt det var anmeldt, at forhenværende Farver N. F. Jahnsen ved Døden var afgaaet – – – Arvinger: – – – – –, og for L. F. Bloch i Drammen – – –«. P. 216: (under 24/6-1828) – – – «Fra Ludvig Bloch, gift med den Afdødes Datter, maatte indløbe fra Drammen i Norge, hvor han opholder sig – – –».
5. A. St. 16/11 1833. A. St. fra 3/7 1834 til 24/7 1834 polemik med sognefoged S. Møller, Grundfør.
6. Bibliotekar Jul. Margolinskys oplysninger og Encyclopaedia Judaica. Berlin. 1929–1935.
7. Århus domsogns kirkebog 1817–1821, pag. 209. no. 52.
8. Aktstykker vedk. staden og stiftet Århus, 2. bd. s. 340. Skifteprotokol for Aarhus Bye 1777–1789. pag. 879 ff.
9. E. Sejr: Gamle Århusgader I, s. 64.
10. A. St. 8/5 1818.
11. A. St. 3/7 1818.
12. A. St. 24/11 1818.
13. A. St. 9/11 1820 (Solbjerg kro ann. til salg). A. St. 12/5 1821.
14. Ministerialbog for Tiset sogn 1814–1834, pag. 71, år 1819 no. 6. (LA Vib).
15. Samme pag. 18, år 1820 no. 12.
16. A. St. 12/5 1821.
17. A. St. 9/11–13/11–27/11 1821, 22/12 1821, 12/3 1822.
18. A. St. 2/4 1824
19. A. St. 20/7 1822.
20. A. St. 19/9 1822 – Kirkebog for Århus domsogn 1824, pag. 22, no. 127.
21. A. St. 6/10 1825.
22. A. St. 10/3 1826.
23. Kirkebog for Århus domsogn 1826, pag. 51, no. 297. A. St. 23/6 1848 (dødsannonce).
24. A. St. 25/6 1829.
25. Adresseavisen 20/10 1827 og V. Richter: Dødsfald 1791–1890.
26. A. St. 16/11 1833.
27. A. St. 7/4 1832.
28. A. St. 3/7–17/7–24/7 1834.
29. A. St. 31/7 1835.
30. A. St. 26/8 1858. Berl. Tid. 20/9 1862 og A. St. 22/9 1862. A. St. 6/7 1865.
31. A. St. 27/8 1836.
32. A. St. 28/8 1839.
33. Århus, byens historie og udvikling gennem 1000 år, s. 316.
34. A. St. 7/8 og 14/8 1841.
35. A. St. 29/4 1840.
36. A. St. 18/4 til 14/8 1840.
37. A. St. 28/5 og 29/5 1840.
38. »Jyllandsposten« 16/10 1840.
39. »Ny Jyllandspost« 4/2 1842.
40. A. St. 18/6 1844.
41. A. St. 2/6 1847.
42. A. St. 13/10 1851.

43. A. St. 10/6 1865.
44. A. St. 6/7 1865.
44. A. St. 6/7 1865.
45. A. St. 4/9 1865.
46. A. St. 30/9 1865.
47. Århus domsogns kirkebog 1832–37, pag. 279, no. 25.
48. A. St. 23/8 1858.
49. Herom har jeg kun et blyantsnotat på afskriften af hendes dødsannonce – uden henvisninger af nogen art.
50. Berl. Tid. 20/9 1862 og A. St. 22/9 1862 sign. B. B. A. St. 23/9 1862 sign. K. . . Dødsann. i Berl. Tid. 17/9 1862 og A. St. 18/9 1862.
51. Carl Svenstrup: Grenå bys historie bd. C, s. 94–100.
52. Samme sted s. 97.
53. Samme sted s. 96.
54. Kraks blå bog for 1927, specielt for L. F. Kock.
55. Sct. Petrie kirkebog 1822–31, pag 360, no. 49 (LA Kbh).
56. A. St. 31/5 1847.
57. Kraks vejviser for 1875. København.
58. Berl. Tid. 8/5 1878.
59. Herom har jeg kun proklamata indrykket i Nationaltidendes tillæg 2/9 1891 efter Wincent Magnus Bloch's død samt Berl. Tid. 1/9 1891.
60. Berl. Tid. 14/8 1891 (dødsannonce).
61. Har intet notat herom. Hun boede i Bredgade 32, København, hvor jeg har besøgt etatsrådsinden flere gange. Hun findes sidste gang i Kraks vejviser for 1917 og optræder der første gang i 1904 med etatsrådindetitlen; før den tid omtales hun blot som enke efter rentier. Men jeg kan huske, da hun døde.
62. Ministerial Tidende 1892 A. no. 364, s. 332.
63. A. St. 23/6 1848.

Familien Schmalfeld og J. E. Schmalfelds tobaksfabrik i Århus

Af Vagn Dybdahl

1. Slægten Schmalfeld

I Danmark kan slægten Schmalfeld ikke følges langt tilbage. Det ældste vidnesbyrd om den er fra 1815. I det år meddeler Skælskør bys rådstueprotokol under den 31. marts, at Johan Jacob Schmalfeld antages som »kjemner« for en årlig løn af 52 rigsbankdaler¹). Godt et halvt års tid senere ser vi, at den nye kærner bliver gift med en gæstgiverdatter fra byen. Det er den 3. november 1815, at den 24 år gamle Johan Jacob Schmalfeld vies til Edel Margrethe Soel, 25 år gammel²).

Den nye kærners fortid fortaber sig i det dunkle. Det lader sig påvise, at han er født den 18. april 1792³); men hvor han er født, oplyses ikke. I Holsten, ikke langt fra Rendsborg, ligger en landsby ved navn Schmalfeld. På samme tid hersker der en familietradition, som går ud på, at slægten oprindelig er indvandret fra Tyskland⁴). Der synes at være grund til at regne med, at kærneren fra Skælskør er den mand, som har overflyttet slægten fra hertugdømmerne til kongeriget. Johan Jacob Schmalfelds tyske herkomst sandsynliggøres også derigennem, at han, da han i 1826 søgte befordring som toldkontrollør i Neumünster, blandt andet påberåbte sig, at han var det tyske sprog mægtig; denne færdighed kan dog også skrive sig fra hans virksomhed i hæren, idet han gjorde tjeneste i infanteriet under krigen 1807–1814⁵).

Det skete ofte, når Schmalfeld søgte embeder i toldetaten, inden

I afhandlingen er oplysningerne om familien Schmalfeld især meddelt for at præsentere J. E. Schmalfelds miljø – ikke for at bringe en genealogisk oversigt. Meddelelserne om fabrikkens historie er meget sparsomme, fordi der ikke er bevaret noget arkiv fra virksomheden; men om ikke til andet tjener de dog til at vise, hvad der kan fremlægges om en fabrik, der ikke selv har noget arkiv.

for hvilken han fik sin livsgerning, at han fremhævede sin tjeneste for kongen, »da fædrelandet fra så mange sider truedes med fjendtligt overfald«⁶). Han oplyser selv, at han i 1811 meldte sig som volontør ved »Fyenske Infanterie Regiment«, hvor han siden blev fourer; men at han trådte ud af tjenesten, da freden kom⁷). Hvilke forudsætninger den 18-årige, unge mand mødte med, da han meldte sig til kongens tjeneste, ved vi ikke. Nogen uddannelse må han imidlertid have været i besiddelse af, siden han straks blev chargeret. Vi vil da også senere se ham sysselsætte sig med skriftlige arbejder, der, selv om de vel ikke var originale, så dog vidner om en mand med en uddannelse, som strakte videre, end den almindelige skoleuddannelse i hvert fald dengang gjorde. De ansøgninger, vi har fra ham, røber, egenhændige som de er, også en mand, der er vant til at bruge pennen.

Den Edel Margrethe Soel, som Johan Jacob Schmalfeld blev gift med i 1815, har sikkert hørt til det bedre borgerskab i Skælskør. Om hende oplyser kirkebogen i 1790, at »lørdag den 25. november morgen kl. 5 er født, værtshusholder hr. Peder Rasmussen Soel, deres datter Edel Margrethe, hjemmedøbt af sognepræsten den 30., båren til dåben 2. januar 1791«⁸). Barnet, det fremgår af kirkebogen, blev båret af fru Christina v. Barner til Eskildstrup, og faddere var excellencen, gehejmeråd Friederich Michael v. Krabbe, løjtnant Johan Quistgaard og »districts chirurgus« Henrik Müller.

Edel Margrethe Soels fader har sikkert været en jysk bonde med fremdrift i. I 1787 fik han, der var født i Wib (Viuf, Vium?) i Jylland, borgerskab som brygger og brændevinsbrænder i Skælskør. I 1791 opnåede han kgl. privilegium som gæstgiver og »herbergerer« i samme by, et privilegium som i øvrigt opgaves allerede det følgende år⁹). Fadderlisten synes at vidne om, at den unge kæmners hustru kom fra et hjem af en vis social position.

De 52 rbd., som kæmnerembedet årligt kastede af sig, tillod imidlertid ikke nogen ekstravagance. Det er vanskeligt at skønne om pengenes værdi i de for dansk pengevæsen så usikre år efter statsbankerotten i 1813. Da det imidlertid er kendt, at en håndværkssvend i de år gennemsnitlig havde en indtægt på omkring 200 rbd.¹⁰), har den unge Schmalfeld ikke kunnet forsørge sin hustru med kæmnerlønnen alene. Han havde imidlertid allerede på det tidspunkt begyndt sin gerning inden for toldvæsenet, og den har vel været hans egentlige indtægtskilde.

Det fremgår af en anbefaling, som senere følger med Schmalfelds

papirer i Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet, at han allerede i efteråret 1813 var kommet til Skælskør toldkammer. Det er told- og konsumtionsforvalter Alfsen, der den 23. april 1817 bevidner, at Schmalfeld har tjent ham tro i 3¹/₂ år¹¹). Han har ikke i Skælskør været ansat i statens tjeneste, men virket som privat fuldmægtig for toldkassereren¹²). Det var ikke længe, det nygifte par forblev i Skælskør. Den 14. juni 1817 anmodede Schmalfeld om at blive fritaget for kæmnervirksomheden, hvilket straks blev ham indrømmet¹³), og den 4. oktober samme år udnævnes han til told- og konsumtionsunderbetjent i Middelfart¹⁴).

Med befordringen til dette ganske vist ikke store embede, havde Schmalfeld sikkert opnået det, han ønskede, at få fast fode i told-etaten, og han skulle nok vide at skabe sig en karriere. Allerede det følgende år gjorde den nye toldbetjent et fremstød, der skulle hjælpe ham til advancement. I 1818 udkom en lille bog: »Tarif for Tolden i Danmark efter de nu gjeldende Anordninger. Samlet og udførlig udregnet af Johann Jacob Schmalfeld, Told- og Consumtions-Underbetjent i Middelfart«. Denne bog var tilegnet Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet, toldvæsenets øverste styrelse. Tilegnelsen oplyser ikke blot om tiden, men også om forfatterens person. Den lyder:

Til det Høikongelige General-Toldkammer og Commerce-Collegium. I dybeste Underdanighed vover jeg herved at hellige det høie Collegium nærværende Told-Tarif, ved hvis nøiagtige Udarbejdelse jeg har havt til Øiemed at lette Toldens Udregning, saavel for de resp. Toldoppebørsels-Betjente, som for vedkommende Handlende. Hvor stor vilde ikke min Løn være naar denne Prøve af mine Fritimers Anvendelse ikke maatte mishage det høie Collegium, og i Fremtiden kunde aabne mig Veien til Høisammes Naade.

Middelfart, den 6. Octbr. 1818

Underdanigst

Johann Jacob Schmalfeldt.

Det var ikke forgæves, Schmalfeld havde udarbejdet sin toldtarif og bedt om kollegiets nåde. Tariffen har ikke krævet nogen synderlig original indsats, idet den gik ud fra den officielle tarif, og derefter beregnede, hvor meget der skulle erlægges i told for varierende mængder. Det fremgår af bilag til hans senere ansøgninger, at kollegiet tildelte ham et gratiale på 100 rbd., og da han senere – den 31. oktober 1819 – forflyttedes til København, var det formentlig hans toldlitterære sysler, som var udslagsgivende.

I 1818 begyndte Schmalfeld at søge bort fra Middelfart. Han søgte

først til Ålborg og dernæst to gange samme år til København. Han søgte stilling i samme charge, som han havde. Det har sikkert været hans overbevisning, at chancerne lå bedre inden for hovedstadens mere komplicerede toldvæsen¹⁵).

Om kollegiets overvejelser forud for Schmalfelds forflyttelse er vi forholdsvis godt underrettet. Kollegiet gjorde den 26. oktober 1819 forestilling til kongen om besættelsen af en ledig post som konsumtions-underbetjent i København. Til stillingen foreslog man Schmalfeld, der var fortrinlig anbefalet af sin foresatte, toldinspektøren i Middelfart. I forestillingen hed det videre, at han har »tillige vist, at han med flid og eftertanke gør sig bekendt med told- og konsumtionsvæsenet ved at have udregnet og i forrige år udgivet en detaljeret tarif for tolden i Danmark efter de nugældende anordninger. Vel er dette arbejde ikke af kollegiet autoriseret, men man har besørget det gennemset og fundet det med flid og nøjagtighed affattet, ligesom det og kan benyttes med lettelse af told- og konsumtionsoppebørselsbetjentene«. Videre fremhævede kollegiet, at han nu arbejdede på en lignende fremstilling af skibsafgifterne, og han havde indsendt manuskriptet, som man fandt »udarbejdet med omhu og flid, og troer at samme vil kunne benyttes med nytte af de søfarende«. På denne baggrund blev han anbefalet til stillingen, hvorved han ville »få større lejlighed til at anvende sine, i hans stilling ej almindelige kundskaber, og tillige som gift og med familie, forbedre sin økonomiske forfatning, en fortjent belønning for hans gode forhold, og tillige en opmuntring for andre«¹⁶). Forestillingen blev taget til følge, og den 31. oktober 1819 fulgte ansættelsen ved »Told- og Consumtions Væsenet i Vor Kongelige Residentsstad Kjøbenhavn«¹⁷).

Når kollegiet til gunst for Schmalfelds ansøgning fremhævede, at han havde familie at forsørge, da er vi ikke i stand til at afgøre, hvor stor denne familie har været. Kun kan det med sikkerhed siges, at familien under opholdet i Middelfart var blevet forøget med en datter, der fik navnet Petrine¹⁸).

Efter at være flyttet til København boede familien Schmalfeld forskellige steder¹⁹), og den 9. februar 1820 blev den forøget med et drengebarn, der fik navnene Jacob Ernst Schmalfeld²⁰). Siden skulle der komme endnu en dreng, idet Edel Margrethe Schmalfeld i 1827 eller 28 i København fødte et barn, der fik navnet Frederich²¹). Det var de tre eneste børn, som nåede ud over barnealderen; om der har været flere, skal lades usagt²²).

Der gik ikke mange år, før Johan Jacob Schmalfeld begyndte at søge om forfremmelse. I 1822 søgte han en stilling som told- og konsumtionsoverbetjent i Århus. I 1824 konstitueredes Schmalfeld som toldinspektør i Rudkøbing fra den 24. april til den 31. december, og i 1826 var han ansøger til et embede som toldkontrollør i Neumünster²³). Først i 1827 havde han heldet med sig, da der blev en ledig stilling som told- og konsumtionsforvalter i Hobro.

Den 25. juni 1827 ansøgte Schmalfeld om embedet, og den 3. juli gjorde kollegiet forestilling i sagen²⁴). Som det var skik, blev der indstillet tre; men indstillingerne var formede på en sådan måde, at Schmalfeld var selvskrevet til embedet, der tidligere havde været beklædt af en ritmester Thorup. Det blev i forestillingen fremhævet, at han stedsede havde vist »megen duelighed og virksomhed«, og at toldinspektøren anbefalede ham som en af de særlig betroede betjente i København, »ligesom han ved udgivelsen af flere tariffer for told- og konsumtionsvæsenet har vedblivende afgivet vidnesbyrd om flid og gavnlig anvendelse af hans fritimer«. Den 7. juli afgav Frederik VI resolution på Schmalfelds udnævnelse til det ledige embede mod en kaution på 500 rbd. i 4 pct.'s rentebærende kongl. obligationer. Kun en halv snes dage senere – den 18. juli – blev bestallingen udfærdiget, og Johan Jacob Schmalfeld havde nået sin karriæres højdepunkt²⁵).

Hans kår var ikke dårlige. I 1828 var hans indtægt 569 rbd. sølv, og vi ved, at en håndværkssvend i årene 1830–34 gennemsnitlig tjente en 250 rdl.²⁶). Men på samme tid havde han fra ældre tid en forholdsvis stor gæld, som han til stadighed måtte afdrage på²⁷).

Han har bestræbt sig for at give sine børn en god uddannelse. Der er bevaret en kvittering med følgende tekst:

Hr. Consumptions-Forvalter Schmalfeld betaler, for tvende Børns private Undervisning i Læsning, Regning og Skrivning et Aar, beregnet fra 1ode Juni 1828 til samme Dato 1829:

24 Rbd. Sedler.

Hobroe, d. 1ste Marz 1829

Høeg

Andenlærer ved Borgerskolen.

De »tvende børn« har uden tvivl været Jacob Ernst og Petrine, som sikkert også har fået undervisning i musik, i hvert tilfælde kvitterede Lise Bladt den 2. marts 1829 for et beløb på 18 rbd. »for Deres datter Trines information« i eet år.

Selv om lønnen ikke var dårlig, var den dog ikke god for en mand i Schmalfelds stilling, der måske endda havde endnu højere aspirationer, og af sin egen løn skulle lønne en fuldmægtig. Nok er det, han følte sin stilling meget trykket; men om det var økonomiske grunde, som i begyndelsen af 1829 fik ham til at se igennem fingre med en toldsvigsag i byen og modtage en mindre dusør for dette, kan ikke afgøres. Schmalfeld begik her sit livs store fejltrin og måtte bøde med sit embede derfor.

Under den retssag, der blev indledt mod ham, fremhævede hans forsvarer, at de økonomiske sorger havde nedbrudt ham. Det hed bl. a. i defensoratet:

Nærværende Sag afgiver et sørgeligt Bevis for, at selv den Mand, der under trange Kaar har aflagt de umiskjendeligste Prøver paa at besidde en streng retskaffen Character, og har lagt en Iver, saa vel for at opfylde sin Embedspligt paa det Nøiagtigste, som for at udvide sine Kundskaber og lette Andre Adgang til saadanne, i det Fag, hvorunder han var ansat, at ogsaa han er udsat for, under Kamp med nagende Næringsssorg, at svige sin Embedspligt.

Videre fremhævede forsvareren, prokurator Amnitzbøll fra Randers:

han har endog . . . yttret for Overcontrolleuren, at han ikke, som redelig Mand, kunde soutenere sig med Familie og Fuldmægtig, af hans Embedsindtægt, hvorhos han har forsikret mig, at have beklaget sig derover for Hans Majestet Kongen Selv, under een ham i Juny Maaned f. A. allernaadigst tilstaaet Audientse. —

Den trykkende Nød bragte ham til Fortvivlelse, i hvilken han forledtes til at begaa den paatalte Brøde, som han nu bitterligen angrer og som væsentligen er beviist ved hans egen Tilstaaelse.

Schmalfelds brøde var ikke stor set med datidens øjne. Arkiverne vidner om talrige sager af lignende art. Hvor store »unøjagtighederne« kunne være inden for embedsstanden kan f. eks. illustreres derigennem, at man i 1827–28 ved et rent tilfælde opdagede, at der i Salling gennem årtier havde været betalt en i øvrigt slet ikke eksisterende brændevinsskat til konsumtionsforvalteren i Skive. Systemet hentede for en del næring deri, at embedsmændene for en væsentlig part var aflønnet ved sportler.

Hvad der for så vidt kan forundre i det foreliggende tilfælde, er den forholdsvis strenge straf. Måske ligger der en forklaring deri, at Schmalfeld ikke var af »familie«, hvilket dengang spillede en væsentlig rolle inden for embedsvæsenet, men var en »ny mand«, som ved flid og stræbsomhed havde opnået sit embede. Muligvis har han

heller ikke stået på den bedste fod med sin foresatte, overkontrolløren, denne bemærkede i hvert fald, at »man kender den dominerende måde, Schmalfeld behandlede sine undergivne på, og det had, han uden noget hensyn forfulgte dem med – når de ikke føjede sig efter hans vilje«²⁸). Overkontrollørens vidnesbyrd kan være rigtigt, men kan også hidrøre fra animositet.

Efter at være blevet afskediget flyttede Schmalfeld til København. Her etablerede han et kontor for »værelsens bortleje« og »forestod siden blomsterselskabets udsalg«. Han mistede imidlertid ikke interessen for toldvæsenet, således fortsatte han med at udgive bøger af et lignende indhold, som dem, der havde skabt hans karriere. Han har sikkert siddet i små kår, for i 1835 tog han til takke med et embede som toldbetjent i Saksøbing, hvorfra han siden forflyttedes til Sorø, hvor han døde den 18. februar 1841 i en alder af 49 år²⁹). Hans hustru, Edel Margrethe, overlevede ham i otte år. Hun døde den 11. maj 1849 i Sorø. Hendes død meddeltes på egne og fraværende søskendes vegne af Petrine Schmalfeld, som sikkert – hun var ugift – stedse havde boet hos sine forældre³⁰).

Jacob Ernst Schmalfeld havde forladt sit hjem allerede omkring 1836, da han blev ansat hos den norskfødte grosserer og »Tobaksfabrik-Entrepreneur« William Stochfleth Wille i Snaregaden nr. 10 i København. Hos fabrikant Wille havde den unge Schmalfeld, hvis gerning ellers faldt på kontoret, sin opmærksomhed særlig rettet på tobaksfabrikationen. Han blev hos Wille en halv snes år, men besluttede sig derefter til selv at etablere sig med en tobaks- og cigarfabrik³¹).

Den 29. januar 1846 indgav J. E. Schmalfeld ansøgning til generaltoldkammer- og kommercekollegiet om bevilling til at drive en tobaks- og cigarfabrik. I ansøgningen redegjorde han for sin tidligere virksomhed, således som det lige er omtalt, og derefter nævnte han, at

som en Plads, hvis lokale Forhold synes at love et saadant Etablissement god Fremgang, har jeg dertil udset Aarhus, og er det til denne By at anlægge og drive en saadan Fabrik forbunden med et Udsalg af saavel egne som fremmede Fabrikkers Productioner, at jeg hermed tillade mig at anholde om Bevilling, i hvilket Øiemedet jeg vedlægger en Attest fra min Principal, Herr Grosserer Wille, samt min Daabsattest.

Kiøbenhavn, d. 29. januar 1846

Underdanigst

J. E. Schmalfeld.

Snaregaden Nr. 10³²).

Sagen gik derefter sin gang. Kollegiet sendte den 3. februar samme år ansøgningen til stiftamtmanden over Århus Stiftamt, der igen lod den gå videre til Århus bys magistrat og borgerrepræsentantskab, der blandt sine medlemmer i øvrigt talte tobaksfabrikant Funder. Hverken borgerrepræsentanterne eller magistraten havde noget at indvende, hvorefter sagen gik samme vej tilbage, idet stiftamtmanden bemærkede, at han heller ikke selv fandt noget at indvende mod bevillingen af et sådant privilegium.

Det stod nu kun til kollegiet at lade bevillingen udfærdige, hvilket skete allerede den 14. marts 1846, og den 7. april samme år indleverede J. E. Schmalfeld det lovbealede mærke, som bestod af hans sammenslyngede initialer³³). Hvad der derefter er sket mellem marts og november kan ikke efterspores. Men den unge tobaksfabrikant har utvivlsomt været optaget af de arrangementer, der nødvendigvis må have gået forud for det avertissement, som onsdag den 25. november 1846 stod at læse i »Aarhus Stiftstidende«:

At jeg hersteds har oprettet en Tobak- og Cigarfabrik, i Forbindelse med en Commissions- og Speditions-Forretning, tillader jeg mig herved at bekendtgøre.

Fabrikkens Udsalg aabnes idag i Hr. Kjøbmand Wilh. Hviids Gaard imellem det store og det lille Torv. —

Aarhus, den 25de November 1846

J. E. Schmalfeld.

På grundlag af denne annonce synes det rimeligt at regne den 25. november for fabrikkens fødselsdag. Så meget mere er der grund til dette, som den gamle J. E. Schmalfeld selv har været af samme opfattelse, idet han i 1896 fejrede 50-års jubilæet den 25. november³⁴). Hvordan og hvornår man er begyndt at regne den 16. november for grundlæggelsesdag — således som det anføres flere steder — er uvist. Det synes imidlertid rimeligt at regne med, at det ikke er sket før J. E. Schmalfelds død i 1918; men da fremkommer også straks den 16. november i nekrologerne³⁵).

Det var sikkert op mod tiden for fabrikkens grundlæggelse, at J. E. Schmalfeld blev gift med Marie Louise Meyer. Hun var født den 2. juli 1819 i København som datter af sukkerfabrikant Meyer og dennes hustru, Cecilie³⁶). Har svigerforældrene muliggjort det økonomisk for Schmalfeld at anlægge fabriken?

Marie Louise Schmalfeld døde, medens fabriken endnu var i fa-



J. E. Schmalfeld (1820–1918).

Maleri i »Den gamle By«.

miliens besiddelse – den 25. januar 1893 – og blev begravet i familiegravstedet på Århus Søndre Kirkegård, hvor allerede i 1850'erne var blevet begravet tre børn, som ikke nåede ud over barnealderen³⁷). Tre andre af Schmalfelds børn, døtrene Jacoba Louise (f. 9. juni 1848) og Maria Margrethe (f. 28. september 1849) samt sønnen Johan Frederik (f. 28. juli 1854) skulle nå at blive voksne; men slægten er kun blevet fortsat på spindesiden³⁸). Johan Frederik Schmalfeld, der, som det senere skal omtales, blev medinteressent i fabrikken, blev tidligt håbløst syg og giftede sig aldrig.

Vi kender ikke meget til familielivet hos Schmalfeld. En datterdatter har fortalt forfatteren af disse linier, at den gamle fabrikant var lidet indladende, nærmest mut og afvisende, kun optaget af sine forretninger. Om fruene i fabrikken ved vi ikke noget. Af folketællingslisterne fremgår det i øvrigt, at J. E. Schmalfeld i 1850 havde sine to søskende, Frederich og Petrine, boende hos sig. Broderen opføres som ugift handelsbetjent – han var 22 år – og søsteren, der var 31, som ugift husjomfru. Endnu ved folketællingen i 1860 boede sø-



Marie Louise Schmalfeld (1819–93).

Maleri i »Den gamle By«.

steren Petrine hos dem. De to søskendes videre levnedsløb er ikke klarlagt; men den omtalte datterdatter mener at kunne erindre en »Faster Trine« i Horsens. Et lille indtryk af familiens bekendtskabskreds kan man vel få gennem fadderne ved børnenes dåb, det er mænd som pastor Wagtmann, læge Glæsel, boghandler Wissing, apoteker Wolff og købmændene Liisberg og F. W. Røse, alle hørte de til det »bedre« borgerskab i den tids Århus³⁹).

2. Fabrikken beliggenhed, bygninger og ejendomsforhold indtil 1899

I annoncen den 25. november 1846 meddelte J. E. Schmalfeld, at han havde til huse »i hr. købmand Wilh. Hviids gård imellem det store og det lille torv«. Det er den gård, som ved folketællingen i 1850 er »Lille Torv Nr. 883« og i 1860 »Borgporten 883«, og som i dag er Store Torv 15. Pladsen er den vestre hjørnegrund ved Maren Smeds Gyde; nu er der i en nyere ejendom et skotøjsmagasin.

Om bygningernes udseende har vi forholdsvis god efterretning

gennem brandtaksationsprotokollerne, blot er det først i 1857, at der overhovedet findes oplysning om noget fabriksanlæg⁴⁰), hvilket ikke må forbavse, da taksationerne på den tid kun var meget lidet omfattende i købstæderne. Gården bestod af seks bygninger: forhus, to sidehuse, et baghus, endnu et sidehus og et »lokum«.

Forhuset var et 2-etages egebindingsværkshus. Det var 9 fag langt (fag d. e. mellemrummet mellem stolperne) og med kælder under de to fag. Huset var indrettet med to butikker, og ovenover var der indrettet »gipsede« værelser til beboelse; der var opstillet 6 kakkelovne. I 1847 blev huset vurderet til 2.700 rdl. og 10 år senere til 3.600 rdl., uden at der er anført ændringer af nogen art.

Det ene sidehus var 13 fag stort og lå »med enden til gaden«; også dette var to etager højt. Huset var indrettet til beboelse for to familier med 15 gipsede værelser, to køkkener og 10 kakkelovne. Der var kælder under 8 fag, som var indrettet til beboelse og udsalgssted (Schmalfelds?) med een kakkelovn. Det ansattes i de to vurderingsår til henholdsvis 4.550 rdl. og 5.850 rdl.

Det tredje hus, ligeledes et 2-etages sidehus, lå »for enden af side«.

Det var »grundmur i nederste etage til gaden, i øvrigt egebindingsværk og mur, indrettet til værelser med en gruekedel og 1 kakkelovn samt stald, bryggers og pumpe«. I 1847 var der tillige kornlofter. Vurderingssummerne var 1.700 rdl. og 2.600 rdl.

Baghuset var også på to etager, det var en 4-fags egebindingsværksbygning med grundmuret bagside. I 1847 blev det benyttet til stald og kornlade; men i 1857 anføres det som »indrettet til værelser og fabrik m. m.«, og nu er vurderingssummen 1.000 rdl. mod 240 rdl. ti år før.

Det sidste sidehus var som de andre på 2 etager. Det var bygget i 10 fag og indrettet med »nederste etage til beboelse med 3 værelser, køkken og spisekammer, alt gipset. 2 komfurindretninger, 2 kakkelovne«. Det blev i 1847 vurderet til 1.800 rdl. og 1857 til 2.200 rdl. Endelig var der »et tredobbelt lokum af bindingsværk og mur med grundmuret bagside«. I 1857 ansattes det til 100 rdl.

Samles vurderingssummerne giver det:

1847: 11.090 rdl.

1857: 15.350 rdl.

Da bygningerne blev vurderede i 1857, var Schmalfeld blevet medejer af dem. Den 6. juni eller 6. juli 1856 eller, om end mindre sandsynligt, 1857 afsluttede J. E. Schmalfeld og købmand F. W.

Høyer i fællesskab købekontrakt med enkemadam Christine Hviid, hvorefter de købte gården for 33.500 rdl.⁴¹). Når der hersker denne usikkerhed med hensyn til de forskellige data, skyldes det, at der i afskriften i skøde- og panteprotokollen står »købekontrakt af 6. juni 1857«, medens det af kontraktens tekst fremgår, at det første afdrag skal betales den 11. december 1856, hvilket år også angives i skødeafskriften, der imidlertid daterer købekontrakten til 6. juli. – Der var fremgang for fabrikken, og i 1870 foretog Schmalfeld en udvidelse, der må have været følt som en triumf for den fattige toldbetjents søn. Udvidelsen skete derigennem, at J. E. Schmalfeld overtog den Funderske tobaksfabrik på Vestergade.

Funder var død i 1860, og hans enke, Henriette Judithe Funder, f. Bidsted, tilskødede den 23. juni 1862 grund og bygninger til premierløjtnant I. P. Th. Quistgaard for i alt 30.000 rdl., hvori var medregnet købet af en jordlod på Århus mark⁴²). Iver Peter Theodor Quistgaard var født den 22. april 1830 og døde den 23. august 1910. Han var fra 1857 til 1871 gift med en datter af justitsråd Ingerslev på Marselisborg, og fra 1872 med en datter af den fremragende landmand, hofjægermester Friis til Lyngbygård ved Århus; hun overlevede ham i nogle måneder⁴³). Quistgaard selv opnåede også at blive hofjægermester og ejede fra 1871 til 1906 Tousgård ved Brabrand⁴⁴).

I. P. Th. Quistgaard drev ikke tobaksfabrikken længe. Han har vel også savnet både merkantile og industrielle kundskaber. Sådanne var dog blevet tilført fabrikken i 1868, idet den københavnske forretningsmand C. F. L. Galle (1841–1920) dette år blev medejer. Det var ham, der senere skulle blive kendt som storisenkræmmer i København, hvor han også oprettede en reproduktionsanstalt af betragtelig størrelse og anseelse⁴⁵).

Kompagniskabet mellem Quistgaard og Galle varede ikke længe. Sidst i marts 1870 modtog J. E. Schmalfelds forretningsforbindelser et hektograferet brev på hvis ene side, der stod:

P. P.

Efterat Herr C. F. L. Galle under 22de Januar d. A. er udtraadt af Firmaet »Den Funderske Tobaksfabrik«, har jeg fra 1ste April d. A. at regne overdraget samme til Herr J. E. Schmalfeld her af Staden. – Saavel Fabrikens udstaaende Fordringer som og Cigarlageret overgaae ikke til den nye Eier, hvorfor eventuelle Ordres paa Cigarer samt Indsendelse af Remisse for Poster, der ere stiftede forinden 1ste April d. A., bedes indsendte under Adresse: »Den Funderske Tobaksfabrik, Th. Quistgaard«. Ordres paa Cigarer effectueres af

mig selvfølgelig kun saalænge, indtil Lageret er oprømmet. Idet jeg bringer Dem min forbindtligste Tak for den Velvillie, der af Dem hidtil er udviist imod Firmaet, beder jeg Dem overføre samme paa dets nye Eier.

Aarhus, d. 26. Marts 1870

Ærbødigst

Th. Quistgaard.

På en anden side af brevet kunne man læse:

I Henhold til Foranstaaende tillader jeg mig herved at underrette Dem om, at jeg d. 1ste April d. A. overtager Den Funderske Tobaksfabrik, hvis Røgtobaks og Skraakardus Fabrikation jeg fortsætter uforandret (ogsaa hvad Fabriksnavnet i Stemplerne angaaer) i Forbindelse med min hidtil førte Forretning under mit Navns Firma, og haaber jeg, at den imod Fabrikens forrige Indehaver af Dem viste Velvillie maa blive overført paa mig.

Aarhus, den 26. Marts 1870

Ærbødigst

J. E. Schmalfeld.

Comptoir og Lager

Vestergade No. 29 (den Funderske Gaard)⁴⁶).

Bag denne meddelelse ligger en den 5. marts 1870 mellem Quistgaard og Schmalfeld afsluttet lejekontrakt⁴⁷). Kontrakten udlejede fabriksanlæggene for 10 år; men udlejeren forpligtede sig til efter fem års forløb eventuelt at sælge grund og bygninger for 21.000 rdl.

Da det stipulerede tidsrum var gået, købte Schmalfeld »Den Funderske Tobaksfabrik«. Købekontrakten blev sluttet den 20. marts 1875, og købesummen blev som aftalt 21.000 rdl., der nu blot var omsat til 42.000 kr.⁴⁸). Købet omfattede grunden matr. nr. 454 b med tilhørende bygninger. Ved købekontrakt af 15. december 1875 købte Schmalfeld af Quistgaard endelig for 2.000 kr. de tilstødende haveparceller matr. nr. 454 a og d, hvor bl. a. det nu ved Borgmestergården i Den gamle By opførte lysthus dengang var beliggende. Sælgeren forbeholdt »sig til foråret at borttage et par valnødde-træer«, der for ham havde affektionsværdi⁴⁹).

Schmalfeld kom ved disse køb i besiddelse af et fabriksanlæg betydeligt større, end det han havde i Borgporten. Brandtaksationen i 1857 giver et indtryk af, hvor omfattende den Funderske fabrik var:

- a. Et 14 fag stort og 2 etager højt forhus. Det var grundmuret og indrettet til værelser, der alle var gipsede og forsynede med 9 jernkakkellovne. I to fag var der (og er) port, og i kælderen, der strakte sig under 11 fag, var der »indrettet til tobaksudsalgssted med disk og hylde«. Vurderingssum 8.400 rdl.
- b. »20¹/₂ fag sidehus, østen i gården«. Det var et 2 etager højt bindingsværkshus med værelser, køkken, bryggers og pakrum. 2 kakkellovne og 2 indmurede kobberkedler. »1 comfyerindretning«. 5.740 rdl.
- c. 16 fag og 2 etager højt bindingsværkshus, der var indrettet til tobaksfabrik med een tørreovn og een jernkakkellovn. Kælder under fem fag og port i to. – 4.800 rdl.
- d. 7 fag og 2 etager højt sidehus af bindingsværk. »Vesten i gården«. »Indrettet til værelser, der alle er gipsede, med 2 kakkellovne, køkken og bryggers«. – 2.100 rdl.
- e. 16 fag og 2 etager højt sidehus af samme bygningsmateriale. Det var indrettet til fabrik, folkekamre og kornloft. – 3.200 rdl.
- f. En tilbygning til det sidste. 2 fag og 2 etager højt hus indrettet til stald og fourage. – 300 rdl.
- g. 10 fag og 1 etage højt halvtag i baggården, også bindingsværk. – 400 rdl.
- h. 12 fag og 2 etager højt hus »østen i gården« med kvist i to fag. I nederste etage indrettet til vognremise, i øverste til paklofter m. m. – 3.600 rdl.
- i. Et lysthus i haven på 3 fag. – 390 rdl.⁵⁰).

I alt var bygningerne således takseret til 28.930 rdl. mod anlægget i Borgporten til 15.350 rdl.

Schmalfeld fortsatte dog stadig fabrikken i Borgporten. I 1881, den 2. januar, blev den imidlertid hærget af en voldsom brand. Det var en søndag – lidt over middag – at nogle handelsbetjente, der boede i ejendommen, blev opmærksomme på en brandlugt, der blev til en heftig ildebrand i den ene sidebygning. Her var der indrettet cigar-tørrestue, vel med en af datidens store tørreovne, der i grove træk bestod af en stor jernplade ovenover et ildsted, hvorfra et system af kanaler fordelte varmen under hele pladen. Den pågældende bygning stod ikke til at redde, og »inden virksomme slukningsmidler kom i gang«, skrev »Aarhus Stiftstidende«, »blev også tagværket på forbygningen angrebet, og hele øvret og 1ste sals etage

DIANA-TOBAK



J. C. Schmalzfeld
 Markens

Etiket fra tobakskardus.

»Den gamle By«.

blev ødelagte af ild og vand. Derimod lykkedes det at redde det til samme ejendom hørende for- og sidehus på hjørnet af Maren Smeds Gyde, dog med beskadigelse af tag og øverste etage, og ligeledes holdtes den mod vest tilstødende ejendom [hjørnet af Borgporten og Lille Torv] fri for at angribes, skønt den en tid var stærkt truet«. At branden ikke berøvede byen noget smukt bygningsparti, skinner tydeligt igennem avisens ord: »Da de pågældende bygninger alle var gamle, er skaden i så henseende næppe meget at beklage«. Og

artiklen sluttede: »Man kan ikke andet end være spændt på, om virkningerne af denne ildebrand vil blive, at brandpladsen ryddes for de brændte huse, og nye tidssvarende bygninger kommer til at træde istedet på dette meget befærdede strøg, som forhåbentlig ved samme lejlighed vil blive gjort bredere for passagen. I dette tilfælde fristes man fra byens standpunkt til at beklage, at branden ikke tillige nødvendiggjorde en ombygning af hjørnehuset til Lille Torv«. Fabrikken blev ikke så hårdt ramt ved branden: »Af varer brændte en del fabrikeret og ufabrikeret tobak, dog næppe i meget stort omfang, da fabrikant Schmalfelds tobaksfabrik allerede længe har været henflyttet til hans ejendom på Vestergade (den tidligere funderske fabrik), og det væsentlig var cigarrulle- og tørrestue, der endnu fandtes i den brændte bygning«⁵¹).

Om det var branden eller en længe næret plan, der fik Schmalfeld til at opgive fabriksanlæggene i Borgporten, ved vi ikke. Alleerede i februar samme år overdrog Schmalfeld sin andel til købmand F. W. Høyer (skøde af 11. januar 1882), der drev manufakturhandel i samme gård. Køberen måtte betale 21.250 kr. Sælgeren betingede sig ret til at beholde sit kontor »ovenover Rybner Petersens butik« indtil 1. juni og brugsretten for visse lokaler i bagbygningen indtil oktober flyttedag 1881. Butikken skulle han imidlertid forlade alleerede den 1. marts⁵²).

Endnu i samme måned, som branden havde været i Borgporten, galede den røde hane i Vestergade 29⁵³). Fredag aften den 28. januar 1881 meddelte »Århus Stiftstidende«: »I middags kl. 1 udbrød der en heftig ild i fabrikken på hjørnet af Vestergade og Vestre Møllesti. Ilden synes opstået ved tørreovnen og greb hurtigt om sig, så at fabriksbygningen inden kort tid stod i lys lue. . . . Fra fabriksbygningen forplantede ilden sig til lagerbygningen, og inden et par timer var det store kompleks af side- og bagbygninger et rov for luerne«. »Jyllandsposten« gav en mere livlig skildring af branden: »Folk strømmede til i hobetal, og den ene sprøjte ankom efter den anden. Forvirrede ordrer og kontraordrer summer om ørene på én, sprøjterne kører frem og tilbage, ild og røg fyldte gårdspladsen, en strålemester kommer ilsomt, med vakkende trin ned fra taget og kaster voldsomt op, den tykke tobaksrøg har været ham for kraftig«.

Det varede ikke længe efter branden, før Schmalfeld havde planerne færdige til en ny fabriksbygning. Arkitekt Puck foreslog en 3 etager høj grundmuret fabriksbygning, projekteret 58 alen lang og

16 alen dyb. Bygningskommissionen ville dog ikke, på grund af Møllestiens ringe bredde, godkende dette projekt, der blev kasseret den 22. februar 1881. Et ændret projekt med 2 etager blev forelagt den 25. marts samme år og godkendt⁵⁴).

Den nye bygning blev hærget, og det indre næsten ødelagt af en brand den 12. december 1896⁵⁵). Branden begyndte ved halvfjere tiden om natten, og »den sorte, våde decemberrat blev lys, over byens vestlige del stod et flammeskær, og Vestergade blev pludselig befærdet«. Denne gang kom ilden næppe fra tørrestuen, der nu var opvarmet ved dampværk. Hvordan ilden var opstået lod sig ikke klarlægge med sikkerhed; men den syntes at have haft gode forplantningsmuligheder gennem elevatorernes skakter.

Var J. E. Schmalfeld blevet enejer af en stor virksomhed ved overtagelsen af Funders fabrik, er det dog tydeligt, at han tidligt ønskede at drage sønnen, Johan Frederik, ind i forretningen. I midten af 1870'erne begyndte han at tegne firmaet per procura, og han var da ikke mere end en snes år gammel⁵⁶).

I 1892 blev samarbejdet mellem fader og søn bragt ind i mere faste rammer. Den 9. december 1892 oprettedes der en interessentskabskontrakt, der gjorde J. E. Schmalfeld lodtagen med to trediedele og J. F. Schmalfeld med een trediedel, der ansattes til 30.000 kr. Kontrakten blev kongelig konfirmeret den 3. februar 1893. Foruden ejendommene havde fader og søn stående henholdsvis 73.643,10 kr. og 16.686,92 kr. i virksomheden. Opstod der uenighed mellem interessenterne, skulle J. E. Schmalfeld have den udslaggivende stemme⁵⁷). Besiddelsesforholdene var derefter uændrede, indtil »A/S J. E. Schmalfelds Fabriker« overtog fabrikken den 1. januar 1899.

3. *Fabrikens produktion: art og mængde, arbejdskraft og maskiner*

Den fabrikation, Schmalfeld begyndte med i 1846, var noget nyt her i landet. Det nye bestod i cigarfabrikation, hvortil privilegiet jo udtrykkeligt også var blevet givet. I Århus havde der sikkert aldrig før været fremstillet cigarer. I Danmark var cigarfabrikationen begyndt omkring 1813; men i de første årtier derefter blev der stort set kun rullet cigarer i hovedstaden og i hertugdømmerne. Schmalfeld har været en af de allerførste cigarfabrikanter i provinsen⁵⁸). Efterforskningen af de spørgsmål, der skal behandles i dette afsnit, vanskeliggøres imidlertid derved, at der ikke i fabrikken findes arkivalier fra J. E. Schmalfelds tid. For nogle af de første år er vi imid-

lertid i stand til at skaffe os nogenlunde pålidelige oplysninger ad anden vej.

Så tidligt som i 1774 udsendtes befaling fra General-Landets-Økonomi- og Kommercekollegium til samtlige stiftsbefalingsmænd for købstæderne og amterne samt amtmændene for amterne i Danmark og Norge om at indsende årlige beretninger om fabrikker og manufakturer. Dette materiale vedblev at indgå til centraladministrationen til midten af 1850'erne; men derefter ophørte det, skønt Statistisk Bureau var blevet oprettet i 1849-50⁵⁹).

I det følgende skal der på grundlag af »fabrikslisterne« gives en oversigt for de enkelte år over Schmalfelds produktion i forhold til de andre århusianske tobaksfabrikkers. Selv om der fra 1846 ikke findes nogen opgørelse fra Schmalfeld, bringes også tallene fra dette år. Tallene angiver pund.

1846:

Fabrikkens ejer:	Funder	Reck	Grarup
Mængder af fabrikatet	c. 120.000	c. 56.000	12.000
Anvendte indenlandske materialer . . .	ingen	ubetydeligt	
Anvendte udenlandske materialer . . .	c. 95.000	c. 56.000	12.000

1847:

Fabrikkens ejer:	Funder	Schmalfeld	Reck	Grarup
Mængder af fabrikatet . .	c. 110.000	40.000 røgtobak 500.000 stk. cigarer	c. 56.000	8.000
Indenlandske materialer .			ubetydeligt	
Udenlandske materialer . .	c. 87.000	45.000	c. 56.000	8.000

1848 og 1849: mangler (krigen?).

1850:

Fabrikkens ejer:	Funder	Schmalfeld	Reck	Grarup
Mængder af fabrikatet . .	c. 140.000	60.000 røgtobak 1½ mill. stk. cigarer	c. 64.000	8.000
Indenlandske materialer .			ubetydeligt	
Udenlandske materialer . .	c. 110.000	80.000	c. 64.000	8.000

1851:

Fabrikkens ejer:	Funder	Schmalfeld	Reck	Grarup
Mængder af fabrikatet ..	130.000	80.000 røgtobak 1½ mill. stk. cigarer	60.000	8.000
Indenlandske materialer .		2.000	ubetydeligt	
Udenlandske materialer ..	100.000	90.000	c. 60.000	8.000

1852: mangler.

1853:

Fabrikkens ejer:	Funder	Schmalfeld	Reck	Grarup
Mængder af fabrikatet ..	c. 106.000	100.000 røgtobak 1½ mill. stk. cigarer	c. 58.000	8.000
Indenlandske materialer .			ubetydeligt	ingen
Udenlandske materialer ..	c. 87.000	125.000	c. 58.000	8.000

1854: mangler.

1855:

Fabrikkens ejer:	Funder	Schmalfeld	(1854) Reck	Grarup
Mængder af fabrikatet ..	c. 100.000	100.000 røgtobak 1½ mill. stk. cigarer 3000 snustobak	c. 56.000	9.000
Produktionens værdi i rdl.	c. 17.000	30.000	7.000	2.500

Tællingen i 1855 er af en noget anden karakter end de forrige⁰⁰). En ny århusiansk virksomhed, Bøegs tobaksfabrik, der blev grundlagt i selve året 1855, har endnu ikke kunnet opgive noget om produktionens omfang. Om pålideligheden af de opgivne tal er det vanskeligt at skønne. Det er kendt, hvordan skemaer fra Statistisk Departement i dag ofte udfyldes, medens der foran ligger en kopi

ca 1867

FRIS-COURANT

fra

J. E. Schmalfeld's

TOBAKS-FABRIK

i Aarhus.

	1867	1868		1867	1868
Kanaster.				Fluokneue Tobakker til Shagpiber:	
Maracabo	pr. 6		i gult Papir Havana	pr. 6	4
Varinas med Billed		11	i gult dito		4
ditto med eget Segl		12	Tyrkisk		4
ditto med hollandsk Segl		13	Amerikansk		4
Oronoco med Billed		14	Shag i Stanid		4
ditto med eget Segl		15	ditto Kings		4
ditto med hollandsk Segl		16	ditto Liverpool		4
Petit med eget Segl		17	ditto London		4
ditto med hollandsk Segl		18	Louisiana med eget Segl, lys		4
Jagt		19	ditto uden dito, mørk		4
Prinds af Wales		20	<i>Uden Huse</i>		
Varinas, Oronoco & Petit med Hamborg		21			
Varinas & Havana Melange		22	Pose Nr. 1		
Varinas Melange med eget Segl		23	ditto Nr. 2	pr. 28 Lod	6
ditto ditto med hollandsk Segl		24	ditto Nr. 3	21	6
		25	Bryskanaster	pr. 6	6
Portorico.					
Superfino		26	Blaa Mand bedste Sort med Segl		
FF med Fima		27	ditto bedste Sort med dito	pr. 26 Lod	
ditto uden dito		28	ditto Nr. 1	21	
Skandinavisk		29	ditto " 2	pr. 6	
Fim med det danske Vaaben		30	ditto " 3		6
Fim med eget Segl		31	ditto " 4		6
Alexandra		32	Rød Mand bedste Sort med Segl		
Veritabel med eget Segl		33	ditto bedste Sort med dito	pr. 26 Lod	
Hamborg, sort med rodt		34	ditto Nr. 1	pr. 21 Lod	
Tre Kroner		35	ditto " 2		6
Fim med rodt Stempel		36	ditto " 3		6
Leichter med Kiel		37	Fim Maryland Prinds af Wales		6
Lel		38	ditto Nr. 2		6
Hamborg, sort		39	ditto " 3		6
Fim med hollandsk Segl		40	Blaa Hollandsk		6
Fim i blaaf Papir		41			
		42			
		43			
		44			
		45			
		46			
		47			
		48			
		49			
		50			
		51			
		52			
		53			
		54			
		55			
		56			
		57			
		58			
		59			
		60			
		61			
		62			
		63			
		64			
		65			
		66			
		67			
		68			
		69			
		70			
		71			
		72			
		73			
		74			
		75			
		76			
		77			
		78			
		79			
		80			
		81			
		82			
		83			
		84			
		85			
		86			
		87			
		88			
		89			
		90			
		91			
		92			
		93			
		94			
		95			
		96			
		97			
		98			
		99			
		100			

I priskuranten er datidens fineste tobakker sat først. Kanastertobak var fællesbetegnelse for tobak fra Venezuela, der oprindeligt blev eksporteret i særlige sikkurve, canastra. Varinas og Orinoco var i det hele de fineste røgtobakker. Melange (fransk: blanding) kunne indeholde tobak af meget forskellig oprindelse. Shagpipe blev på priskurantens tid næsten udelukkende røget af arbejdere.

af det foregående års skema. Og værdiansættelsen for produktionen skal man sikkert ikke stole ubetinget på. Dog synes der at være nogen grund til at anse tallene fra Funder og Schmalfeld for nogenlunde pålidelige. Funder førte et meget nøje regnskab, og går vi helt uden for dette og tager en tilfældig stikprøve fra Schmalfelds cigarpriser, da ved vi, at 10/10 kasser cigarer af forskellig sort i 1867 kostede 7 rdl. 3 mark, når de solgtes til forhandler⁶¹). 1¹/₂ million stykker cigarer af disse sorter ville altså koste: 11.250 rdl. Differencen mellem Funders og Schmalfelds opgivelse bliver således, når cigarernes værdi trækkes fra Schmalfelds samlede tal: c. 2.500 rdl., i hvilket tal indgår værdien af 3.000 pd. snustobak og de ved den meget grove beregning (bl. a. tolv års forskel) fremkomme unøjagtigheder.

Tallene viser os en hurtig stigende produktion indtil 1855; men i 1855 har der ikke fundet nogen stigning sted. Cigarenes antal er mere konstant, vel fordi det har knebet med at få den nye artikel indarbejdet. Produktionen i »Den Funderske Fabrik« synes ikke stabil, og man kan ikke se bort fra, at den nye fabrik kan have trykket den gamles marked.

Produktionen omfattede fra de første dage både røgtobakker og cigarer. Fabrikken har selv opgivet, at cigarerne gik af produktionsplanen, endnu medens J. E. Schmalfeld levede. Hvornår dette skete, kan ikke siges med sikkerhed; men helt op til branden i 1896 kan Schmalfelds cigarer følges. I omtalen af branden nævnes cigartørrestuen, og om cigarrullerne fortælles, at de morgenen efter branden kom ned i Vestergade for at »se de sørgelige rester af deres arbejdsplads. De finder halvforkullede forme, hvori cigarerne endnu sidder nogenlunde ubeskadigede, og mellem de svedne hobe kender de de forskellige mærker: »Her er Prenzado's«, »Nej, se, her ligger de kønne »Tuberosa« o. s. v.«⁶²).

I 1855 opgav J. E. Schmalfeld at producere 3.000 pd. snustobak. Dette er det eneste vidnesbyrd, som er fundet om snustobaksfabrikation i fabrikkens ældre tid. Noget lignende er tilfældet med skråkardus. I det tidligere citerede brev, der meddelte Schmalfelds overtagelse af den Funderske fabrik, gaves der udtryk for, at fabrikationen af skråkardus ville blive fortsat. Fremstillingen af de to varer kan imidlertid udmærket godt have stået på, uden at der er overleveret noget skriftligt om det, og endnu lever en mundtlig tradition, som fortæller om fremstillingen af skråtobak i Schmalfelds fabrik i 1870'erne og 80'erne.

Den tid, der så anlægget af Schmalfelds fabrik, var håndarbejdet

tid. Først i sidste fjerdedel af århundredet trængte der maskiner frem ud over den almindelige skæremaskine. De samme skemaer, der fortalte om produktionens art og omfang, giver os tillige oplysninger om antallet af arbejdere i de forskellige fabrikker. De viser os også, hvordan J. E. Schmalfelds fabrik hurtigt voksede i omfang:

	Funder	Schmalfeld	Reck	Grarup
1846				
Fabriksarbejdere	1 mester 1 svend		1 mester 2 svende	1 svend
Arbejdere eller andre	5 daglejere 10 à 12 drenge		3 karle 13 børn	1 karl 5 børn
1847				
Fabriksarbejdere	1 mester 1 svend	15	1 mester 2 svende	1 svend
Arbejdere eller andre	5 daglejere 10 à 12 drenge		3 karle 13 børn	1 karl 4 børn
1850				
Fabriksarbejdere	1 mester 1 svend	30	1 mester 2 svende	1 svend
Arbejdere eller andre	6 daglejere 10 à 12 drenge		3 karle 13 børn	1 karl 4 børn
1851				
Fabriksarbejdere	1 mester 1 svend	40	1 mester 2 svende	1 svend
Arbejdere eller andre	6 daglejere 10 à 12 drenge		3 karle 13 børn	4 børn
1853				
Fabriksarbejdere	1 mester 1 svend	20 drenge 20 voksne	1 mester 2 svende	1 svend
Arbejdere eller andre	6 daglejere 10 drenge		3 karle 13 børn	1 karl 4 børn

1855

8 mænd	17 mænd	1 mester	1 svend
10 drenge	20 drenge	2 svende	4 drenge
		3 karle	
		13 drenge	

Ved fabriksarbejdere har man i administrationen på den tid utvivlsomt tænkt på faguddannede folk. Schmalfeld har tilsyneladende i sine opgivelser ikke skelnet mellem faguddannede og ikke-faguddannede. Drengene (under 15 år) udførte i de gamle tobaksfabrikker en hel del af det arbejde, som omkring århundredskiftet blev overtaget af den kvindelige medhjælp. I 1871 beskæftigede Schmalfeld 22 faste arbejdere og 25 børn; tilfældet har i øvrigt spillet os en oplysning i hænde om arbejdsstyrken i J. E. Schmalfelds fabrik på et langt senere tidspunkt, idet der ved branden i 1896 var beskæftiget »op imod halvhundrede børn og godt en snes voksne arbejdere«⁶³).

Med hensyn til de maskiner, der har været anvendt, har der ikke kunnet fremskaffes videregående oplysninger. I 1855 opgives ved tællingen: »Tobaksskæremaskiner« og ved salget af fabriksanlægget i Borgporten fastsattes, at »det af Schmalfeld sammesteds anbragte tørreaggregat må af ham medtages ved fraflytningen«⁶⁴).

Efter branden i Vestergade-fabrikken toges dampkraften i brug⁶⁵). »Hovedet« på fabrikkens faktura bliver nu i nogle år:

J. E. Schmalfeld.

*Damp-Tobaks- og Cigarfabrik*⁶⁶).

Under omtalen af branden i 1896 blev det også nævnt, at opvarmningen i cigartørrestuen skete ved damp. Om maskinudstyret i J. E. Schmalfelds sidste år som fabriksejer oplyser købekontrakten med det i 1898 dannede aktieselskab. Kontrakten, der medtager alt helt ned til »1 blækhus, 1 lineal, 3 papirklemmer«, nævner bl. a. 1 stk. dampmaskine, 1 stk. dampkedel, 1 stor og 1 mindre skæremaskine, 1 sigtemaskine, 1 tørretromle, 1 snuskværn (hvilket også vidner om en snusfabrikation, hvis den har været brugt), 1 trykkemaskine, 3 kardusmaskiner og 1 elevator med tov og sikring⁶⁷). Selv om dette maskinanlæg ikke – set med nutidens øjne – er imponerende, har det dog været tilstrækkeligt til at bevare markedet for produkterne.



Fabrikken på hjørnet af Vestergade og Grønnegade.

Foto fra slutningen af 1920'erne. »Den gamle By«.

4. Arbejdsforhold i den gamle fabrik

Kildematerialet til oplysning om arbejdsforholdene i den gamle fabrik er yderst sparsomt. Generelt kan det siges, at arbejdstiden sikkert har været som i andre danske tobaksfabrikker. Den var i det her betragtede tidsrum mellem 9 og 12 timer om dagen. Drengene havde dog ofte halvdagsarbejde⁶⁸).

Lønnen var i 1855, ifølge opgivelserne ved industritællingen, for drenge 10 à 20 skilling og for voksne mænd 3¹/₂ à 6 mark. De voksne arbejdere har således tjent mellem c. 116 øre og 200 øre pr. dag. I samme år tjente en murersvend i Århus formentlig 167 øre om dagen, og en arbejdsmand på et jernstøberi og maskinfabrik i Slagelse tjente 133 øre⁶⁹).

40 år senere har vi en anden oplysning om lønningsforholdene. Det er »Aarhus Stiftstidende«, der i 1891 meddeler:

Fabrikant Schmalfeld har af Hensyn til de stigende Priser paa Arbejdernes Forbrugsartikler tilstaaet sine faste voxne Arbejdere et Tillæg af 2 Kr. om

Ugen. Denne Forhøjelse af Lønnen er indtraadt omtrent samtidig med, at Drengene hos det nævnte Firma etablerede deres Strike efter socialistisk Mønster. Havde disse ikke saaledes gjort sig utilbens, havde der vel været Sandsynlighed for, at de ogsaa kunde have opnaaet et Tillæg, som de nu ved egen Uforstand have mistet Udsigten til⁷⁰).

Et par dage senere vendte »Demokraten« sig mod denne artikel. Bladet stemplede det som småligt og hårdhjertet at tage en sådan hævn over arbejdsdrene, der havde forlangt en forhøjelse af ugelønnen fra 1,50 kr. til 1,80 kr.⁷¹).

Der synes ikke at være tale om, at nogle af arbejderne spiste eller boede på fabrikken⁷²).

5. Fabrikens afsætningsforhold

Var kilderne til oplysning om arbejdsforholdene kun få, da er der ikke mange flere, som fortæller om fabrikens afsætningsforhold. Vi ved, at den unge Schmalfeld selv i fabrikens første år rejste rundt og indarbejdede sine produkter hos de handlende. Senere betjente han sig af rejsende agenter, dem træffer vi nemlig fra 1860'erne ofte omtalt i de breve til N. M. & F. Plum, Assens, som der flere gange tidligere er henvist til. – Fabrikens oplag i København skriver sig også fra J. E. Schmalfelds tid⁷³).

For at støtte afsætningen gav fabrikken, når kundernes årlige indkøb nåede en vis størrelse, en rabat. I 1891 gav J. E. Schmalfeld en rabat på 4 %, når det årlige indkøb var på 1.000 kr. eller mere. I 1893, da erhvervslivet havde dårlige afsætningsforhold, blev der forlangt et køb på 1.500 kr., før der blev givet nogen rabat⁷⁴).

Om fabrikens reklamevirksomhed fortæller et brev af 24. februar 1889, hvori J. E. Schmalfeld underrettede om sit nye mærke: »Normal Tobak«. Det hedder i brevet bl. a.: »Det skulle glæde mig, om ogsaa De ville forcere mærket, og såfremt De måtte sætte pris på, at jeg lod avertere i Deres ærede firmas navn i det lokale blad, som De opgiver mig, – skal jeg være villig dertil; – idet det jo ved et sådant nyt mærke gælder om at henlede det store publikums opmærksomhed derpå«. Det er sikkert en annonce, som den i fabrikens etiketsamling opbevarede, der tænkes på; den lyder:

For at kunne erstatte indførte hollandske Røgtobakker med dansk Fabrikat have nogle af *Schmalfelds Tobaksfabriks* Forbindelser, deriblandt ogsaa Under tegnede, foranlediget denne Fabrik til af de bedste og reneste amerikanske Bladtobakker at fremstille

Normal Tobak:

grønt Stempel à 1 Kr. 40 Øre,
 sort Stempel à 1 Kr. 10 Øre,
 rødt Stempel à 80 Øre,

hvilke Tobakker paa Grund af denne Fabriks billige Dampkraft og dens som Følge af dens store Afsætning billige Productionsomkostninger, ville for Forbrugerne vise sig at overgaa de indførte hollandske Røgtobakker til lignende Priser i Godhed og Realitet.

Faaes hos

Det pågældende brev fortæller os også om forholdet mellem prisen en gros og prisen en detail. Udsalgsprisen for »Normal-Tobak« med sort stempel var 1,10 kr. pr. pund, medens prisen for samme mærke, men med rødt stempel, er 0,80 kr. Engrospriserne er henholdsvis 0,88 kr. og 0,65 kr., hvilket for detailhandleren gav en fortjeneste på indkøbsprisen af i det første tilfælde 25 % og i det andet 23 %. – I 1891 hedder det i et brev: »Jeg tillader mig at henlede Deres opmærksomhed derpå, at jeg fornylig har indført i handelen en ublandet Java *ekstra udsøgt* under navn ekstrafin Java à 120 ø. (udsalg 150 øre)«; her er der altså også tale om en detailavance på 25 %.

Det forhold, at fabrikken fastsatte udsalgspriserne, var på den her betragtede tid ikke mere end omkring en halv snes år gammelt. I 1880 hed det i et brev bl. a.: »Endvidere undlader jeg ikke nedestående at meddele Dem udsalgspriserne, således som jeg har fastsat dem i mit udsalg og som også for prisreguleringens skyld andre steder, ville fremtidig være påtrykt poserne«⁷⁵).

De fastsatte udsalgspriser for »ublandede sorter« var:

Varinas Kanaster ...	2,00	kr. pr. pd.	middelskåren
Portorico	1,80	- - -	middelskåren
Baltimore	1,60	- - -	grovsåren
Scrubs	1,50	- - -	meget finskåren
Java	1,40	- - -	middelskåren.

Et led i bestræbelserne for at fremme salget var de prangende poser. Ofte var de i sidste fjerdedel af forrige århundrede forsynede med hollandske tekster, da Holland dengang – som nu England – var det førende tobaksland. Efter overtagelsen af Funders fabrik vedblev J. E. Schmalfeld at bringe »Funders Jomfrutobak« på mar-

Melange
af
VARINA = KANASTER
og
HAVANA = TOBAK



J. C. Schmalzfeldt
AARHUUS.

Etiket fra tobakskardus med prospekt af Århus.
»Den gamle By«.

kedet, og ved aktieselskabets køb af fabrikken i 1898 betingede det sig retten til stadig at føre navnet »Den Funderske Tobaksfabrik«⁷⁶). Et kendetegn, der har fulgt produkterne fra J. E. Schmalfelds fabrik til op i vor tid, er den liggende hund. I 1880, den 29. november, fik fabrikken som varemærke indregistreret en »liggende hund, omgivet af en oval ramme, hvori anmelderens navn og bopæl«⁷⁷).

Da J. E. Schmalfeld i 1846 opnåede sit privilegium til at anlægge en tobaksfabrik, var der med dette forbundet retten til at drive ud salg af egne og fremmede produkter. Udsalget blev drevet indtil flytningen fra Borgporten. Der har i øvrigt sikkert været kvindelig betjening i butikken, for i 1850 boede der hos Schmalfeld en tyve-årig, ugift »Boutiksjomfrue« Caroline Madsen⁷⁸).

At salget fra udsalget også har omfattet »fremmede« produkter, viser en annonce fra 1880:

Importerede Havanna-Cigarer.

Da der er overdraget mig et Konsignationslager af ægte Havanna-Cigarer (af de bedste Høste: 1875 og 1879), ser jeg mig i Stand til at byde et stort Udvalg i gode Mærker til i Forhold til Kvaliteten moderate Priser, nemlig

14, 17, 19, 20, 22 og 24 Kr. pr. 100 Stk.

Med Undtagelse af de to billigste Mærker ere Cigarerne pakkede i Kasser à 50 Stk.

Aarhus, i Oktober 1880

J. E. Schmalfeld⁷⁹).

Som nævnt blev udsalget nedlagt i 1881. Det hed herom i en annonce:

Mit Udsalg hæves Onsdagen den 23. Marts.

Mine Fabrikater faaes i sædvanlige Qualiteter og til de samme Priser, som hidtil ført i Udsalget, hos de fleste Herrer Colonialvare- og Tobakshandlende her paa Pladsen.

Aarhus, den 19de Marts 1881

J. E. Schmalfeld⁸⁰).

Om en eventuel eksport af fabrikkens produkter er vi kun i besiddelse af en enkelt underretning. Det er J. E. Schmalfeld selv, der ved industritællingen i 1855 oplyste, at han årligt eksporterede c. 2.000 pd. snustobak.

Den unge tobaksfabrikant drev også lejlighedsvis handel med rå-tobakker. Han tog tobaksblade på kreditoplæg på Århus toldkammer.

Som oftest lod han dem fortolde; men det hændte også, at han udførte dem igen, endnu ufortoldede, hvilket vel må betyde, at han har fået sådanne tilbud, at han har kunnet stå sig ved at sælge bladene. Han var den eneste af tobaksfabrikanterne i Århus, der drev en sådan handel⁸¹).

6. Fabrikken bliver aktieselskab

Da J. E. Schmalfeld blev sidst i 70'erne, og det var umuligt, at den syge søn kunne fortsætte fabrikken, solgte fader og søn i 1898 deres virksomhed til et nydannet aktieselskab, der fik navnet: A/S J. E. Schmalfelds Fabriker. Grundlæggeren skulle dog leve mange år endnu, idet han først døde i 1918 i København, hvor han havde slået sig ned efter salget.

Blandt de mænd, der var med i det nye aktieselskab, var så kendte århusianske købmænd som Hans Broge og Joh. Baune. Joh. Baune blev formand; men den ledende mand blev fabrikant Vilh. Thuesen af den kendte tobaksfabrikantslæggt fra Nyborg. Vilh. Thuesen blev både bestyrelsesmedlem og direktør. Aktiekapitalen fastsattes til 100.000 kr. Fabrikken, som blev overtaget den 1. januar 1899, kostede med varelager godt 160.000 kr.⁸²). Vilh. Thuesen var fabrikkens direktør til sin død i 1925, hvorefter sønnen, Kai Thuesen, overtog fabrikkens ledelse.

HENVISNINGER OG NOTER

Anvendte forkortelser:

RA: Rigsarkivet, København.

LA Kbh: Landsarkivet for Sjælland m. m., København.

LA Vib: Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg.

EA: Erhvervsarkivet, Århus.

Byg.A.: Bygningsinspektørens arkiv, Århus Rådhus.

Protokol: Århus dommerembedes skøde- og panteprotokol.

1. Skælskør rådstueprotokol, p. 188 (LA Kbh).
2. Skælskør kirkes ministerialbog 1814-36, p. 290 (LA Kbh).
3. Niels P. Larsen: Begravelsespladser i Sorø, 1908, s. 86. Gravstens-tekst.

4. Meddelt af Inger Gerlach, g. m. oberstløjtnant Louis Gerlach (Kraks blå bog 1924), datter af grosserer Johan Frimodt og hustru Louise, f. Schmalfeld (datter af J. E. Schmalfeld).
5. Ansøgning af 26. maj 1826. Generaltoldkammer- og Kommercekoll. (RA).
6. Bl. a. ansøgninger af 1818, 15. apr. og 9. sept. (RA).
7. Stambøgerne for fynske infanteriregiment, der skulle bero i Hærens Arkiv, er først opbevaret fra 1842.
8. Kirkebogen for Skælskør 1760-1815, p. 98 (LA Kbh).
9. Borgerskabsreg. for Skælskør by 1662-1843 (LA Kbh).

10. Marcus Rubin: Frederiks VI's tid, 1895, s. 187.
11. Bilag til ansøgning 10. juli 1818. Generaltoldkammer og Kommercekollegiet (RA).
12. Forestillings- og resolutionsprotokol 1827. Sag nr. 149a. (RA).
13. Skælskør bys rådstueprotokol under datoen (LA Kbh).
14. Erslews forfatterleksikon under Schmalfeld.
15. Ansøgninger af 1818, 15. apr., 10. juli og 9. sept. Generaltoldkammer o. s. v. (RA).
16. Danske forestillinger og resolutioner 1819. Sag nr. 203 (RA).
17. Bestallingsprotokollen 1816-32, p. 124. Generaltoldkammer o. s. v. (RA).
18. Folketællingen 1850. Århus. Lille Torv nr. 883. (RA), Petrine Schmalfeld opføres som J. E. S.'s søster.
19. Københavns vejviser for disse år.
20. Dåbsattest i dokumenterne vedr. J. E. S.'s skifte i Københavns skifteret 1918.
21. Som note 18.
22. Berl. Tid. Dødsannoncen over J. J. S. 3. marts 1841 oplyser, at han efterlader sig tre umyndige børn.
23. Ansøgninger af 1822, 25. apr. og 1826, 6. maj. Dokumenter til Hobro justitsprotokol 1827-30. Brev af 1829, 18. maj fra Randers amtsstue. (LA Vib).
24. Forestillings- og resolutionsprotokol 1827, sag nr. 149 a (RA).
25. Bestallingsprotokollen 1816-32, p. 529 (RA).
26. Dokumenter til Hobro justitsprotokol 1827-30. Brev af 1829, 6. juli fra kst. konsumtionsforvalter Geltzer i Hobro (LA Vib) - M. L. Nathanson: Klagerne over næringsløshed, 1838, s. 118.
27. Diverse indlæg i ovennævnte dokumenter, hvortil - når ikke andet anføres - henvises for Hobrotiden.
28. Jyske told- og konsumtionskontors journal. 1829. Nr. 579 (RA). Om embedsstanden: Marcus Rubin: Frederik VI's tid, p. 254 f.
29. Erslews forfatterleksikon. Sorø begravelsesprotokol 1838-80 (LA Kbh). - I 1834 bor J. J. S. i Holmens Kanal nr. 257, der hører til de kvarterer, hvor folketællingslister for dette års tælling er gået tabt. Det samme er tilfældet med folketællingslisterne fra Sorø 1840.
30. Berling. Tid. 23. maj 1849 og folketællingen 1845. Sorø. Reolgaden nr. 92 (RA).
31. Generaltold. o. s. v., fabriksfaget. Journalsager. 1846. Nr. 382 og folketællingen 1845. København. Snaregade 10 (RA).
32. Dåbsattesten findes ikke mere hos sagen.
33. Generaltold. o. s. v. Industrifagets journal. 1846. Nr. 99, 244 og 382 (RA).
34. Aarhus Stiftst. 1896, 24. nov.
35. Berling. Tid. 1918, 11. nov.
36. Vor Frue sogns (Århus) kirkebog. Døde. 1895, 25. januar.
37. Fortegnelse over nedsatte på Århus Søndre Kirkegård (Århus begravelsesvæsen).
38. Fødslerne: Århus Vor Frue sogns kirkebog for de pågældende år (LA Vib).
39. Som 38.
40. Brandtaksationsprotokoller for Århus by 1847-67 (LA Vib).
41. Protokol nr. 16, fol. 459 f.
42. Om Funder: Biografisk leksikon, Jens Clausen i Østjysk Hjemstavns og Helge Søgaard i Erhvervshistorisk Årbog 1961-62, s. 76 f. Protokol nr. 17, fol. 685.
43. Erh. Qvistgaard: Slægten Qvistgaard fra Veirum, 1923, tavle D 5.

44. I. I. Hansen: Større danske landbrug, V, 1933, s. 468 f.
45. Biografisk håndleksikon I, s. 551 og det nedenfor omtalte brev til N. M. & F. Plums, Assens, om S.'s overtagelse af Funders fabrik.
46. N. M. & F. Plums arkiv, Indkomne breve (EA).
47. Protokol nr. 17, fol. 685. Anmærkningsrubrikken.
48. Protokol nr. 22, fol. 716 f.
49. Protokol nr. 25, fol. 655.
50. Brandtaksationsprotokollen 1857-67, fol. 216. (LA Vib).
51. Aarhus Stiftst. 1881, 3. jan.
52. Protokol nr. 27, fol. 510 f.
53. Aarhus Stiftst. 1881, 28. jan. og Jyllandsposten s. å. 29. jan.
54. Bygningskommissionens forhandlinger. Byg. A.
55. Aarhus Stiftst. 1896, 12. dec. Der ses ikke hos bygningsinspektøren akter vedr. genopførelsen.
56. Plums arkiv, Indkomne breve, f. eks. 1875, 1. jan. (EA).
57. Protokol nr. 36, fol. 309.
58. Kristof Glamann: 75-foreningen, 1950, s. 20.
59. Axel Holck: Dansk Statistiks Historie, 1901, s. 277 f. »Statistisk Bureaus Historie«, 1899, s. 108 f. samt Rich. Willerslev: Studier i dansk industrihistorie 1850-1880, 1952, s. 29 ff.
60. Materialet beror i Generaltold. o. s. v. og Statistisk Bureaus (Indenrigsministeriet) arkiver (RA).
61. Funders regnskaber i hans arkiv og Plums arkiv, Indkomne breve 1867, 14. sept. - begge i EA.
62. Aarhus Stiftst. 1896, 12. dec.
63. Tallet 1871 i Statistisk Bureau. Tælling af fabrikker og fabriksmæssig drevne håndværk 1871 - 72 (RA), 1896 i Aarhus Stiftst. 1896, 12. dec. - I forhold til antal arbejdere i andre tobaksfabrikker lå Schmalfelds fabrik i mellemklassen; 8 fabrikker i provinsen og 9 i København havde flere arbejdere (Obel i Alborg f. eks. 236, Schmidt i Fredericia 220), Rich. Willerslev s. 111 f.
64. Protokol nr. 27, fol. 510 f.
65. Aarhus Stiftst. 1896, 24. nov.
66. Plums arkiv, Indkomne breve 1882, 22. marts (EA).
67. Protokol nr. 42 a, fol. 482-87.
68. Georg Nørregaard: Arbejdsforhold inden for dansk håndværk og industri 1857-1899, 1943, s. 510.
69. Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark c. 1850-1913, 1930, s. 276 og 280.
70. Aarhus Stiftst. 1891, 2. sept.
71. Demokraten 1891, 4. sept.
72. Industritællingen 1855 og folketællingslisterne (RA) - Om såvel arbejdsforhold som produktion o. a. i den ældre tids tobaksfabrikker: Rich Willerslev anf. bog s. 97 ff og E. Sejr: Fra den gamle tobaksfabrik, Den gamle Bys årbog, 1932.
73. Aarhus Stiftst. 1896, 24. nov. - Brevene i Erhvervsarkivet.
74. Plums arkiv, Indkomne breve, 1891, 1. jan. og 1893, 1. jan. (EA) Jens Warmnig: Gode og dårlige tider, 1903, s. 26 f.
75. Plums arkiv, Indkomne breve, 1880, 11. marts.
76. Protokol nr. 42 a, fol. 482 f.
77. Registreringstidene for varemærker, 1880, nr. 124.
78. Folketællingen 1850. Århus. Lille Torv nr. 883. (RA).
79. Jyllandsposten 1880, 20. oktober.
80. Aarhus Stiftst. 1881, 21. marts.
81. Århus Toldkammers arkiv. Kreditoplagsbøgerne bl. a. for 1849 og 1856/57 første halvår under de respektive fabrikanters konto (LA Vib).
82. Protokollerne nr. 42 a fol. 482-87 og nr. 43 a fol. 795; »Samling af anmeldelser til handelsregistrene«, 1899, s. 14.

Bondekår omkring 1700

Fæstebonde, rytterbonde, selvejerbonde Knud Bendixsen

Ved R. Bendixen

Knud Bendixsen blev født i Ondrup i Odder sogn 1652. Faderen Bendix Fallentinsen, kaldet Bendix Sadelmager, var her fæster under Rodstenseje og nævnes flere gange i Hads herreds tingbog som tingsvidne. I 1676 ses sønnen Knud at have fæste i Fillerup. Hvornår han har fået det, og hvornår han har afstået det, vides ikke, da Rodstensejes fæste-protokol først begynder 1719; men i skattelisten for kopskat 1667 står:

Knud Bendixsen med hustru	1 rd.
1 folk [d. v. s. 1 karl]	1 m.
2 bæster	2 m.
1 føl	8 skl.
1 ko	1 skl.
6 får og svin	12 skl.

I 1688 har han forladt Fillerup og har fået Rindelevgård (nu Sofienlund) i Fruering sogn under Skanderborg ryttergods. Her får man et ganske godt billede af ham og af fæstebondens forhold for ca. 300 år siden. Men lad de gamle tingbøger og fæsteprotokoller selv tale deres knudrede sprog:

Hjelmslev herred, Skanderup og Ry birks tingbog 1688-91, pag. 10.

Hjelmslev herreds ting mandag d. 21. maj anno 1688. Herredsfogden Rasmus Knudsen i Vengegård. Johan Hagensen i Ry mølle tingskriver.

Otte mænd

Søren Nielsen i Ry,	Gl. Jens Pedersen i Bjestrup,
Michel Laursen i Illerup,	Knud Jensen i Adslev,
Rasmus Jensen i Hårby,	Rasmus Ibsen i Mesing,
Jens Thommessen i Forlev,	Frantzt Pedersen i Dørup.

Ærlig, velagtet og forstandig karl Søren Paulsen på hans velædle husbond hr. regimentsskriver Jørgen Bartz vegne vidne.

For retten fremstod to kaldsmænd: Laurids Nielsen hattemager i Skanderborg og Jens Sørensen i Ladegård, som med ed og opholden finger efter loven bekræftede, at de i dag otte dage varsel gav hr. løjtnant Marcus i hans kvarter i Vitved og talte med ham selv, i lige måde varsel gav velædle hr. løjtnant Chiplin i hans kvarter i Kolt og talte med ham selv, endnu samme dag, varsel gav velædle hr. løjtnant Crambeck i hans kvarter i Rindelev og talte med ham selv, alle for syn, klage og vidne, som Knud Bendixsen ved sin fuldmægtig her til tinget i dag agter at føre og tage beskrevet.

For retten fremstod Rasmus Mogensen i Rindelev, som ved sin højeste ed med opholden finger efter loven vidnede, at i dag fjorten dage, da så og hørte han, at velædle løjtnant Marcus slog Knud Bendixsen med sin kæp to eller tre slag og hørte, at Knud Bendixsen sagde til velædle hr. løjtnanten, at han var ham tre danske skyldige, mens han lå i Gesing, og da svarede hr. løjtnanten og sagde, nu skal jeg betale dig. I lige svoren ed fremstod Dorete Nielsdatter af Rindelev og vidnede med ed og opholden finger efter loven, at hun så, at forskrevne hr. løjtnant Marcus kom ridende i gården, og noget efter kom Rasmus Mogensen og sagde til hende: »Nu fik vor far hug af løjtnant Marcus«, og lidt derefter så hun, at Knud Bendixsen kom løbende ud af hans stue og ville fjæle sig, og samme dør, han kom løbende ud ad, holdt hans hustru, at løjtnanten ikke skulle komme efter ham.

Nok fremstod Knud Bendixsens hustru Johanne Nielsdatter, som vidnede med ed og opholden finger efter loven, at i dag fjorten dage, da kom deres egen indkvarterede løjtnant, løjtnant Crambeck, til Knud Bendixsen og bød ham komme ud til løjtnanten, og da var løjtnant Chiplin og løjtnant Marcus i gården. Da spurgte løjtnant Chiplin Knud Bendixsen ad, om han ville udstoppe hans sadel, da svarede han ja, og bad, at Knud Bendixsen ville se, hvor den havde brudt hans hest. Da han havde set det, gik løjtnant Marcus imellem ham og hans dør og tilspurgte Knud Bendixsen, hvad han havde sagt til hans knægt om ham; da svarede han, at han intet andet havde sagt, end han ville stå ved endnu at svare til. Da stødte løjtnant Marcus ham i næsen med en stok og sagde, at han var en skælm. I det fik løjtnant Crambeck stokken fra løjtnant Marcus og bad ham lade være og slå ham. Da sagde løjtnant Marcus til Knud Bendixsen, hvorfor han havde klaget på ham, om han ikke havde betalt ham, hvortil Knud Bendixsen svarede, at han blev ham 3 m. skyldig, mens han lå i Gesing; så sagde



Soldater fra slutningen af 17. århundrede.

løjtnant Marcus til ham, at han nu skulle betale ham, og dermed slog han ham med en stok på hans venstre arm; da gik hun imellem og bad hendes mand gå ind, og de begge kom inden døren og fik døren i for dem. Så den tid de var indkommen, stødte løjtnant Marcus døren

op, først en og så en anden, og den tredie kom konen for og holdt med hendes ryg, mens hendes mand undløb.

Nok for retten stod synsmand Rasmus Hansen i Gesing og Peder Jensen ibm., som vidnede med ed og opholden finger efter loven, at de på næst afvigte torsdag otte dage var de i Rindelev og synede Knud Bendixsens venstre arm, og da så de to blå slag derpå, der foruden så de, at lukkelsen på tvende døre var sønder, og sagde Knud Bendixsen, at fornævnte løjtnant Marcus havde gjort det både på ham og hans døre, hvorefter fornævnte Søren Poulsen var tingsvidne begærende, og Knud Bendixsen begærede genpart. Dernæst fremlagde forskrevne Søren Poulsen en supplikation således formeldende: Velædle og velbårne hr. kommissarius Thomas Friis gunstig patron haver jeg undertegnede fattige mand Knud Bendixsen boende i Rindelev i Skanderup birk mig for velædle og velbårne hr. kommissario højliggen at beklage, hvorledes at nu næst afvigte d. 7. maj, da er den løjtnant Marcus i Vitved og løjtnant Chiplin i Kolt kommen ridende til bemeldte Rindelev, og i dette kom vores indkvarterede løjtnant Crambeck og tog imod dem, og da bad bemeldte vores løjtnant, at jeg ville komme ud til dem, hvorpå jeg straks gik af mit arbejde og ud på gården til dem, og da tilspurgte løjtnant Chiplin mig, om jeg ville udstoppe ham en sadel, hvortil jeg svarede ja, og bad mig, at jeg ville bese, hvorledes samme sadel havde brudt sin hest, hvilket jeg også gjorde, og da gik løjtnant Marcus imellem mig og min dør og tilspurgte mig, hvorfor jeg ikke også ville arbejde for ham; da sagde jeg nej, sagde løjtnant Marcus, af hvad årsag, formedelst svarede jeg, at han mig ikke ville betale, og da sagde fornævnte løjtnant Marcus til mig, da skal jeg nu betale dig, slog mig så straks med vores egen indkvarterede løjtnants stok med en jernring på på min venstre arm så meget ilde, at jeg den i nogle dage derefter ikke kunne røre til nogen gerning, som med syn er at bevise, hvor meget ilde jeg i så måde er blevet medhandlet, og da min hustru sådan uærlig medfart så, ville hun gå imellem, hvor ud over hun også fik nogle slag af bemeldte stok. Derefter løb jeg ind i vort hus og tillukkede vore døre, hvilke med sine lukkeser han nedbrød voldelig, som også med syn er at bevise, og holdt min hustru på den tredie dør i mit hus, medens jeg måtte undløbe, des årsag jeg fattige mand på allerydmygste indflyer til velædle og velbårne hr. kommissarius, at det måtte behage hans velbårenhed: at meddele mig fattige mand en liden skriftlig befaling til vores kære hr. regimentsskriver Jørgen Bartz, at han på Kongl. Majestæts vegne bemeldte sag ved forordnede lovlig middel på mine vegne måtte udføre og er-

venter her på hans velbårenheds gode og gunstige svar, hvilket Gud af nåde visselig skal belønne, og jeg mig til velædle og velbårne hr. kommisarius: allerydmygste og ringe tjener stedse bepligter.

Rindelev d. 13. maj anno christi 1688.

*Knud Bendixsen,
sadelmager.*

Fandtes således påskreven Kongl. Majestæts regimentsskriver seigneur Jørgen Bartz ville efter hans bestillings pligt antage sig denne forurettede rytterbondes sag og tingsvidne lovlig forhverve, om denne af løjtnanten imod bonden forøvede vold og overlast, så at man til første sessions holdelse kan have fuldkommen bevislighed, hvorefter da hr. obersten vil upåtvistelig lade holde krigsret over løjtnanten, så at han med pengestraf til kassens forbedring efter lovens ord bliver anset, foruden at erstatte bonden for sin erlidte skade med tidsspilde og badskærløn.

Datum Århus d. 14. maj anno 1688.

Friis.

Hvilken supplikation og klage forskrevne Knud Bendixsen i dag her for retten vedstod i alle måder sandfærdig at være og fandtes nok påskrevet.

Læst for retten på Hjlemslev herreds ting mandag d. 27. maj anno 1688.

Sagen må herefter formodes at have fundet sin endelige afgørelse ved en krigsret, som dog forgæves er eftersøgt. Løjtnant Marcus fik i øvrigt senere lejlighed til at tage hævn over Bendixsen.

To måneder senere stod denne igen for herredstinget i en sag, der nok synes noget ejndommelig, men dog skal anføres, fordi den giver typiske træk af datidens forhold. Denne gang var det hans egen indkvarterede løjtnant Crambeck, trætten drejede sig om:

Hjelmslevs herreds ting 1688 mandag 30. juli.

Velædle hr. løjtnant Daniel Crambeck på hans vegne vidnede Mikkell Rasmussen i Ballebo.

For retten fremstod tvende kaldsmænd Rasmus Mikkelsen i Hvolbæk, som med ed og opholden finger efter loven bekræftede, at de i dag otte dage stævnedes og varsel gav Knud Bendixsen i Rindelev og talte med ham selv for vidne og spørgsmål, forbemeldte hr. løjtnanten agter her i dag at lade føre og forhverve, om han noget dertil haver at svare.

Nok for retten fremstod Jens Madsen i Rindelev og her for retten blev tilspurgt, om han enten haver givet, eller velædle hr. løjtnant Daniel Crambeck, som ligger i kvarter hos ham, haver begæret mere hø enten i år eller forgangen år, end Kongl. Majestæts forordning om formelder. Hvortil han svarede og vidnede, at han havde fornøjet formeldte hr. løjtnanten hans hø både for i år og forgangen år, så han håber, at hr. løjtnanten er veltilfreds med ham, og han er også veltilfreds med hr. løjtnanten; og ikke heller han haver hørt, at hr. løjtnanten haver tvungen Knud Bendixsen til noget i nogen måde imod Hans Kongelige Majestæts forordning at udgive.

Endnu for retten fremstod Rasmus Mogensen i Rindelev, som tjener Knud Bendixsen, og vidnede, at han haver været med og indført tre læs hø til hr. løjtnanten og ikke hørte, at løjtnanten og Knud Bendixsen havde nogen tvistighed med hverandre, mens at løjtnanten var dermed vel tilfreds. Nok for retten stod Otto Drilling og vidnede, at han hos var, at hr. løjtnanten fik to læs hø fra Knud Bendixsen i Rindelev, mens han var intet hos, at løjtnanten fik mere, og hørte intet, at løjtnanten og Knud Bendixsen havde nogen tvistighed.

Så for retten fremstod Knud Bendixsen og sagde, at han herefter intet ville spise hr. løjtnanten mere [∩: have ham på kost og ophold] og bør efter forordningen, hvortil hr. løjtnanten svarede, at han dermed var tilfreds.

Nok for retten fremstod fremdeles Jens Madsen og vidnede ved sin ed efter loven, at han aldrig haver hørt, at løjtnanten haver tvungen Knud Bendixsen til at spise sig. Nu fremdeles for retten fremstod Otto Drilling og vidnede, at Knud Bendixsens hustru haver bedt ham to gange sige til løjtnanten, at hun ville spise ham. Og er hr. løjtnanten ellers været vel tilfreds med Knud Bendixsens spisning. Imidlertid han ham haver at svare, mødte Knud Bendixen i Rindelevgård og begærede, at sagen måtte opsættes til sytten ugers dagen, hvilket vederparten og billigede, hvorfor sagen er opsat i seks uger.

Videre melder tingbogen ikke – man er vel enedes om at ordne problemerne i mindelighed; men allerede 20. august var det galt igen. Den fortørnede løjtnant Marcus Hermann ønskede hævn:

Hjelmslev herreds tingbog 1688, mandag 20. august.

Laurids Pedersen af Kanne på velædle hr. løjtnant Marcus Hermann under velbyrdig hr. oberst Holstes regiment hans vegne beviste med tvende kaldsmænd, nemlig Rasmus Mikkelsen i Svinsager og

Thomas Nielsen i Hvolbæk, som efter loven bekræftede, at de i dag otte dage til hus og bopæl stævnedede og varsel gav Knud Bendixsen i Rindelevgård og talte med ham selv til i dag her for retten at møde mod forhvervede vidners påhør, spørgsmåls svar, ang. hvis ubekvemme ord han skal have løgnagtig påtalt velbemeldte hr. løjtnant Marcus Hermann såvelsom for et falsk køb, dito Bendixsen til bemeldte løjtnant med en sadel gjort haver, og det til doms, om han vil have noget der imod at svare. Dernæst for retten fremlagde fornævnte Laurids Pedersen to vidner af dato 11. juni og 14. august sidst afvigte, som lydeligen her for retten blev læst og påskrevet, dets indhold vidende i akterne blev indført, hvoraf klarlig ses, hvorledes Knud Bendixsen velbemeldte hr. løjtnanten med ubeviselige og blamerlige ord, som ikke en smuk mand en anden gemen bør at påtale, langt mindre en kavaler, der nyder Hans Majestæts gage, for hans opvartning i hans presens slige ubekvemme ord at tilsige, hvorfor formenes, dito Bendixsen for slige ublu tilsagn bør at agtes som en mindre mand og en anselig mulkt til hr. løjtnanten at vorde tilfunden og ham tilbørlig at erklære og for fornævnte Knud Bendixsens solgte sadel til hr. løjtnanten, i hvilket salg og køb han falskeligt har omgået, idet sadelpuden var stoppet med hør, hvilket Knud Bendixsen tilforn ej haver kunnet fragå, i hvor vel hr. løjtnanten den på tro og love sig tilforhandlet at udstå Hans Majestæts tjenestes udfordring, som derved kunne tilbageholdes, som formenes. For slig falsk køb Knud Bendixsen bør at betragtes for en falskner og betale gæld og tværgæld, og hans boelslod til Hans Majestæt, Vores allernådigste Arveherre og Konge at være hjemfalden efter hans højpriselige udgangne lov og derforuden at betale denne ibragte unødvendige store trættes omkostning samt den mulkt, som hr. løjtnanten i krigsretten nemlig – 6 rigsdaler – var til dømt og bemeldte Knud Bendixsen alt foreskrevet inden 15 dage at efterleve og betale under rettens middel og eksekution, hvorom fuldmægtigen en retsmæssig intrament er begærende uden videre opsættelse. Herimod at svare mødte Knud Bendixsen i Rindelevgård og begærede, at sagen måtte opsættes til sytten ugers dagen, hvilket vederparten og billigede, hvorfor sagen opsattes i seks uger.

Seks ugers dagen derefter fik sagen følgende afslutning:

Hjelmslev herred, Skanderborg og Ry birkers ting, 1. oktober 1688.

Velædle hr. løjtnant Marcus Hermann hans fuldmægtig Laurids Pedersen mødte og i retten lagde en opsættelse udstedt her af Hjelm-

slev herredsting i dag seks uger og er i dag retsdag og begærede dom, hvor imod at svare mødte Knud Bendixsen og bad velædle hr. løjtnanten om forladelse og erbød at betale til hr. løjtnanten for denne forårsagende trættes bekostning 10 rdr., som han lover og forpligter sig at betale til fornævnte hr. løjtnanten inden i dag fjorten dage, skadesløst, hvilket hr. løjtnanten formedelst fornemme folks forbøns skyld lod sagen fare, og er dermed venlig og vel forliget på begge sider i alle måder.

De to løjtnanter, navnlig Marcus Hermann, var nok hårde halse, så det er ikke underligt, at Knud Bendixsen søgte andre græsgange. Denne gang kan han følges gennem Skanderborg rytterdistrikts fæsteprotokol, hvor det ses, at Morten Hansen fæster halvparten af Rindelevgård, »som Knud Bendixsen har beboet og nu har opladt for ham«.

Rindelevgård blev fra ca. 1774 kaldt »Sofienlund«. Den var, mens Knud Bendixsen var fæster, på 14 td. hartkorn og 112 td. land dyrket jord, altså ikke nogen ubetydelig gård. Besætningen bestod af 12 heste, 4 stude, 11 køer, 9 ungnød og 24 får, og der avledes ca. 30 læs hø. Den årlige udsæd af korn var ca. 8 td. rug, 12 td. byg, 32 td. havre og 2 td. boghvede. Knud Bendixsen havde muligvis særlige grunde – som ikke fremgår af kilderne – til at afstå det sikkert udmærkede fæste. Han overtog nu fæste under Skanderborg Ladegård, der bestod af flere gårde. Rytterdistriktets fæsteprotokol 1686–1701 oplyser følgende:

På Hans kongelige Majestæts Vores allernådigste Arvekonges og Herres vegne efter nådigst givne instruktion haver nu sted og fæst, såsom vi ved kraft dette steder og fæster til Knud Bendixsen som bonde i Rindelevgård den halve part af salig Michel Smeds gårdpart i Skanderborg Ladegård ment den part, som Jesper Phillipsen tilforn iboede, som salig Michel Smeds enke nu for ham opladt haver, hvoraf han til indfæstning skal give to rigsdaler, hvilke han haver imod dette fæstebrevs annammelse at levere til Kongelig Majestæts regiments-skriver, der samme udi sit allerunderdanigste regnskab til indtægt haver at beregne, for samme fæstepenge som denne gårdparts beboelses-udgifts udredelse. Som vedligeholdelse og forbedrelse haver regiments-skriveren at annammes fornøjelig kaution, som skal tilforpligte sig at svare højst bemeldte Hans kongelige Majestæt til al den skade, som kan tages, om han ikke bemeldte gårdpart og dets brug forbedre alt efter lovens og forordnings tilhold, hvorimod atter bemeldte Knud Bendixsen må samme gårdpart nyde, bruge og beholde sin livstid, om han forskrevne i alle måder efterkommer og beviser hørig og lydlig

imod ham, som ofrer ham på Hans kongelige Majestæts vegne at betale haver dettes bekræftelse, under vores egne hænder og signet.

Datum Skanderborg slot d. 27. marts 1693.

I. Schach

Jørgen Rantzau

Fire år efter fæstede Knud Bendixsen ifølge fæsteprotokollen fol. 148b yderligere en partsgård.

Knud Bendixsens fæstebrev på én partsgård i Skanderborg Ladegård.

På Hans kongelige Majestæts Vores allernådigste Arvekonges og Herres vegne, efter nådigste givne instruktion haver vi sted og fæst, såsom vi og ved kraft dette steder og fæster til Knud Bendixsen i Skanderborg Ladegård den part ibid., som Berent Bolli i fæste havde, står i jordebogen for 2 td. 2 skp. hartkorn, hvilken Berent Bolli formedelst svaghed afstanden haver, af hvilken partgård han til indfæstning skal give to rigsdaler, som han imod dette vores fæstebrevs annammelse haver at levere til Kongelig Majestæts regimentsskriver Christian Gyberg, der sig samme udi sit allerunderdanigste regnskab haver til indtægt at beregne for denne partsgårds lovlige beboelse, forbedrelse og vedligeholdelse annammer regimentsskriveren fornøjelig kaution, som skal tilforpligte være at svare højstbemeldte Hans kongelige Majestæt til al den skade, som kan tages, om han bemeldte andelgård besidder rettelig og deraf i rette tid udreder udgifterne, alt efter lovens og forordningens tilhold, hvorimod atter bemeldte Knud Bendixsen må forskrevne anpartgård nyde, bruge og besidde hans livstid, om han forskrevne i alle måder efterkommer og beviser hørig og lydig imod denne, som over samme på Hans kongelige Majestæts vegne at befale havende til bekræftelse under vores hænder og signeter.

Datum sessions i Skanderborg den 22. maj 1697.

I. Schach

J. Rantzau

Chr. Gyberg

Allerede 1699 afstod Knud Bendixsen begge sine partsgårde i Skanderborg Ladegård til rytterdistriktets regimentsskriver, og fæstebrevet beretter herom bl. a.:

at ---- sted og fæst, så som vi og ved kraft dette steder og fæster til kongelig Majestæts regimentsskriver Christian Knud Gyberg af Skanderborg de parter af Skanderborg Ladegård, der Knud Bendixsen haver udi fæste haft. Står i krigsjordebogen for 5 td. 1 skæppe reduceret h. korn, hvilket bemeldte Knud Bendixsen for ham efter imellem

denne oprettede kontrakt godvilligen haver opladt og afstanden. Og det formedelst hans bæsters ulykkelige affald, hvorved han befrygtes at skulle geråde i armod og uvederheftighed, og som bemeldte regimentsskriver der ved stedet ingen inventarium af kvæg og bæster eller vårsæd annammer, så dog når han ikke længer agter den at bruge, gør han sin flid at tilvejebringe sådan en person, som samme igen på lige måde kunne antage og sig selv besætning anskaffe uden nogen hjælp dertil af Hans kongelige Majestæt.

Det ser ud til, at Knud Bendixsen kom i armod på grund af uheld og død i besætningen, men udelukkes kan det ikke, at han blev tvunget bort af sine venner. Nogen ubetydelig ejendom var det ikke, der her blev overtaget af den rige og ansete krigsråd Chr. K. Gyberg. Om han selv har beboet den, vides ikke; men den senere lige så rige og ansete regimentsskriver Niels Moldrup, der var gift med Gybergs datterdatter, beboede gården i mange år.

At det skulle være af armod, Knud Bendixsen forlod Skanderborg Ladegård, er dog ikke meget sandsynlig, da han samme år køber en selvejergård i Ovdrup, Hundslund sogn, hvor hans søn Bendix Knudsen allerede havde et fæste under Serridslevgård. Hads herreds justitsprotokol meddeler følgende:

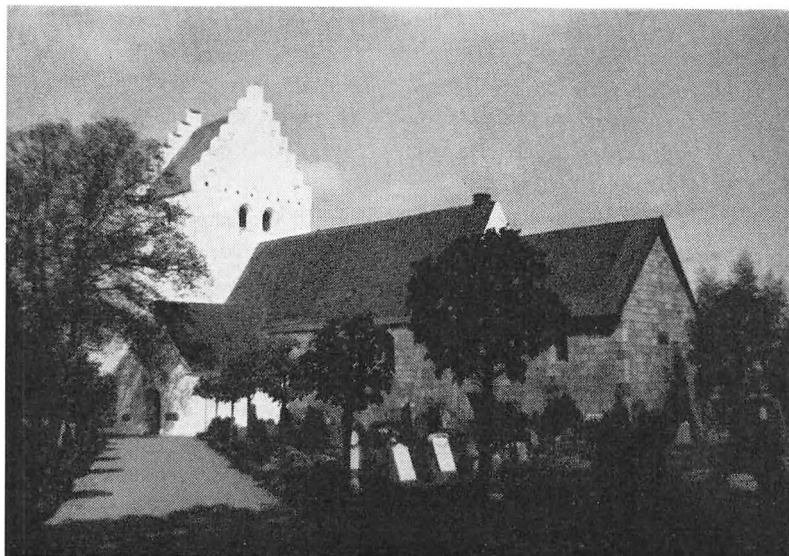
Mandag den 12. februar 1700.

Daniel Nielsen i Fillerup i dag udi herredsfogeds sted. Jørgen Kofoed i Hedemølle herredsskriver.

Otte mænd

Rasmus Nielsen, Morsholt,	Rasmus Andersen, Fillerup,
Søren Rasmussen, Ondrup,	Povl Christensen,
Jens Jørgensen, Oldrup,	Morten Nielsen ibm. og
Rasmus Nielsen, Kærsgård,	Hans Hansen, Ondrup.

Christen Sørensen Sommer i Ovdrup stævnet for retten stod fornævnte Chr. Sørensen, og efter som han haver standen her for retten og opbudt til salg hans selvejerbondegård i Ovdrup, som han nu påbor med al dens rette tilliggende, som nu tilligger og af alders tid tillagt haver, udi by, mark og skov til købs, fædrende jord til fædrende frænder og mødrene jord til mødrene frænder, og som mest vælgefue og bedst betale efter loven. Så fremstod Knud Bendixsen af Ovdrup og bød sølv og penge og formente, at han var nærmest til at købe end som nogen anden. Efter hans købekontrakts videre formelding, som



Hundslund kirke, slægtens kirke siden 1700.

her i dag for retten blev læst og påskreven, nok fremlagde husbondens fuldmægtig tilståelse på forberemelte gård, dateret Horsens d. 21. decb. 1699, som i lige måder for retten blev læst og påskreven. Bekræftet med ed og oprakt finger efter loven Anders Frandtzen og Bendix Knudsen begge af Ovdrup, at de i dag en måned varsel gav Peder Sørensen i Tåning, og i dag tre ugers varsel gav de Rasmus Mortensen i Hundslund [han havde tidligere beboet gården; hans hustru har muligvis været søster til Christen S. Sommer] og hans hustru Ane Sørensdaughter. Så og Søren Sørensen Sommer i Ovdrup, Kirsten Andresdaughter ibm. og hendes datter Sidsel Christensdaughter [C. S. S.' sønne-datter] har dette lovbuds vidne at tage her i dag beskreven. Og stod forberemelte Christen Sørensen med forberemelte Knud Bendixsen, så og Søren Sørensen Sommer og fornævnte Rasmus Mortensen med hinanden til vederståelse, der dette gik beskreven, hvorefter Christen Sørensen var tingvidne begærende.

Mandag d. 1. marts 1700.

Daniel Nielsen i Fillerup i dag udi herredsfogdens sted. Jørgen Kofoed i Hedemølle herredsskriver.

Otte mænd

Rasmus Nielsen i Morsholt,	Peder Sørensen i Fillerup,
Rasmus Andersen i Fillerup,	Poul Christensen,
Søren Rasmussen i Ondrup,	Morten Nielsen og
Rasmus Nielsen i Kærsgård,	Søren Andersen ibm.

Ærlig og velagtet mand Knud Bendixen i Ondrup stævnet for retten fremstod Christen Sørensen Sommer af Ovdrup og ihåndtog fornævnte Knud Bendixsen og med sammen pålagt hænder fri ja vilje samtykkede og fuld beråd hu til evindelig køb og ejendom solgte, skødede og aldeles afhænder fra sig og sine arvinger og til fornævnte Knud Bendixsen og hans hustru Johanne Nielsdatter og deres arvinger den selvejerbondegård i Ovdrup, som fornævnte Christen Sørensen nu ibor og tilhørt haver, al sin rette tillæggelse, være sig udi gård og gårdsted, huse og jord, bygget og ubygget, ager og eng, skov og mark, fort og fælle, fiskevand og fægang, kær og mose, humlebrod, hede og tørveskær, vådt og tørt, med alle fornævnte gårds ret og rettighed, som nu ligger til samme gård og af Arilds tid tillagt haver, inden alle fire markskel eller uden, hvor det findes, og ved hvad navn det haver eller nævnes kan efter gammel skødeadkomst, som her i dag for retten blev læst og påskreven, intet undertagen i nogen måde. Item bepligtede og tilbandt fornævnte Christen Sørensen sig og sine arvinger, at fri frelse overlod og tilstod fornævnte Knud Bendixsen og hans hustru Johanne Nielsdatter og deres arvinger samme skøde jordegods og særjod for hver mands hinder og tiltale, som der på nogen måde kan tale med rette. Ydermere kendtes og tilstod fornævnte Christen Sørensen at have annammet og oppebåret penge, fyldest og fuld værd af fornævnte Knud Bendixsen og hans hustru Johanne Nielsdatter efter hans fulde nøje for forskrevne gård, jordegods og ejendom, så han takker dem godt for god og redelig betaling i alle måder, og derfor kendes fornævnte Christen Sørensen sig og sine arvinger ingen ydermere lod, del, ret eller rettighed at have til eller udi forskrevne jordegods og ejendom efter denne dag i nogen måder, mens fornævnte Knud Bendixsen og hustru Johanne Nielsdatter og deres arvinger for et evigt købt køb at efterfølge, have, nyde, bruge og beholde foruden al svig og argelist i alle måder og at holde bemeldte Knud Bendixsen, Johanne Nielsdatter og deres arvinger dette af ham og hans arvinger uden skade og skadeløs i alle måder og blev bevist med tingsvidne, som her i dag for retten blev læst og påskrevet, at samme forskrevne jordegods og ejendom lovlig at være opbudt til salg her til fornævnte

Hads Herreds ting trende samfulde ting, førend dette skøde gik beskreven, hvorefter fornævnte Knud Bendixsen var tingsvidne begærende, og at således for retten, for os og otte mænd påskrevet vidner vi under vores forseglinger

datum anno
die et loco ut supra.

Knud Bendixsen synes ikke at have været nogen nem mand at omgås; han havde sine bestemte meninger, hvorefter andre måtte rette sig. Allerede 1702 stod han for retten, denne gang for Hads herreds ting i en tvist med naboen om et egetræ og skovskel.

Herom fortæller Hads herreds justitsprotokol, folio 191:

Mandag d. 29. maj 1702.

Christen Jensen Torrild herredsfoged.

Jørgen Kofoed i Hedemølle, herredsskriver.

Otte mænd

Rasmus Nielsen i Fillerup,	Mikkel Christensen i Ålstrup,
Mikkel Jensen i Ondrup,	Morten Nielsen i Fillerup,
Søren Rasmussen ibm.,	Thomas Sørensen i Ondrup,
og Søren Nielsen i Oldrup,	Peder Sørensen i Fillerup.

Jens Hansen i Ovdrup stævnet for retten stod Simon Jacobsen af Trustrup og Hans Nielsen af Hundslund, som bekræftede ved ed og oprakt finger efter loven, at de i dag otte dage varsel gav Knud Bendixsen i Ovdrup for vidner her i dag at påhøre angående nogen skovhug, han formene, at fornævnte Knud Bendixsen haver huggen på hans grund. Så fremstod for retten Rasmus Mortensen af Hundslund og vidnede ved ed og oprakt finger efter loven, at han i to år beboede den gård i Ovdrup, som fornævnte Knud Bendixsen nu bebor, da tilegnede han sig ikke den omtvistede eg imellem Jens Hansen og Knud Bendixsen. Men den stod før ham, blev også stående efter ham, men de skulle have lige bredt. Nok fremstod Mikkel Pallesen af Trustrup og vidnede ved ed og oprakt finger efter loven, at ungefær for en tre år siden, da gav Christen Sørensen Sommer ham lov til at hugge en gren af samme omtvistede eg, og da han havde hugget grenen af, da tog fornævnte Jens Hansen øksen fra vidnet, derpå gik vidnet til Christen Sommer og sagde ham, hvorledes Jens Hansen havde pantet ham hans økse fra. Så gik Chr. Sommer med vidnet over til Jens Hansen og flyede Jens Hansen en af hans økser, og vidnet fik hans igen,

og så sagde Christen Sommer, at han havde taget fejl og lovede at ville stille Jens Hansen minde derfor. Hans Nielsen i Lundhuset vidnede ved ed efter loven, at han havde tjent for Jens Hansen udi tre år, og udi de to år slog han græs på det sted til Jens Hansens gård, som den tvistede eg stod, og efter mål lå til Jens Hansens gård. Anders Frandsen af Hadrup vidnede ved ed efter loven, at der er ham i Gud sandhedsfuld vitterlighed, ligesom for Hans Nielsen for ham vidnet haver, og han har intet sted andet hørt, end som det omtvistede sted, som egen stod på, jo hørte Jens Hansen til. Jesper Sørensen tjenede Jens Hansen, Ovdруп, vidnede ved ed og oprakt finger efter loven, at han havde tjent fornævnte Jens Hansen en seks års tid, og imidlertid og åringer da slog han til egen, og ingen dadlede derpå, at den omtvistede jord og eng jo tilhørte for Jens Hansen. Søren Jespersen af Gangsted vidnede ved ed og oprakt finger efter loven, at på en 18 eller 19 års tid, da haver han slået omkring ved omtvistede eg til Jens Hansens gård, og ingen tvist derom havde været i nogen måder. Og stod fornævnte Jens Hansen med forbemeldte Knud Bendixsen og forskrevne vidner vederstås ting, der dette gik beskrevet, hvorefter Jens Hansen tingsvidne begærende.

Ugen efter afholdtes igen møde, hvor sagen blev nærmere belyst. Hads-Ning herreds justitsprotokol, folio 191a:

Onsdag den 7. juni, 1702.

Næste søgnedag efter pinse helligdage.

Christen Jensen i Ondrup,	Christen Sørensen i Fillerup,
Søren Rasmussen,	Jens Sørensen og
Thomas Sørensen ibm.,	Morten Nielsen ibm. så og
Søren Nielsen Oldrup,	Anders Mortensen i Saxild.

Knud Bendixsen i Ovdруп stævnet for retten stod Rasmus Jensen i Oldrup og Niels Sørensen i Ovdруп, som bekræftede ved ed og oprakt finger efter loven, at de varsel gav Jens Hansen i Ovdруп for vidner her i dag at påhøre angående om den egestub, som tvistes om imellem ham og Jens Hansen i Ovdруп.

Dernæst for retten fremstod Arent Sørensen i Hadrup, som vidnede ved ed og oprakt finger efter loven, at fredagen d. 19. maj var han tilligemed Knud Bendixsen og hans folk i Ovdруп for at hugge en egestamme, hvor da Jens Hansen af Ovdруп kom til dem og sagde, at de skulle lade den ligge, thi det var hans ege, og så befalede Knud Bendixsen dem, at de skulle lade træet ligge og køre hjem med heste

og vogn. Så skikkede han bud efter to mænd, nemlig Peder Andersen og Erik Jacobsen begge af Hadrup og bad dem, at de ville gå til hans nabo Jens Hansen og fornemme, om han ville vedkende sig samme træ. Så fremstod fornævnte Peder Andersen og Erik Jacobsen af Hadrup, som vidnede ved ed efter loven, at de d. 19. maj næst afvigte, kom de over til fornævnte Knud Bendixsen, bad han dem, at de ville gå ind til hans nabo Jens Hansen, om han ville gå med ham ad skoven til den omtvistede eg, som fornævnte Knud Bendixsen havde hugget, thi han ville have det hjem af årsag, at det ikke skulle blive bortstjålet, og da svarede Jens Hansens hustru, at han var ikke hjemme, og bad de, at hun ville gå med dem. Da svarede hun, at hun havde der intet at bestille, men forment, at egen var deres og blev deres. Da kørte Knud Bendixsen med hans heste og vogn og læssede egen, og så kom Jens Hansen og spurgte, hvor han ville med den; han skulle lade den ligge, thi han kendtes ved træet. Da svarede Knud Bendixsen, at han kendtes og ved det; ikke for det, ville I svare mig til sagens uddrag, så må det blive liggende. Da svarede Jens Hansen: Der er som skel af dit. Det lider jeg ikke på, sagde Knud Bendixsen, og er det mit, så bliver det mit, og er det Eders, så vil jeg betale Eder det så dyrt, loven omformelder. Men jeg vil have det hjem, og vil I have det hjem til Eders gård, så vil jeg låne Eder heste og vogn hjem med det. Så gik Jens Hansen bort, og Knud Bendixsen og hans folk læssede træet, og hans svend kørte bort med det af skoven på vejen imod gården, og så kom Jens Hansen og mødte ham og tog fat på tømmen og bad ham slippe, og så spurgte ham Knud Bendixsen, hvor han ville med hans heste og vogn. Ja, svarede Jens Hansen, jeg skal vel sige Eder det; så kørte Jens Hansen bort med heste, vogn og træ, og Knud Bendixsen bad dem drages til minde, hvad der passerede. Nok fremstod Peder Jørgen af Sødrup og Hans Pedersen ibm., vidnede ved ed efter loven, at de den 19. maj sidst afvigte, så var de efter Knud Bendixsens begæring i Ovdrup og skulle sende Knud Bendixsens heste og vogn med et egetræ, som han foregav, at Jens Hansen havde taget fra ham og kørt i sin gård, og så den tid de kom til Ovdrup, da mødte Knud Bendixsens kone dem og sagde, at heste og vogn var kørt i deres gård igen af Jens Hansens kone. Så spurgte Knud Bendixsen hans kone, om egetræet var kommet i gård med, så svarede hun nej. Så begærede Knud Bendixsen, om de ville gå i Jens Hansens gård og sende samme træ, hvorpå de gik i Jens Hansens gård med ham, og da blev dem af Knud Bendixsen en egestamme forevist, og som de kunne synes nylig at være

hugget, som fornævnte Knud Bendixsen sig vedkender. Og stod fornævnte Knud Bendixsen med fornævnte Jens Hansen og forskrevne vidners personer til under vederståelse, der dette gik beskrevet, hvorefter Knud Bendixsen var tingsvidne begærende.

Knud Bendixsen i Ovdrup stævnet for retten stod Rasmus Jensen af Oldrup og Niels Sørensen af Ovdrup, som bekræftede ved ed og oprakt finger efter loven, at de forleden mandag fjorten dage varsel gav Jens Hansen i Ovdrup for synsmænd og opkrævelse, her til Hads herreds ting mandag d. 29. maj til at se og granske noget omtvistet jord og skel på Ovdrup mark og at være på åstedet d. 31. maj næstefter og deres hjemmel og afsige at gøre derom til tinget næste tingdag efter. Dernæst fremstod efterskrevne synsmænd, nemlig Søren Hansen i Ondrup, Jens Jørgensen i Oldrup, Rasmus Olesen, Jørgen Hansen og Anders Hansen ibm. så og Rasmus Mikkelsen af Hadrup bekræfter og kundgører ved ed efter loven, at såsom de den 29. maj her af retten blev udnævnt at se og granske på noget omtvistet jord og skov på Ovdrup mark imellem Knud Bendixsen og Jens Hansen ibm., så mødtes de på åstedet d. 31. maj næst afvigte, og som dem da af fornævnte Knud Bendixsen tillige med gamle Søren Sommer og hans søn Christen Sommer, som begge før ham gården haver beboet, og i Jens Hansens hosværelse blev forevist, befandt det, som følger. Først blev dem forevist fire stykker jord i Svinballe. Dem afmålte de, og hver af de to østre blev 6 favne bred overalt, og hver af de to vestre 9 favne 1 kvarter bred imellem den ene og den anden, og fandtes deraf Knud Bendixsens vestre agermål en egerod, som for kort tid siden syntes at være afhugget, som og noget brændevad deraf på stedet lå; men rodstocken var borte, som Knud Bendixsen beretter, at hans nabo Jens Hansen haver ham frataget. Men denne dem omtvistede eg fandtes roden 5 alen 1 kvarter inden Knud Bendixsens den vestre agerende og på hans agermål at være afhugget. Dernæst begærede Knud Bendixsen, at Jens Hansen ville nu forevise ret skovskel imellem deres skovskifter, hvor han da foreviste et trebunden stenskel i en gammel rende, som de begge var fornøjet med; men ellers foreviste Jens Hansen nogle andre sten og en kroget grøn vej og berettede at være skovskel imellem deres skovskifter, men ses urimeligt at være noget skel, efter det som de begge vedgik. Da fremviste Jens Hansen et gammelt brev af dato mandagen næst efter domini judica det år efter Guds byrd 1563 formælende over Ovdrup gårde og deres ejendoms skiftedeling og lodning både i by og mark da af fire dertil lovlig kaldede mænd da at være skel lige til hver gård,

den ene halvt og den anden halvt til dette skifte og lodnings brev. Knud Bendixsen og foreviste en genpart. Dernæst blev forevist en kroget eg. Toppen var afstavnnet på Knud Bendixsens det østre agermål i Svinballe, hvor han da begærede af Jens Hansen nu ville vise ret endeskel på fornævnte ager ved den nordre ende. Da foreviste han nogle sten og berettede, at de havde været holdt for endeskel der; dertil svarede gl. Søren Sommer: Dette er ikke et rigtigt skel. Men for 34 år siden da foreviste gamle Jens Rasmussen, som da boede i Jens Hansens gård i Ovdrup, ham den sig der nord for at være ret ophav og endeskel på fornævnte ager; men at han det ikke så langt havde brugt i Jens Hansens tid, er, fordi det blev truet ham fra, hvortil Christen Sommer svarede, at det er sandt.

Endnu forevistes 5 agre, Jens Hansen to og Knud Bendixsen tre, dog hver part skulle være lige brede, men Knud Bendixsen fattedes noget på hans mål i den vestre ende, som han af noget måde blev tilmålt, og den søndre side af den store ellebusk blev i renden. Dernæst forevistes fire agre norden byggestodledet, hvor der fandtes en stor ask, toppen at være afhugget, som Knud Bendixsen berettede og forment at være hans og på hans grund, hvortil Jens Hansen svarede, at han kendtes både ved grund og ask og havde ladet den skove og sagde, at alle de 4 agre skulle være lige brede og lige lange, men de befandt, at ikke en af fornævnte agre ved den vestre ende at være pløjet lige langt ud, men Jens Hansens vende af på hans gærdsel og engbund, og Knuds den sønderste ager vende af for fornævnte ask. Men den nordre af hans ager ses at være pløjet ungefær $1\frac{1}{2}$ alen længere i vest, end fornævnte ask står. Da tilspurgte Knud Bendixsen, om han vidste andet markskel end fornævnte hans nordre agers vestre ende; han det da nu ville forevise, så ville han sig derefter rette; men ingen blev forevist anden ende, sagde som tilforn, de skulle være lige lange. Ydermere for vest i løkken, åen fra Jens Hansens enghave og ned i sønder på et stykke jordsmon bestående af egetræer, elle og tjørn tillige med engbund, hvoraf de tilmålte enhver lige bredt efter deres agers bredelse overfor fra agerlandet og langs ned i vester til åen, så opholdt de med deres mål og deling på to sten, som ligger i den sidste rende i englandet noget sønder den store sten, som der findes, og det var de da begge fornøjet med og samtykte. Det øvrige sønden for ville de selv dele. Endnu foreviste Knud Bendixsen nogle store asketræer på et dige og siggrunden, som de stod på, og ved både sider og ender kendtes for ejendom. Dertil svarede Jens Hansen, at når der havde været gærde på fornævnte

dige, da havde det været hans gærdemål, og derfor havde han sig dem tilegnet. Endelig forevistes vesten for staldtoften 4 agre, Knud Bendixsens de to vesterste og Jens Hansens de to østerste, som de overmålte og fandt lige brede. Efter gammel rende på den østre side af Jens Hansens agre er så derfra og til Knud Bendixsens stod hafte dige ved den søndre ende ungefær 7 alen brede, i nær ved en sten seks alen, endnu længere i nær forholdet omtrent tre alen pløjet af de agerender til Jens Hansens fornævnte østre ager, som derpå havde, hvilket de således tilstod, eftersom den da blev beredt og forevist. Og stod fornævnte Knud Bendixsen med fornævnte Jens Hansen og forskrevne synsmænd til vederståelse, der dette gik beskrevet, hvorefter Knud Bendixsen var tingsvidne begærende.

Herefter tier tingbøgerne om Knud Bendixen; men gennem præsternes mandtalslister til brug for ekstraskatter kan han følges i en årrække, første gang i kop- og rentepengeskatten 1699–1700 for Hundslund sogn: »Knud Bendixsen bebor en gård«, og 1705: »Knud Bendixsen bebor en gård, kan sadelmagerhåndværket, (hustru), soldat Jesper Sørensen boende«. Skattebeløbene er desværre for det meste ulæselige. Påny 1710: »Jeg Knud Bendixsen haver en lille tjenestepige, Margrethe Nielsdatter, som jeg giver i hver sommer til løn 1 daler« og 1711: »Jeg Knud Bendixsen haver en pige, som jeg giver til løn et år penge 3 sletdaler«. Der betaales årlig af hendes løn 2 mark i skat. Knud Bendixsen har selv skrevet sit navn under på disse skattelister såvel som på andre papirer. Det ses heraf, at han ikke har været nogen ubetydelig mand, idet det var en meget stor sjældenhed, at bønderne kunne skrive. De fleste nåede højt, når de drev det til møjsommeligt at prente deres forbogstaver.

Sidste gang, Bendixsen forekommer i listerne, er 1743 i »Kop-, Heste- og Carosse Skat«: »Knud Bendixsen, sadelmager, ganske forarmet«. Han er nu en gammel mand, hans hustru var død i 1722, og hans eneste søn Bendix i 1730.

Om Knud Bendixsens død indeholder Hundslund sogns kirkebog intet; men i Skanderborg amts skifteprotokol 1745–50, pag. 102, meddeles nedenstående skifte, der blandt andet også viser, at han havde giftet sig igen; tid og sted fremgår ikke:

Anno 1747: Den 28. januar havde underskrevne, nemlig på Kongelig Majestæts amtsforvalter over Skanderborg og Åkær amter som skifteforvalter hans vegne, Niels Saxo fra Skanderborg og Åkær amters amtstue, item på rettens og allerhøjst bemeldte Kongelig Majestæts

Knud Bendixen

1711

Knud Bendixens navnetræk i en af skattelisterne.

birkedommer Johan Snell af Hoven hans vegne og udi hans svagelige forfald, monsieur Jørgen Fogh her af byen været forsamlet i stervboet efter afgangne Knud Bendixsen i Skanderborg, som i aftes salig ved døden er afgangen, for med ledsagende tvende mænd, navnlig Morten Sørensen og Jach. Nielsen, begge af Skanderborg, at registrere og forsegle, hvad i stervboet findes til gældens afbetaling og påfølgende skifte imellem hans efterladte hustru Karen Hansdatter og hans i forrige ægteskab med Johanne Nielsdatter avlede søn Bendix Knudsen hans børn, som alle, undtagen Else Bendixdatter, gift med snedker Niels Lauersen Skov her i byen, er fraværende. Ved forretningen var overværende bemeldte Bendixdatter, hvor da er forefunden følgende:

Skifteprotokollen har her en opgørelse over boet, der først afsluttedes 31. august 1748. Dets aktiver androg ialt 83 rigsdaler, dets passiver 123 rigsdaler, heraf dog 20 rigsdaler til »enkens broder i Hvolbæk«. Knud Bendixsen havde lukket sine øjne efter et langt liv, der formentlig på mange måder havde været typisk for 16 og 1700-tallets danske bonde.

Overretssagfører C. J. T. Thomsen og hans lokalhistoriske samling

Ved *Poul Rasmussen* og *Emanuel Sejr*

Overretssagfører Carl Johan Thøger Thomsen, der døde den 6. april 1953, var ikke blot født i Århus, men tilbragte også størstedelen af sit liv her, og hans dybeste interesse og mest omfattende arbejdsindsats gjaldt denne bys historie.

Han var født den 25. juni 1880 som søn af hospitalsforstander, exam. jur. Carl Thomsen (1839–1909), der 1868 grundlagde det senere så kendte auktionsfirma Nellesmann & Thomsen, og efter at han 1898 havde taget studentereksamen fra Århus Katedralskole, drog han til København for at studere jura. Så snart han 1906 var blevet cand. jur., vendte han tilbage til fødebyen, var en tid fuldmægtig hos overretssagfører Fr. Bayer, derefter hos faderen og sagfører M. L. Nielsen.

I 1910 fik Carl Johan Thomsen beskikkelse som sagfører, 1912 som overretssagfører, men 1919 deponerede han beskikkelsen for at blive civildommerfuldmægtig i Århus. Fra 1931 praktiserede han igen som sagfører og drev sammen med en broder det gamle auktionsholderfirma.

Dette var overretssagfører Thomsens ydre livsbane, og skønt han utvivlsomt altid samvittighedsfuldt udførte det arbejde, som påhvilede ham, tør det nok hævdes, at det ikke var juraen, som fængslede ham mest. Derimod kom han ret tidligt ind på studiet af Århus' historie, og det blev efterhånden hans hovedinteresse.

Personlig var Thomsen alle dage en venuesæl mand, elskværdig og hjælpsom; uselvisk var han også og stillede altid beredvilligt sin lokalhistoriske viden til rådighed for andre. Han stræbte aldrig efter – fik i øvrigt heller ikke – penge, ære eller anden løn for sit historiske arbejde. Fra de helt unge år dyrkede han musikken, som i det hele taget var højt værdsat inden for familien – den udmærkede pianistinde Ingrid Thomsen var hans søster – og overretssagfører



C. J. T. Thomsen (1880–1953).

Thomsen strøg sin cello med godt håndelag og medfødt musikalsk sans. Han holdt som yngre også af at danse, og hans glade latter kunne høres over hele balsalen; om vinteren dyrkede han skøjtesporten og blev 1911 indvalgt i bestyrelsen for en nystiftet skøjteløberforening. Han sad en tid i bestyrelsen for Aarhus Lawn-Tennis Selskab, og højt op i årene var han »viking« og tog sit bad i bugten sommer og vinter.

Men når juraen og det selskabelige liv havde fået hver sit, samlede Thomsen sig om sine lokalhistoriske studier, som han dyrkede med stadig større interesse, efterhånden så intenst, at man næsten kunne tale om en lidenskab.

Der var tre emner af Århus bys historie, han særlig samlede materiale til; det første var ejendommene og deres ejeres historie i det 17. århundrede, især i tiden 1661–93, det andet Hospitals- eller Vestergade-kvarterets historie helt op til vore dage – han havde en forestilling om, at man måtte kunne følge de enkelte ejendomme og deres ejeres historie op gennem århundrederne – og endelig legaternes og de milde stiftelsers historie.

Med en sjælden flid gennemgik han trykte og utrykte kilder i biblioteker og arkiver og afskrev eller excerperede alt, hvad der vedrørte Århus, især den ældre tid og mest indgående det 17. århun-

drede. Han havde hjælpere, således skolekammeraten, registrator Otto Jørgensen i Landsarkivet i Viborg, som afskrev en del for ham; men alt, hvad han kunne låne fra arkiverne til benyttelse på Statsbiblioteket i Århus, gennemgik han selv. Med usvækket energi og arbejdslyst gik han løs på side efter side af regnskaber, skattemandtal og andet arkivmateriale, undertiden lidt for kritikløst og planløst, idet han afskrev en mængde kæmnerregnskaber fra ende til anden, skønt han kun havde brug for en ringe del af deres indhold, ligesom han begyndte på adskillige udskrifter og registre, som han opgav at fuldføre. Af tvivlsom værdi var også forskellige uddrag af trykte værker, fordi de som regel ikke var specificeret ud på sedler, men indført i kollegiehæfter, hvorfor det ofte var lettere og i hvert fald sikrere at gå til originalerne.

Meget nyttige var derimod hans registre til grundtaksterne og andre vigtige arkivalier og ligeledes til Hoffmeyers Blade af Aarhus Bys Historie og Hofmans Foundationer I-II. Desuden samarbejdede han flere kilders oplysninger om de forskellige ejendomme og grundejere, ofte på sedler, som han ordnede topografisk eller efter personernes navne.

Medens det materiale, overretssagfører Thomsen samlede, er imponerende af omfang, er hans afsluttede litterære produktion ikke stor. Han var mere samler end skribent. Nævnes bør afhandlingen Af Aarhus Hospitals Historie (Århus Stifts Årbøger 1911, s. 70-90), bogen Aarhus Hospital i det tidligere Sortebrødrekloster (1942) og Realregister til Aarhus Bys Skøde- og Panteprotokoller 1683-93, der er trykt i Århus Stifts Årbøger 1933-40 og tillige findes som særtryk. Desuden foreligger forskellige utrykte afhandlinger i mere eller mindre afsluttet manuskript.

I afhandlingen Af Aarhus Hospitals Historie bestemmer Thomsen udstrækningen af hospitalets oprindelige have og beliggenheden af dets humlehave. Endvidere gør han rede for den af hospitalet oppebårne afgift »plovhavrens« historie. I bogen Aarhus Hospital i det tidligere Sortebrødrekloster stedfæster han Sct. Karens Gård og Helligåndhuset og fremlægger og fortolker det samlede kildemateriale til de to institutioner og Sortebrødreklostrets samt til hospitalets ældste historie. For den senere tids vedkommende indskrænker han sig i hovedsagen til at aftrykke forskellige dokumenter, som vedrører hospitalet, og til at meddele fortegnelser over hospitalets direktører, inspektører og forstandere og over dets jordegods og adkomstbreve. Carl Johan Thomsen har utvivlsomt ret, når han an-

tager, at Helligåndsgården var inkorporeret i Helligåndspræbendet. Derimod må man sætte et spørgsmålstegn ved hans identifikation af det i kantoratet inkorporerede Helligåndsalter med Helligåndspræbendet. I øvrigt var de hypoteser, Thomsen fremsatte, næsten altid velunderbyggede.

Sin anden store publikation kaldte Thomsen Realregister til Aarhus Bys Skøde- og Panteprotokoller 1683-93. Titlen er ikke heldig, da en meget stor part af de registrerede dokumenter ikke er indført i skøde- og panteprotokollerne. Ejendommene i Århus og deres ejere 1683-93 el. l. havde været en mere passende titel. Realregistret medtager alle dokumenter, som giver oplysninger om personer og institutioner, der havde eller erhvervede rettigheder i fast ejendom i Århus i tiden 1683-93. De personalhistoriske udtog af de dokumenter, der omtales, er ret udførlige, hvorimod ejendomsbeskrivelserne er udeladt eller gengives yderst summarisk. Købesummer og pantesummer anføres desværre aldrig, og et register over grundejere og deres ægtefæller savnes hårdt. Ikke desto mindre er realregistret en meget givende personalhistorisk kilde, men noget besværlig at benytte.

Overretssagfører Thomsens omfattende samlinger af afskrifter og udtog af arkivalier og registraturer opbevares nu i Statsbibliotekets håndskriftsamling under numrene 682-733, som det vil fremgå af efterfølgende specifikation. Det er et meget stort materiale; når værdien af det ikke helt svarer til omfanget, beror det til dels på, at Thomsen som samler i nogen grad manglede overblik og savnede evnen til at skelne væsentligt fra uvæsentligt, ligesom han ikke har haft megen sans for at tilrettelægge arbejdet rationelt, hvorfor der som nævnt dels er taget adskilligt overflødigt med, dels ofte er påbegyndt uddrag, som ikke er fuldført. Benyttelsen af materialet vanskeliggøres endelig, fordi Thomsens skrift ikke netop var letlæselig, ja for de senere års vedkommende næsten er lige så svær at tyde som de gamle originaler.

Men samlingerne er et vidnesbyrd om hans imponerende flid, og hver linie, han har skrevet, viser, at hans mål altid og uden afkorting var at finde frem til den historiske sandhed.

Fortegnelse over
 overretssagfører C. J. T. Thomsens samling
 til Århus bys historie
 i Statsbibliotekets håndskriftssamling, Århus

Fortegnelsen er opstillet af årbogens redaktion på grundlag af Statsbibliotekets katalog, der er udarbejdet af arkivar Poul Rasmussen. Kun undtagelsesvis er katalogets oplysninger kontrolleret ved en sammenligning med materialet i overretssagfører Thomsens samling.

Ved opstillingen af oplysningerne inden for de enkelte numre er der anvendt følgende principper: Først anføres (i margin) håndskriftets *nummer*. Derpå angives arten og karakteren af de *originale aktstykker* og – i parentes – aktstykkets nuværende *opbevaringssted*. Efter en tankestreg følger evt. oplysning om aktstykkets eller materialets *indhold*. Efter en ny tankestreg angives *karakteren* af overretssagfører Thomsens materiale (afskrift eller udtog) og princippet for en evt. *ordning* (alfabetisk eller kronologisk). Til sidst anføres materialets *omfang*.

I fortegnelsen er der anvendt følgende forkortelser:

ang	: angående
bd	: bind
bl	: blad
Da Kanc	: Danske Kancelli
fol	: folio
hft	: hæfte
indh	: indhold
kgl	: kongelig
Kgl Bibl	: Det kongelige Bibliotek
korr	: korrespondance
LA Vib	: Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg
Ny Kgl Saml	: Ny kongelig Samling
pk	: pakke
RA	: Rigsarkivet
Rtk	: Rentekammeret
v	: verte (»vend om«)
Åba	: Århus bys arkiv (hvor ikke andet er angivet: Århus Rådhus)
Årh Hosp A	: Århus Hospitals arkiv
Arb Årh St	: Årbøger udg. af Historisk Samfund for Århus Stift

682 Århus bispearkiv, *reversal* I (LA Vib) – Udtog 2 hft. (1 mappe)

683 a–o Århus byfogedarkiv, *tingbøger* 1636–93 (LA Vib)

– Afskrifter og udtog 15 bd.

- 684 Århus byfogedarkiv, *kopibøger* over i retten fremlagte dokumenter 1671-72 og over opsatte sager 1674-76 (LA Vib) - Udtog 3 hft. (1 mappe)
- 685 a-b Århus byfogedarkiv, *skøde- og panteprotokoller* 1671-1708 (LA Vib) - Udtog 2 bd.
- 686 a-d Århus byfogedarkiv, *skifteprotokoller* 1669-1701 (LA Vib) - Udtog bl. a. ved registrator Jørgensen . 7 hft. (1 mappe)
+ 3 bd.
- 687 Århus byfogedarkiv, *auktionsprotokol* 1682-1703 (LA Vib) - Udtog 1 bd.
- 688 Århus rådstuearkiv, *rådstueretsprotokoller* 1641-81 (La Vib) - Udtog 3 hft. (1 mappe)
- 689 Århus Domkirkes og Århus Vor Frue Kirkes *regnskabsbøger* 1645-1725 (LA Vib) - Udtog - Heri også: Århus rådstuearkiv, *grundtaksten* 1683 (LA Vib) - Udtog 4 hft. (1 mappe)
- 690 Århus overformynderes arkiv, *overformynderiprotokollen* 1619-55 (LA Vib) - Udtog 2 hft. (1 mappe)
- 691 a-b Århus overformynderes arkiv (?), *skiftebreve* og andre *dokumenter* dødsboer vedrørende 1593-1666 (Aba, signatur: Ab 40) - Udtog 6 hft. (2 mapper)
- 692 *Kommissionsdom* mellem Århus magistrat og Maren Clemensdatters arvinger 1693 (Aba) - Udtog 1 hft.
Århus købstads *markbog* 1683 (RA, matrikelsprotokol nr. 962) - Udtog 1 hft.
- 693 a-f 1) Århus *kæmnerregnskaber, skattemandtal, grundtakstlister* og *andre bilag* til regnskaberne 1694-1829 (Aba). 2) Århus *brandtaksationsprotokol* 1827 (Aba) - Udtog 36 hft. (6 mapper)
- 694 *Dom* afsagt af den ved kgl. befaling af 5. 1. 1725 nedsatte kommission i sagen Hans Jensen Buchtrup i Århus mod magistraten sammesteds (Aba, signatur: Ab 57) - Udtog 1 hft.
Indkvarteringskattemandtal for Århus by 1737 (Aba) - Udtog 1 hft.
Ligningsforretning for bygningsafgiften i Århus i eller efter 1816 (LA Vib, Århus rådstuearkiv) - Udtog 1 hft.
- 695 a-b *Realregister* til skøde- og panteprotokoller for Århus købstad ca. 1825-63 (LA Vib, Århus byfogedarkiv) - Udtog 9 hft.
- 696 *Arkivalier* vedrørende ejendomme i Vestergadekvarteret i Århus, matr. nr. 597-504 - Udtog 4 hft. (1 mappe)

- 697 a-b Arhus Hospitals *fundatser, jordebøger, adkomstbreve og fæstebreve*. – Indh.: Oplysninger om hospitalets fæstegods på landet, tiender, ejendomme i Arhus og plovhave – Udtog, ordnet efter de enkelte ejendomme 9 hft. (2 mapper)
- 698 *Klokkeregnskaber* for Domkirken i Arhus 1668–74 (LA Vib) – Maskinskrevet, udarbejdet af registrator Georg Christensen, Viborg, se korrespondancen .. 1 læg
- Arhus stifts regnskaber over provsters og præsters ekstraskatter 1613–60: *Kopskatten* 1660, Arhus købstad (RA) – Udskrift ved RA 2 bl.
- Skøde- og panteprotokoller* 1671–1708 (LA Vib, Arhus byfogedarkiv) – Udtog 2 læg
- Arhus Vor Frue Kirkes *regnskaber* 1656–57 (LA Vib) – Udskrift ved LA. Udtog af samme med fortegnelse over begravede m. m. 1 læg
- Arhus *overformynderprotokol* 1617–54 (LA Vib) – Maskinskrevet udtog 1 læg
- Register* til Arhus overformynderbog 1617–53 (54) (LA Vib) – Ordnet alfabetisk efter personer 1 læg
- Brev* (pergaments-) af 10. 12. 1504 (RA, Arhus St. Gertruds Gildes arkiv) – Indh.: Ang. en gård Peder Pedersen Skomager pantsatte til St. Gertruds Gilde – Maskinskrevet afskrift ved RA 2 bl.
- Kongens *brev* af 5. 5. 1552 (RA, Åba) – Indh.: Bispen i Arhus forlenes med Arhus Vor Frue alter annunciationis – Afskrift 2 bl.
- Kongens *brev* af 8. 10. 1565 (RA, Åba) – Indh.: Ejler Grubbe får vederlag for gård tilhørende biskop Bos alter, som kongen havde mageskiftet bort. – Afskrift 2 bl.
- Tingsvidne* (pergament) af 1. 6. 1615 (RA, Åba's tillæg) – Indh.: Ang. gård i Arhus, som Peder Saxe havde skødet til Gert Hermansen Guldsmed – Maskinskrevet afskrift ved RA 2 bl.
- Arhus *byfogedregnskaber* (1640) 1646–57 (RA, reviderede regnskaber) – Udtog 1 læg
- Indlæg* till registranterne samt henlagte sager, ca. 1615. Jørgen Kaas, lensmand på Arhusgård (RA, Da Kanc) – Indh.: Indberetninger om 1) Arhus bispegårds tilliggender, 2) Arhus Hospital, 3) en jordegen gård i Skejby, 4) diverse sager – Afskrift 1 læg
- Mønstringsruller* over borgerskabet, Arhus, div. år inden for perioden 1583–1639 (RA, Da Kanc) – Afskrift 4 bl. (1 læg)
- Jordebøger* indsendte i henhold til kgl. missiver 28. 9. 1660, 10. 1. 1661 og 4. 7. 1662. Arhusgård len, Arhus kapitel og hospital (RA, Rtk) – Udtog 30 bl. (tildels ubeskr.)

- Fortegnelse over *personer* i Århus omtalte i arkivalier fra 1600- og begyndelsen af 1700-tallet – Personerne anført i den orden, hvori de omtales i de pågældende arkivalier 1 læg
- Århus købstads *grundtakst* 29. 4. 1661 (RA, Rtk.) – Afskrift ved RA. Tabellarisk bearbejdelse 1 læg
- Århus købstads *grundtakst* 1682 (RA, matrikelprotokol nr. 1822, Århus bys hartkornsvurderede jorder) – Afskrift ved RA 1 læg
- 699 Århus Hospitals *arkiv* (LA Vib) – Indh.: 1) Fæsteprotokollen 1697–1874, 2) Genparter af fæstebreve og skøder 1743–1814, 3) Hospitalets kopibog 1772–1829 – Udtog og afskrift 1 bd.
- 700 C. J. T. Thomsens *korrespondance* – Indh.: a) Korr. med offentlige institutioner, fornemmelig biblioteker, arkiver o. lign., b) Korr. med privatpersoner 1 pk.
- 701 Almindelige *skatteregnskaber*. Regnskaber for forskellige kgl. skatter, Århus, 1612, –19, –22, –23, –25, –28, –30, –34, –36, –38, –39, –41, –50 (LA Vib, Århus rådstuearkiv) – Afskrift og udtog 1 læg
- Indkvarteringsregnskab* og *-skattemandtal* 1670 samt *kobygpengeregnskab* 1646 (Åba) – Afskrift og udtog 1 læg
- 702 a–c Forskellige *arkivalier* vedrørende de enkelte ejendomme i Århus og deres beboere især i tiden før 1693 – Ejendommene er ordnet efter grundtaksten 1682 – Udtog 3 bd.
- 703 a–b *Kæmnerregnskaber* med *skattemandtal*, *grundtakstlister* og *andre bilag* (Åba) – Indh.: 1) Regnskaber og bilag 1637–38, –40–41, –46–47, –51–52, –56–57, –63–68, –70–74, –75–80, 2) Regnskaber og bilag 1681–94, kæmnerregnskabernes oplysninger om indbetalte borgerskabspenge 1638–86 – Vedlagt enkelte lister over ændringer fra et mandtal til et andet. Ejendommenes numre i grundtaksten 1682 er undertiden tilføjet med blyant – Afskrift 2 mapper
- 704 Århus bys *skøde- og panteprotokoller* II a–XVII, 1708–1859, med realregister ca. 1825–63 (LA Vib, Århus byfogedarkiv) – Fra protokollerne: så godt som kun indførslerne ang. ejendomme i Vestergadekvarteret. Fra registret: begyndelsen og den del, som ang. Vestergadekvarteret – Udtog 1 læg
- 705 a–c Århus Hospitals *regnskaber* og *jordbøger* 1647–1879 (LA Vib, Århus bispearkiv) – Indh.: Regnskaberne og jordbøgerne 1647–61 (reversal 1 nr. 31–43). Regnskaberne 1661–93 (reversal 1 nr. 44). Regnskaberne 1693–1879 – Afskrift 3 mapper

- 706 Forskellige arkivalier Århus Hospital vedrørende. – Indh.: 1) Århus Sortebrødreklosters arkiv. Pergament af 23. 8. 1488 ang. en kålgård, Jes Glad oplod til klosteret (RA) – Afskrift ved RA. 2) Da Kanc. Indlæg til registranterne og henlagte sager ca. 1615 (Jørgen Kaas) (RA) – Afskrift ved Chr. Buur (se vedlagte brev til hospitalets forstander, frk. Thomsen af 29. 1. 1934). Jvf. Chr. Buurs afhandling i Arb Årh St 1934. 3) Ny Kgl Saml 754 fol., udateret, Århus Hospitals fundats (Kgl Bibl) – Afskrift ved Chr. Buur (se vedlagte brev til hospitalets forstander, frk. Thomsen af 29. 1. 1934). Jvf. Chr. Buurs afhandling i Arb Årh St 1934. 4) Da Kanc. Indlæg til registranterne og henlagte sager. Indlæg til kongens missive af 28. juni 1636. Jyske tegnelser IX, 323 v (RA). 5) Verifikation af den i Hofmans Fundationer II, s. 119 trykte fundats for Århus Hospital – Udarbejdet af arkivar Sigurd Jensen. 6) De oplysninger om hospitalets jorder, som markbogen 1683, matriklen 1688 og matriklen 1844 giver 1 mappe
- 707 *Dokumenter* vedrørende »Århus gennem tiderne« og C. J. T. Thomsens hverv som kasserer for redaktionsudvalget for »Århus gennem tiderne« 1 læg
- 708 *Dokumenter og breve* sagførerfirmaet Carl Thomsen og M. L. Nielsen, auktionsfirmaet Nellemann og Thomsen og C. J. T. Thomsens sagførerforretning vedkommende 1 læg
Hospitalsforstander Carl Thomsen og hans fader, gårdejer Thomas Andersens *private papirer* 1 læg
- 709 Udtog af forskellige arkivalier vedrørende *ejendomme i Vestergadekvarteret* i Århus – Ordnet efter ejendomme – Forarbejde til således ordnede utdog 1 læg
- 710 Forskellige udtog og registre vedrørende Århus *ejendoms- og personalhistorie* 1661–82 – Indh.:
a) 1) Fortegnelse over husstande efter grundtaksten 1661 samt en fortegnelse over gejstligheden i Århus efter kopskattemandtallet. Enkelte biografiske data fra andre kilder er tilføjet. 2) Forskellige alfabetisk ordnede lister med oplysninger fra grundtaksten, kopskattemandtallet og andre kilder. 3) Liste over dem, der svarede jordskyld 1661, med tilføjelser fra andre kilder 1 læg
b) Februar kvartals matrikel 1672 (bilag til kærnerregnskabet) med oplysninger fra andre kilder, f. eks. de andre kvartalers matrikler, grundtaksten 1682, skifteprotokoller 1 læg

- c) Første kvartalsmatrikel 1682 (bilag til kærnerregnskabet) med oplysninger fra andre kilder, de andre kvartalers matrikel, grundtaksten 1682 m. m. – To eksemplarer, det ene maskinskrevet 1 læg
- 711 Forskellige *registraturer* Århus vedrørende i afskrift og udtog – Indh.: a) RA's registratur over dokumenter og breve i købstæder i Jylland 1) Århus by –1500. 2) Århus by 1502–. 3) Tillæg til Århus by –1549. 4) Tillæg til Århus by 1549–. 5) Århus gilder, klostre, hospital (jvf. korrespondance med RA). b) Registratur Jørgensens fortegnelse over protokoller i LA Vib Århus vedrørende. c) Udtog af Århus kommunes hovedregister over byrådskontorets, kærnerkontorets, borgmesterkontorets og byfogedkontorets arkiver. d) Fortegnelse over kort og tegninger i den af Generaloldkammeret og havnekommissionerne afleverede kortsamling. 1 mappe (a–d)
- 712 *Inskriptioner* på inventar og gravminder i Århus Hospitals kirke og i Hvilsted kirke 1 læg
 Udkast til *efterslægtstaver* for Søren Jensen Winther, Søren Langballe, Laurids Jacobsen Møller og Rasmus Lassen – Alle døde i Århus i det 17. årh. 1 læg
 Brandtaksationsforretninger for Århus købstad 1761–1843 vedrørende ejendomme i Vestergadekvarteret samt ejendommen Mejlgade 45 – Udskrift ved snedkermester Th. Rasmussen 1 læg
 Ekstrakt-udskrift af *matriklen* 1688 for Haurballegårds amt: Århus købstad (RA, matrikelsprotokol nr. 1822) – Afskrift ved RA 1 læg
- 713 *Forarbejder* til trykte og utrykte afhandlinger vedrørende Århus bys ejendomshistorie (realregister til skøde- og panteprotokollerne 1683–93, udtog af ældste skifteprotokol 1669–78, Vestergadekvarterets ejendomshistorie) 1 pk.
- 714 *Personregister* til grundtaksten 1661 – Ikke afsluttet, alfabetisk ordnet 1 mappe
- 715 *Personnavneregister* til J. Hoffmeyer: Blade af Århus bys historie, I–II, 1904–11 5 hft. (1 mappe)
- 716 Diverse *dokumenter* vedrørende Århus Hospital (Årh Hosp A ?) – Afskrift 1 hft. (1 mappe)
- 717 Diverse *dokumenter* vedrørende Århus Hospital 1650–1750 (LA Vib, Århus bispearkiv, 2. og 3. reversal) – Afskrift 18 bl. (1 mappe)

- Fortegnelse over *stiftelser* og *legater* for Århus købstad og stift – Fra forskellige kilder, bl. a. Ministerialtidende 33 bl. (1 læg)
- 718 Kladder og andre *forarbejder* samt *gennemslag* af manuskripter til trykte og utrykte bøger og afhandlinger om hospitaler og stiftelser i Århus 1 pk.
- 719 Et udtog af Århus bys ældste *skifteprotokol* (1669–78) – Manuskript og kladde til utrykt afhandling . . 1 mappe
- 720 Kladder og manuskripter til *realregistret* til Århus bys skøde- og panteprotokoller 1683–93 – Trykt i Arb Arh St 1933 ff – Indeholder desuden utrykte rettelses og tilføjelser 1 mappe
- 721 *Fæstere* af plovhavre og gårde tilhørende Århus Hospital ca. 1650–1800 – Udskrift 1 mappe
- 722 Arkivaludskrifter Århus *markjorder* vedkommende (1727–28?) 1 læg
- 723 Register over *husejere* i Århus 1661 – Med oplysninger på sedlernes bagside om de ejendomme, der tilhørte dem. Ordnet alfabetisk efter slægtsnavne og patronymika 1 æske (sedler)
- 724 Register over *husejere* i Århus 1682 – Ordnet alfabetisk efter fornavne 1 æske (sedler)
- 725 a–c *Grundtaksten* 1661 og de ældste *tingbøger* og *skifteprotokoller* samt grundtaksten 1682 – Afskrifter og udtog – Ordnet efter grundtaksten 1661 3 æsker (kort)
- 726 *Skøder* og *pantsættelser* af fast ejendom i Århus 1671–84 – Efter skøde- og panteprotokollens rækkefølge 1 pk. (sedler)
- 727 a–b *Register* til og udtog af forskellige arkivalier vedrørende personer i Århus før 1700 – Ordnet alfabetisk efter fornavne 2 mapper (sedler)
- 728 Register til Århus *skifteprotokoller* 1663–93 – Ordnet alfabetisk efter personers fornavne 1 mappe (sedler)
- 729 Oplysninger om *personer* i Århus, a) der døde før affattelsen af grundtaksten 1661, b) der levede, da grundtaksten 1661 blev affattet 1 mappe (sedler)
- 730 Register over *personer* i Århus, som omtales i Hofmans *Fundationer* I, 1755 og II, 1756 – Lister over *embedsmænd* i Århus i det 17. årh. 1 mappe (sedler)
- 731 Udtog af forskellige arkivalier vedrørende *ejendomme* i Vestergadekvarteret i Århus især fra tiden efter 1700 1 mappe (sedler)

- 732 Diverse arkivaludtog vedrørende Århus *grundejerforhold* før 1700 – Indh.: 1) Udskrift af grundtaksten 1661, nr. 1–95 og nr. 261–304. – 2) Udskrift af skøde- og panteprotokoller 1669–98. 3) Udskrift af skifteprotokoller 1671–89 m. m. 1 mappe (sedler)
- 733 C. J. T. Thomsens *slægtbog* 1 hft.
 Påbegyndt kladde til en redegørelse for *Vestergadekvarterets ejendoms historie* 1 hft.
 Århus i det 17. årh. – Påbegyndt kladde kun omfattende liste over *bisper* og *præster* 1 hft.
Af Århus Hospitals historie – Manuskript til afhandling trykt i *Årb Årh St* 1911, 70–90, med rettelser og enkelte senere tilføjelser 1 hft.

Historisk Samfund 1961-62

Det forløbne år omfattede 8 arrangementer, nemlig 4 udflugter, 1 rundvisning, 2 foredrag og 1 filmaften. Sæsonen blev indledt lørdag den 3. juni med en eftermiddags- og aftentur til Spentrup kirke og præstegård, hvor pastor H. P. Christensen fortalte om St. St. Blicher og fremviste den interessante mindestue, han har ladet indrette. Torsdag den 22. juni fejredes 50 året for begyndelsen af arbejdet på udgravningerne i Øm med et møde derude. Formanden fortalte træk af museets historie, således som den afspejler sig i Samfundets arkiv. Heldagsturen, søndag den 10. september, gik til Stubber Kloster i Flyndersøområdet. På udturen gjordes holdt i Grønæk kirke, Torningmuseet og Karup kirke – de to kirker blev kort præsenteret af museumsinspektør Gunner Rasmussen. Nede i den bevarede hvælving af det enestående beliggende Stubber Kloster redegjorde formanden for anlægget og for de småtræk, der kendes fra klosterets historie. Turen afsluttedes på Hjerl Hede. Årets sidste udflugt fandt sted lørdag den 23. september med Voldum kirke som mål. Her holdt pastor Axel Pedersen foredrag om kirken og de adelsslægter, der er knyttet til den.

Efter en pause i oktober startede vintersæsonen torsdag den 9. november, da forfatteren August F. Schmidt med baggrund i en lysbilledserie fra Statens pædagogiske Studiesamling livligt og personligt fortalte om Jeppe Aakjær og hans digtning. Torsdag den 7. december var den efterhånden traditionelle filmaften. Der vist 3 film, nemlig »Radioens Barndom« med optagelser tilbage til ca. 1920, »Danmark« et udtog af Poul Henningsens berømte film fra 1935 og »Landet mod Nord«, en rundrejse i Finmarken. Torsdag den 22. februar 1962 var der besøg på det nyindrettede Helsingør Teater i »Den gamle By«. Magister H. Nyrop-Christensen viste omkring og fortalte morsomt om gamle dages teaterliv. Som sædvanlig afsluttedes året med generalforsamling, der fandt sted torsdag den 29. marts. Formanden aflagde beretning om det forløbne års arbejde og gennemgik i kassererens fravær regnskabet. De afgående bestyrelsesmedlemmer: forfatteren August F. Schmidt, Brabrand, kontorchef Johan Richter, overretssagfører Otto Bisgaard, Silkeborg, arkivar Peder Jensen og gårdejer Nydam Jensen, Nydamsgård, Lyngå, blev alle genvalgte. Ef-

ter kaffebordet holdt konservator, kustode Holger G. Nielsen et lysbilledforedrag »Om tamt og vildt ved Øm Kloster«.

Den i årbogen for 1961 trykte afhandling af adjunkt Tage Kaarsted: Bådfart på Silkeborgsøerne gennem 100 År blev af Samfundet udsendt som særskilt bog, der hurtigt blev udsolgt.

Der er til arbejdet som sædvanlig modtaget tilskud fra Undervisningsministeriet, Skanderborg og Århus amter, købstadskommuner, enkelte sognekommuner og private. Historisk Samfund bringer sin hjerteligste tak for disse tilskud, og det takker lige så hjerteligt alle, der ved medlemskab støtter årbogen eller deltager i og medvirker ved møder og udflugter.

Sagregister

- Aborre 32
Abramis brama, se brasen
alderstrin (for stjerner) 75
Almagest 67, 83
Anser, se gås
arbejdere 123 f.
arbejdsforhold 125 f.
arkivalier vedr. Århus by
152-163
Astronomische Gesellschaft
53
Avisen 15, 16, 17
- Berlingske Tidende 15, 97
bestyrelse 6, 164
besætning 140, 142
Betelgauza (stjerne) 69
bibliotek (af astronomiske
værker) 39, 43
bier 25
borgerret, jøders 87
borgerskabsprotokol, Århus
86
borgervæbningen, Århus 87
Bos taurus domesticus, se
tamokse
brande 115 ff., 117, 118,
122, 124
brandtaksationer 112, 115
brasen 32
»Bådfart på Silkeborgsø-
erne« 165
- Canis domesticus, se hund
Capra hircus, se ged
Capreolus capreolus, se
rådyr
censur 95
Cervus elaphus, se kron-
hjort
cigarfremstilling 108, 109,
115, 117, 118, 119 f., 122,
124
- Dagbladet 15, 16, 17
»Dania«, dampskib 91, 100
Demokraten 63, 126
dobbeltrefraktor 37, 39, 40,
43, 49, 57, 59, 67, 70, 78,
79
duerne (på Rådhuspladsen,
Kbh.) 99
dyrespor 28, 31, 32
dyreverden 24-34
- Embedsforsømmelse 107
Equus caballus, se hest
Esox lucius, se gedde
- Fabriksarbejdere 123 f.
faddere 89, 90, 103, 111
falsk køb, retssag om
138 ff.
farvede stjerner 38, 40, 41,
42, 45, 51, 52, 66-76, 83 ff.
farveskala (for stjerner)
68 f., 73, 83 f.
farvetal (for stjerner) 68 f.,
72, 73, 75, 76
fauna 24-34
fisk 32
Foreningen for Kunstens
Opmuntring 94
fotografiske apparater og
hjælpemidler 39, 43, 44
fremskridt 8 f., 11, 12
Fynske Infanteriregiment
103
fæstemænd, uautoriserede
90
fæsteprotokol 133, 140-142
får 24, 25, 26, 27, 28, 29
- Gallus domesticus, se høne
ged 26, 31
gedde 32
generalforsamling 164
gennemgangsinstrument, se
passageinstrument
Gesellschaft deutscher Na-
turforscher und Ärzte,
Die 53
gås 25, 27
- Haren (stjernebillede) 69
Harmonien, Århus 94
Helix arbustorum 32
- hispide 32
- hortensis 32
- nemoralis 32
helligåndsalter 155
helligåndspræbende 155
hest 24, 25, 27
hestesko 27
Historisk Samfund for År-
hus Stift 6, 164 f.
honning 25
hund 24, 28 f., 30
husdyr 24, 25-29
- huskat 24
husmår 32
hvidlevret 17
hø-leverance, retssag om
137 f.
høns 24, 27, 28
- Indfæstning 140, 141
injurier, retssag om 138 ff.
instrumenter, astronomiske
35-85 spredt
- Jernbaner 96
Jupiter (planet) 52
Jyllands-Posten 14, 15, 17,
20, 22, 23, 95 f., 117
jører 87, 94
- Kancellistil 19 f.
kantorat 155
kataloger over farvede stjer-
ner 38, 51, 68, 71, 72, 73,
74, 75, 76, 83, 84, 85
kikkertfundament 63
kilder til Århus byes historie
152-163
knude 32
koleraepidemi 92
kometsøger 39, 43, 73
kronhjort 26, 30, 31
kronometer 39
kulsvidning 29
kvartals-auktioner 90
kvie, se også tamokse 25
København (dagblad) 47
køer, se også tamokse 25,
29
- Landsnegle 32
linsekikkert, se refraktor og
dobbeltrefraktor
Lota lota, se knude
lønninger 103, 106, 107,
125 f., 150
- Mandtalslister 150
markskeel, retssag om
145-150
Mars (planet) 84
Martes foina, se husmår
maskiner (til tobaksfabri-
kation) 123, 124
medicinsk institut, Århus
59

- meridian 57
 middelalderens overgang til
 nyere tid 7, 8 f., 11, 12,
 18, 19
 mosaitter, se jøder
 mouflon 27
 mynder 29
 møder 164
- Naturforschende Gesell-
 schaft des Osterlandes,
 Die 51
 Nellesmann & Thomsen,
 auktionsfirma 152, 160
 Nordjyllands Folkeblad 22
 Ny Jyllandspost 96
- Observationskuppel 39,
 43, 54, 81
 observatorier 35-78
 okse, se tamokse
 oksebremse 29
 olden 27
 Orion (stjernebillede) 69
 Ovis aries, se får
- Papirfabrik, Silkeborg 96
 passageinstrument 37, 39,
 43, 49, 57
 pendulur, astronomisk 39,
 43
 Perca fluviatilis, se aborre
 plovhave 154
 polariskop 39, 43
 Politiken 17, 63
 Polyhymnia, Århus 88, 94
 »Prinds Carl«, dampskib
 91, 100
 priser 121, 122, 127, 129
 priskurant 121
 produktion (af tobaksvarer)
 119 f.
 provisorietiden 7, 13, 22
 provisorisk finanslov 13
 »Purpur-stjernen« 69
- Rabat 126
 redaktionsudvalg 4, 6
 reflekter 39, 43, 49, 52, 57,
 58, 59, 60 f., 62, 66, 72,
 80, 82, 83, 84, 85
 refraktor, se også dobbelt-
 refraktor 52
 regnskaber 164, 174 f.
 religionsundersøgning 7-23
 retssager 134-137, 137 f.,
 138 ff., 145-150
 revisor 6
 revolution, den franske 9
 røde stjerner 52, 66-76,
 83 ff.
 røgtobak 114, 119 f., 121,
 122, 126-129
- rådstueprotokol 102
 rådyr 26, 30, 31
- Salmo trutta, se ørred
 »Schmidt-teleskop« 52
 seismograf 40, 45, 82
 selvejergårds køb og salg
 142-145
 Statens pædagogiske Studie-
 samling 164
 Sirius (stjerne) 69, 83
 skattelister 133, 150
 skifte 150 f.
 skifteprotokol 150 f.
 skolesag 7-23
 skovhugt, ulovlig, retssag
 om 145-150
 skovskel, retssag om 145-
 150
 skråttobak 114, 121, 122
 skøde- og panteprotokoller
 154, 155
 snegle 32
 snustobak 120, 122, 129
 spejlkikkert, se reflekter
 spektraltyper, stjerners
 69 f., 72, 73
 spektre 69, 75
 spektroskop 39, 43, 69, 75
 Spica (stjerne) 84
 stadsfæstemand 87, 89, 90
 stadsmægler 87, 90
 Statsbibliotekets håndskrift-
 samling 155, 156-163
 stereocomparator 39, 66
 stjernefarver, se også far-
 vede stjerner 66-76,
 83 ff.
 stude, se også tamokse 25
 støvere 29
 suder 32
 Sus scrofa domesticus, se
 tamsvin
 -- ferus, se vildsvin
 svin, se tamsvin og vildsvin
- Tamokse 24, 25, 26, 28, 29
 tamsvin 24, 25, 27, 28, 29
 tariffer for told- og konsum-
 tionsvæsenet 106, 108
 »Tarif for Tolden i Dan-
 mark efter de nu gæl-
 dende Anordninger«
 104, 105
 tarif over skibsalgifter 105
 Tinca tinca, se suder
 tingbøger 133-140, 142-
 150
 tobaksarbejdere 123 f.
 tobaksfabrikker 119 f.,
 123 f.
- tobaksfabrik, Den Funder-
 ske 113 f., 117, 118,
 119 f., 122, 123 f., 129
 tobaksfabrik, J. E. Schmal-
 felds 108-132
 tobaksfremstilling 108,
 109
 tobakskardus 116, 127,
 128
 told- og konsumtionsvæse-
 net 102-108
 trykkefrihed 95
- Udflugter 164
 udgravninger i Øm 164
 udsæd 140
 udvalg for Øm Kloster 6
 ulv 24
 ulvejagt 29
 universalinstrument 39
 universitetet i Århus 41,
 42, 57, 59, 64, 66
- Valg til folketinget, Århus
 9, 13, 18, 20, 22, 23
 valgharhed, jøders 94
 valgræt, jøders 87, 94
 varemærke 109, 129
 Vereinigung von Freunden
 der Astronomie und kos-
 mischen Physik, Die 51,
 53
 vilde fauna 24, 29-32
 vildfår 27
 vildsvin 24, 29, 30
 vildtbaner, kgl. 94
 vinbjergsnegl 32
 vold, retssag om 134-137
 vårblyder 29
- Æbler 28
 æg 28
- Ørred 32
- Århus Amtstidende 17,
 19
 Århus byråd 35, 36, 38, 40,
 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47,
 49, 50, 53, 59, 60, 62, 64,
 79
 Århus bys historie 152
 153-163
 Aarhus Lawn-Tennis Sel-
 skab 153
 Aarhus Stiftsbogtrykkerie,
 95, 96
 Aarhus Stiftstidende 16,
 20, 23, 46, 47, 48, 49 f.,
 61, 62, 64, 81, 87, 89, 92
 93, 95, 96, 97, 109, 115,
 117, 125
 årsberetning 164 f.

Personregister

- Alfsen, told- og konsumtionsforvalter 104
 Alstrup, P. E. R., redaktør 96
 Amnitzbøll, prokurator 107
 Andersen, Anders, kustode 32
 - Peder, i Hadrup 147
 - Rasmus, i Fillerup 142, 144
 - Ruben, observator 38, 59, 76, 81, 83
 - Søren, i Fillerup 144
 - Thomas, gårdejer 160
 Andresdatter, Kirsten 143
 Anholm, gæstgiver 95
 Aristoteles, græsk filosof 12
 d'Arrest, H. L., professor 70, 75, 78

 Balle, N. E., biskop 87
 Bang, Imm., skoleelev 10
 Barner, Christina von 103
 Bartz, Jørgen, regiments-skriver 134, 136-37
 Baune, Joh., købmand 130
 Bauschinger, Julius, astronom 40
 Bayer, Fr., overretssagfører 152
 Becker, Friedrich, professor 43
 Bendix Sadelmager, se Fallentinsen, Bendix
 Bendixdatter, Else 151
 Bendixsen, Knud, bonde 133-34, 136-51
 - R., gårdejer 133
 Bidsted, Henriette Judith, se Funder
 Bigourdan, professor 56, 58-59
 Birch, Frederik Sneedorff, adjunkt 94
 Bisgaard, Otto, overretssagfører 6, 164
 Bladt, Lise 106
 Blicher, St. St., digter 164
 Bloch, Berndt Melchior, veksellerer 87
 - Bernhardt, overretsprokurator 94, 97
 - Fritz V. 86
 - Ida Frederikke Henriette 89, 97-98
 - Issachar Bär 87
 - Jensine Catharine 90, 97, 99
 - Johanne 87
 - Jørgen Nielsen, krydstold-assistent 89, 91, 97
 - Kirstine 88, 93, 97
 - Koppel, bogtrykker 87
 - Levin, se Bloch, Ludvig Frederik
 - Louise Augusta 99
 - Louise Charlotte 99
 - Ludvig Frederik, købmand 86-97, 99-100
 - Ludvig Leopold Waldemar 90, 99
 - Menke, bogtrykker 87
 - Moritz B., silkehattefabrikant 94
 - Samson, forfatter 87
 - Waldemar Magnus, vintgrosserer 99
 - Vincens Magnus, vingrosserer 90-91, 95, 97, 99, 101
 Bo, biskop 158
 Bolli, Berent, bonde 141
 Bonnesen, B., skibsbygger 90
 Brackenhøft, J. B. D., fhv. vagtmester 92
 Brahe, Tycho, astronom 58
 Broge, Hans, købmand 130
 Bryggemann, Eggert, præst 88
 Brændstrup, J. P., købmand 94
 Brendsted, K. G., forfatter 50, 63
 Buchreitz, handskemager 90
 Buchtrup, Hans Jensen, købmand 157
 Bull, justitsråd 90
 Buur, Chr., skoledirektør 160
 Bøeg, tobaksfabrikant 120

 Chiplin, løjtnant 134, 136
 Christensdatter, Sidsel 143
 Christensen, jernstøber 78
 - Georg, registrator 158
 - H. P., borgmester 59
 - H. P., præst 164
 - Mikkel, i Alstrup 145
 - Poul, i Fillerup 142, 144
 Christian IV, konge 30
 - VII, konge 94
 - IX, konge 8-11, 22
 - X, konge 78
 Clausen, skoleelev 10-11
 - C. G., redaktør 95-96
 - J., biskop 7, 21-22
 Clemensdatter, Maren 157
 Cohn, Johanne, se Bloch
 Cook, F. A., am. læge 79
 Crambeck, Daniel, løjtnant 134, 136-38

 Dahlenborg, J. C. L., rektor 7, 10, 12-13, 18-23
 Dal, Erik, bibliotekar 77
 Dallerup, Kirstine Nielsdatter, se Jahnsen
 Dees, S., bibliotekar 77
 Drechsel, E., borgmester 41-42, 45, 53, 57, 64, 66
 Dreyer, J. L. E., astronom 80
 Drilling, Otto 138
 Dybdahl, Vagn, overarkivar 102

 Edelberg, M., stiftamtmand 77
 Elkjær, Kjeld, bibliotekar 77
 Elmquist, A. F., redaktør 89-90, 92, 95
 Ernst II, tysk hertug 51, 80
 Estrup, J. B. S., konseilspræsident 8-9, 11, 13, 15, 22

 Fallentinsen, Bendix, bonde 133
 Fleischer, H. A., borgmester 94
 Foerster, professor 53, 56-57, 59, 82
 Fogh, Jørgen 151
 Frandsen, kursmed 90
 Frandsen, Anders, i Hadrup 146
 Frandtzen, Anders, i Ovdrup 143
 Frederik VI, konge 94, 106
 Freiesleben, von, ritmester 90

- Friis, Johannes, lovfjægmester 113
 - Thomas, kommissarius 136-37
 Frimodt, Johan, grosserer 130
 - Louise, se Schmallfeld, Jacoba Louise
 Funder, Henriette Judithe 113
 - Th. P., tobaksfabrikant 94, 109, 113, 118-20, 122-23
 Galle, C. F. L., isenkræmmer 113
 Gerlach, Inger 130
 - Louis, oberstløjtnant 130
 Giern, Christopher Becker, købmand 97-98
 - Ida Frederikke Henriette, se Bloch
 Gjern, familien 97
 Gjesing, Niels, overlærer 6
 Glad, Jes 160
 Glæsel, Fritz Edv., læge 111
 Gram, A. V., adjunkt 21, 23
 Grarup, A., tobaksfabrikant 119-20, 123
 Grubbe, Ejler 158
 Grüner, L. P. W., præst 94, 97
 Grünert, dr. 77
 Guldsmid, Gert Hansen 158
 Gyberg, Christian Knud, regimentsskriver 141-42
 Gylling, skoleelev 10
 Hagen, J. G., direktør 75
 Hagensen, Johan, møller 133
 Halling, skoleelev 10
 Hansdatter, Karen 151
 Hansen, Anders, i Oldrup 148
 - Fr., redaktør 15
 - Hans, i Ondrup 142
 - Jens, bonde 145-50
 - Jørgen, i Oldrup 148
 - Morten, bonde 140
 - Rasmus, i Gesing 136
 - Søren, i Ondrup 148
 Hauerbach, A., politiassistent 48
 Heele, Hans, fabrikant 39, 59, 70, 78
 Heiberg, Johan Ludvig, digter 55
 Helms, Adam, apoteker 6
 Henningsen, Poul, arkitekt 164
 Henriques, Nathan, portrætmaler 95
 Hermann, Marcus, løjtnant 134-40
 Hertzsprung, Ejnar, professor 76
 Heyde, Gustav, fabrikant 39, 59-61, 72, 83
 Hiersch, Carl Chr., urmager 99
 - Charlotte Engelcke 99
 - Louise Charlotte, se Bloch
 Hjelm, B. N., købmand 97
 Hoffmeyer, J., bibliotekar 154, 161
 Hofman, Hans de, historiker 154, 160
 Holst, oberst 138
 Hviid, Christine, enkemadam 113
 - Wilhelm, købmand 109, 111
 Høeg, lærer 106
 Høegh-Guldberg, Ove, stiftamtmand 89
 Hørup, Viggo, redaktør 17
 Høyer, F. W., købmand 112-13, 117
 Ibsen, Rasmus, i Møsing 133
 Ingerslev, C. P. R., justitsråd 113
 - H. P., indenrigsminister 13, 23
 Isager, Kr., læge 32
 Jacobsen, Erik, i Hadrup 147
 - Simon, i Trustrup 145
 Jacoby, Ella, se Krüger
 Jahn, Johan Friderich, se Jahnsen
 Jahnsen, familien 97
 - jomfru 89
 - Anders, farver 91
 - Ida Catharina 88
 - Johan Frederik, farver 90
 - Johan Friderich, farver 88-89
 - Kirstine, se Bloch
 - Kirstine Nielsdatter 88
 - Lauritz A., købmand 95
 - Laurits Aabye, købmand 89
 - Michael Frederik, købmand 90
 - Michael Friederich, præst 89
 - Niels Friedrich, farver 88, 91, 100
 Jan, Johan Friderich, se Jahnsen
 Janssen, C. Luplau, dr. 77
 Jensen, skoleelev 10
 - Bernhardt, borgmester 77
 - Christen, i Ondrup 146
 - Jacob, borgmester 45, 53, 59-60
 - Knud, i Adsløv 133
 - Mikkel, i Ondrup 145
 - Nydam, gårdejer 6, 164
 - Peder, i Gesing 136
 - Peder, arkivar 4, 6, 164
 - Rasmus, i Hårby 133
 - Rasmus, i Oldrup 146, 148
 - Sigurd, arkivar 160
 Jespersen, Søren, i Gangsted 146
 Jessen, B., professor 77
 Johansen, Mikael, købmand 62
 Juul-Rysensteen, Chr., pro-prietær 14, 23
 Jørgen, Peder, i Sødrup 147
 Jørgensen, Jens, i Oldrup 142, 148
 - Otto, registrator 154, 157, 161
 - S. Lauge, lektor 6
 Kaster, E., stationsforstander 77
 Klemann, Th., arkitekt 77
 Kleisdorff, Lesor, overlærer 21, 23
 Knudsen, Bendix, bonde 142-43, 150-51
 - Rasmus, herredsfoged 133
 Kock, Inge 98
 - Lars, skipper 98
 - Ludvig Frederik, prokurator 99
 - Niels Lauritz, købmand 98-99
 - W. A., statskonsulent 99
 Koføed, Jørgen, herredsskriver 142-43, 145
 Kok, Lars, se Kock
 Krabbe, Friederich Michael von, gehejmeråd 103
 Kross, enkemadam 90
 Krueger, A., professor 71
 Krüger, Ella 38, 46, 78
 - Friedrich, astronom 36-38, 40-53, 56-57, 59-64, 66-76, 78-85
 - Heinrich, urmager 38
 - Wilhelmine 38

- Køhl, Thorvald, astronom
35-36, 59, 62, 64, 78,
82-83
- Kaarsted, Tage, adjunkt
165
- Kaas, Jørgen, lensmand
158, 160
- Langballe, Søren 161
- Langhoff, A., kaptajn 17
- Larsen, N., gæstgiver 95
- Lassen, Ida Catharina, se
Jahnsen
- Rasmus 161
- Lau, Hans Emil, astronom
47, 49
- Lauridsen, Finn H., arkivar
4, 6
- Laursen, Michel, i Illerup
133
- Leo IX, pave 12
- Leth, skoleelev 10
- Liisberg, købmand 111
- Lorentzen, F. C., overlærer
46-47, 50, 61-62, 64
- Louis Philippe, fr. konge
8-9, 11
- Luja, jordemoder 90
- Madsen, Caroline, butiksjomfru
129
- Madsen, Jens, i Rindelev
138
- Magnus, Charlotte Engeltcke, se Hiersch
- Marcus, se Hermann
- Meyer, sukkerfabrikant
109
- Cecilie 109
- Marie Louise, se Schmalfeld
- Mikkelsen, Rasmus, i Hadrup 148
- Rasmus, i Hvolbæk 137
- Rasmus, i Svinsager 138
- Mogensen, Rasmus, i Rindelev 134, 138
- Moldrup, Niels, regimentskriver 142
- Mortensen, Anders, i Saxild 146
- Harald, kustode 46-49, 61, 77, 81-82
- Rasmus, i Hundslund 143, 145
- Müller, A., overlærer 36, 41-43, 47-50, 53, 59, 62-63, 78-79
- Henrik, distriktslæge 103
- Møhl, Ulrik, zoolog 25, 33
- Møller, Laurids Jacobsen 161
- S., sognefoged 93, 100
- Mørk, J. M., redaktør 13, 23
- Napoleon, fr. kejser 90
- III, fr. kejser 8-9, 11
- Nellemann & Thomsen, auktionsfirma 152, 160
- Nielsdatter, Dorete 134
- Johanne 134, 144, 151
- Margrethe, tjenestepige 150
- Nielsen, skoleelev 11
- Axel V., observator 35
- Christen, redaktør 7, 14-17, 21-22
- Daniel, i Fillerup 142-43
- Hans, i Hundslund 145
- Hans, i Lundhuset 146
- Holger G., kustode 24, 165
- Jach., i Skanderborg 151
- Jørgen, politimester 89, 97
- Laurids, hattemager 134
- M. L., sagfører 152, 160
- Morten, i Fillerup 142, 144-46
- Rasmus, i Fillerup 145
- Rasmus, i Morsholt 142, 144
- Rasmus, i Kærsgård 142, 144
- Rasmus, fuldmægtig 89
- Søren, i Oldrup 145-46
- Søren, i Ry 133
- Thomas, i Hvolbæk 139
- Victor, overtelegrafist 36-38, 40, 42, 46, 59, 66, 79
- Niese, Wilhelmine, se Krüger
- Nyrop-Christensen, H., magister 164
- Nysson, C., auktionholder 94
- Nørgaard, Fr., bankdirektør 41
- Olesen, Rasmus, i Oldrup 148
- Osthoff, H., observator 73, 75
- Otterstrom, C. V., magister 32
- Pallesen, Mikkel, i Trustrup 145
- Pechüle, C. F., observator 56
- Pedersen, Axel, præst 164
- Frandtz, i Dørup 133
- H. N., forretningsfører 78
- Hans, i Sødrup 147
- Jens, i Bjestrup 133
- Laurids, i Kanne 138-39
- Petersen, skoleelev 10
- Louise Augusta, se Bloch
- Ludvig, mag. scient. 62
- Philip den Smukke, fr. konge 12
- Phillipsen, Jesper, bonde 140
- Pingel, J. V., overlærer 9, 13, 15-17, 22-23
- Plassmann, professor 53, 60
- C., dr. 80
- J. O., professor 80
- Plum, N. M. & F., handelsfirma 126
- Pløhn, C. F. 89
- Pontoppidan, Henrik, forfatter 13
- Poulsen, Søren 134, 136
- Puck, V., arkitekt 117
- Quistgaard, Iver Peter Theodor, premierløjtnant 113-14
- Johan, løjtnant 103
- Rahbek, P., overassistent 77
- Rantzau, Jørgen 141
- Rasmussen, Gunner, museumsinspektør 4, 6, 164
- Jens, bonde 149
- Mikkel, i Ballebro 137
- Poul, arkivar 152, 156
- Søren, i Ondrup 142, 144-46
- Th., snedkermester 161
- Reck, tobaksfabrikant 119-20, 123
- Reichel, mekaniker 49
- Richter, Johan, kontorchef 6, 164
- Ritchey, G. W. 52
- Rod, herredsfoged 96
- Rosen, Anton, arkitekt 53, 55, 57-59, 65, 81
- Rudkjøbing, Mogens, professor 77
- Rømer, Ole, astronom 55, 58-59, 61, 65
- Röse, F. W., købmand 111
- Sabroe, P., købmand 94
- Sauerbrey, bogtrykker 90
- Saxe, Peder, borgmester 158
- Saxo, Niels 150
- Scavenius, J. F., kulturminister 13-14, 17

- Schach, I. 141
 Schandorff, Rasmus, købmand 89
 Scheel, professor 59
 Schimschon he-chassid, Rabbi, forfatter 87
 Schjellerup, H. C. F. C., observator 68, 78, 83
 Schlichtkrull, skoleelev 10-11
 Schmalfeld, slægten 102
 - Edel Margrethe 102-03, 105, 108
 - Frederich, handelsbetjent 105, 110
 - Jacob Ernst, tobaksfabrikant 102, 106, 108-15, 117-20, 122-27, 129-31
 - Jacoba Louise 110, 130
 - Johan Frederik, tobaksfabrikant 110, 118
 - Johan Jacob, told- og konsumtionsforvalter 102-08, 131
 - Maria Margrethe 110
 - Marie Louise 109, 111
 - Petrine 105-06, 108, 110-11, 131
 Schmalfelds Fabriker A/S, J. E. 118, 130
 Schmidt, skoleelev 11
 - Aug. F., forfatter 6, 164
 - Bernhard, optiker 39, 51-52
 Schwänenflügel, von, familien 99
 Secchi, A., observator 70
 Sejr, Emanuel, overbibliotekar 7, 152
 Simonsen, M., redaktør 36, 62
 Skomager, Peder Pedersen 158
 Skov, Niels Laurersen, snedker 151
 Smed, Michel, bonde 140
 Smidt, C. M., arkitekt 32
 Snell, Johan, birkedommer 151
 Soel, Edel Margrethe, se Schmalfeld
 - Peder Rasmussen, værts-husholder 103
 Sommer, Christen Sørensen, bonde 142-46, 148-49
 - Søren Sørensen, bonde 143, 148-49
 Stallknecht, skoleelev 11
 Steensgaard, J. C., fuldmægtig 78
 Strand, K. Aa., professor 77
 Strømgren, Elis, professor 41-42, 50, 52, 55-56, 59, 79
 Sørensdatter, Ane 143
 Sørensen, skoleelev 10-11
 - Arent, i Hadrup 146
 - Chr., se Sommer
 - Christen, i Fillerup 146
 - Jens, i Fillerup 146
 - Jens, i Ladegård 134
 - Jesper, soldat 150
 - Jesper, tjenestekar 146
 - Morten, i Skanderborg 151
 - Niels, i Ovdrup 146, 148
 - Peder, i Fillerup 144-45
 - Peder, i Tåning 143
 - Thomas, i Ondrup 145-46
 Thommesen, Jens, i Forlev 133
 Thomsen, Carl, hospitalsforstander 152, 160
 - Carl Johan Thøger, overretssagfører 152-56, 159-60, 163
 - Ingrid, pianistinde 152
 - Mariane, hospitalsforstander 160
 Thorm, J. F., optikerfirma 39
 Thorup, ritmester 106
 Thuesen, Kai, tobaksfabrikant 130
 - Vilhelm, tobaksfabrikant 130
 Torild, Christen Jensen, herredsfoged 145
 Traving, G., dr. 77
 Ussing, Henry, stiftsprovst 7-8, 10-11, 13-22
 - J. L., professor 13
 Vedel, P., havnedirektør 62
 Vieweg & Sohn, forlag 38, 77
 Voetmann, A. 94
 Vogel, H. C., direktør 48-49
 Wachmann, A. A., dr. 77
 Wagtman, Niels Johan, præst 111
 Wallmann, J. M., telefondirektør 63, 82
 Wille, William Stochfleth, tobaksfabrikant 108
 Winther, Søren Jensen 161
 Wirtz, K., observator 74
 Wissing, A. C., boghandler 111
 Wolff, apoteker 111
 Zamboni, Filippo, forfatter 55, 81
 Zeiss, optikerfirma 39
 Zypthen-Adeler, skoleelev 11
 Ølsgaard, Elias, billedhugger 55, 65
 Aakjær, Jeppe, digter 164

Stedregister

- Adsløv 133
 Altenburg 36, 37, 38, 40,
 41, 50, 51, 52, 54, 57, 63,
 70, 72, 77, 78, 79, 80, 83,
 84, 85, 90
 Amaliegade (Århus) 57
 Amerika 98
 Antvorskov 29
 Asgarth 25, 27, 32
 Assens 126, 132

 Ballebro 137
 Bamberg 41, 51, 72
 Berlin 39, 49, 53, 57, 59
 Bjestrup 133
 Bonn 43
 Borgmestergården (Århus)
 114
 Borgporten (Århus) 111,
 114, 115, 116, 117, 124,
 129
 Borringholm 25
 Bostorp skov 27
 Brabrand 113, 164
 Braunschweig 38, 77
 Bredgade (København)
 101
 Brendstrup 88
 Brobjerg (Århus) 88
 Brobjerg hule (Århus) 88
 Bygholm 30

 Celle 80

 Danmark 24, 26, 29, 42, 60,
 62, 64, 87, 90, 102, 104,
 105, 118, 119, 132, 164
 Dassow 38, 50
 Drammen 87, 91, 100
 Dresden 39, 60
 Düsseldorf 80
 Dørup 133

 Elbing 38
 Emborg 29, 30
 Emborg vestermark 33
 England 25, 80, 98, 127
 Erzgebirge 36
 Eskildstrup 103
 Estvadgård 24
 Europa 12, 82, 92

 Farvergården (Grenå) 90
 Farvergården (Århus) 90

 Ferdinandspladsen (Ris
 skov) 94
 Fillerup 133, 142, 143,
 144, 145, 146
 Finmarken 164
 Flyndersø 164
 Forlev 133
 Forstbotanisk have (Århus)
 44
 Frankrig 25
 Fredericia 132
 Frederiksberg 36
 Frederiksgade (Århus) 88
 Frederiks hospital (Køben-
 havn) 97
 Frue kirke 157, 158
 Frue kirke og hospital (År-
 hus) 89
 Fruering 133

 Gamle by, Den 114, 164
 Gangsted 146
 Gesing 134, 136
 Gettorf 83
 Grenå 90, 98, 101
 Grundfør 87, 92, 93, 100
 Grønbæk kirke 164
 Grønnegade (Århus) 125
 Gudensø 24, 32

 Hadrup 146, 147, 148
 Hads herred 133, 142,
 145, 146, 148
 Halle 38, 51
 Hamborg 36, 53, 87
 Hamborg-Bergedorf 77
 Havreballegård amt 161
 Hedemølle 142, 143, 145
 Helligåndshuset (Århus)
 154, 155
 Helsingør teater 164
 Hjelmslev herred 133, 137,
 138, 139
 Hjerl hede 164
 Hobro 106, 131
 Holland 127
 Holmens kanal (Køben-
 havn) 131
 Holmestrand 91, 100
 Holsten 102
 Horsens 50, 82, 111, 143
 Hotel Royal (Århus) 59,
 86, 95
 Hou 95

 Hoven 151
 Hundslund 142, 145, 150
 Hundslund kirke 143
 Husum-fortet 63
 Hven 58
 Hvilsted kirke 161
 Hvolbæk 137, 139, 151
 Hårby 133

 Illerup 133
 Irland 80
 Italien 12

 Jena 39, 51
 Jylland 30, 103, 161

 Kalundborg 87
 Kanne 138
 Karup kirke 164
 Kiel 38, 41, 51, 71, 77, 84
 Kolt 134, 136
 Kongelige bibliotek, Det
 29, 46, 48, 77
 Kær herred 22
 Kærsgård 142, 144
 København 7, 12, 13, 15,
 16, 25, 28, 33, 38, 40, 41,
 42, 46, 47, 48, 55, 63, 68,
 70, 77, 79, 86, 91, 94, 95,
 97, 99, 101, 104, 105, 106,
 108, 109, 113, 126, 130,
 131, 132, 152
 Københavns universitet
 79, 87
 Køn 36, 73
 Kønigsføhrde 38

 Ladegård 134
 Leningrad 34
 Lille torv (Århus) 111,
 116, 117, 132
 London 39
 Lund 82
 Lyngbygård 113
 Lyngå 164
 Lysbro teglværk 34

 Magdalenemøllen (Århus)
 35, 36, 78
 Maren Smeds gyde (Århus)
 111, 116
 Marselisborg 13, 23, 46,
 113
 Marselisborg hospital 78

- Marselisborg skovridergård 44
 Marselisborg slot 78
 Marzettas gård (Århus) 87
 Mecklenburg 29, 38
 Meilgård 24
 Mejlgade (Århus) 161
 Mesing 133
 Metropolitanskolen 16, 17, 22
 Middelfart 104, 105
 Middeltgade (Mejlgade, Århus) 89
 Mittweida 38, 51, 52
 Morsholt 142, 144
 Mossø 24, 32
 Mundelstrupgård 23
 München 43
 Münster 53
 Møllesti (Århus) 118

 Neumünster 102, 106
 Norden 27
 Nordpolen 38, 79
 Norge 87, 90, 91, 119
 Nyborg 130
 Nydamsgård 164
 Nürnberg 12
 Nørre Sundby 22

 Odder 133
 Odder kommunale realskole 35
 Odder museum 77, 83
 Oldrup 142, 145, 146, 148
 Ondrup 133, 142, 144, 145, 146, 148
 Ovdrup 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149
 Oslo 100

 Paris 56, 58, 59, 82
 Pommeren 88
 Potsdam 51

 Randers 96, 107, 131
 Rendsborg 38, 102
 Reolgade (Sorø) 131
 Ribe 77
 Rindelev 134, 136, 137, 138
 Rindelevgård 133, 138, 139, 140
 Ris skov 78, 94
 Rodstenseje 133
 Rudkøbing 106
 Rugtved 25
 Rundetårn 46, 55, 81
 Ry 33, 133
 Ry birk 133, 139
 Ry mølle 133

 Sachsen-Altenburg 36, 38, 40, 51, 78, 79
 Saksøbing 108
 Salling 107
 Saxild 146
 Schmalfeld 102
 Sct. Karens gård (Århus) 154
 Serridslevgård 142
 Silkeborg 24, 30, 34, 96, 164
 Silkeborgsøerne 165
 Sjælland 55
 Skanderborg 30, 133, 134, 139, 140, 141, 151
 Skanderborg amt 150, 165
 Skanderborg ladegård 140, 141, 142
 Skanderborg slot 141
 Skanderup 133
 Skanderup birk 136
 Skandinavien 66
 Skejby 158
 Skive 24, 107
 Skolegade (Århus) 90
 Skælskør 102, 103, 104, 130, 131
 Slagelse 125
 Sletterhage 63
 Snaregade (København) 87, 108, 131
 Sofienlund 133, 140
 Solbjerg 87, 89, 97, 100
 Sorø 29, 108, 130
 Spentrup kirke- og præstegård 164
 Spitzbergen 80
 Stjerneborg 58
 Store torv (Århus) 86, 87, 89, 111
 Strasbourg 74
 Stubber kloster 164
 Studsgade (Århus) 97
 Svinballe 148, 149
 Svinsager 138
 Sydslesvig 83
 Søborg 25
 Sødrup 147
 Sønderby 27

 Tiset 100
 Torningmuseet 164
 Tousgård 113
 Trustrup 145
 Tyskland 96, 102
 Tåning 143

 Universitetets astronomiske observatorium (København) 41
 Universitetets zoologiske museum 25, 33
 Urania-observatoriet (Frederiksberg) 36, 38

 Washington 77
 Vatikanet 75
 Veirum 131
 Vejby 7, 11, 16, 19, 22
 Vejlbj præstegård 16
 Vengegård 133
 Vester Broby 27
 Vestergade (Århus) 90, 113, 114, 117, 118, 122, 124, 125, 153, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163
 Vestre møllesti (Århus) 117
 Wib 103
 Viborg 94, 154, 158
 Wien 53
 Vildmosen 30
 Wismar 38
 Vitved 134
 Viuf 103
 Vium 103
 Voldum kirke 164
 Wolfersdorf 79

 Øm 24, 29, 30, 33, 164
 Øm kloster 24, 25, 27, 28, 29, 31, 32, 165
 Øm kloster museum 25, 28, 33
 Østervold (København) 42

 Boulevarden (Århus) 89
 Akær 150
 Alborg 22, 105, 132
 Alstrup 145
 Århus 9, 13, 15, 22, 23, 35, 36, 39, 40, 42, 43, 44, 46, 47, 50, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 72, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 106, 108, 109, 111, 113, 114, 118, 125, 128, 129, 130, 131, 132, 137, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163
 Århus amt 165
 Århusbugten 63
 Århus domkirke 88, 157, 158
 Århus domsogn 99
 Århusgård 158
 Århus hospital 154, 158, 159, 160, 161, 162, 163
 Århus katedralskole 7, 17, 19, 22, 23, 46, 50, 152
 Århus mark 113
 Århus universitet 76, 77
 Agade (Århus) 98

Historisk Samfund for Århus Stift

Driftsregnskab for året 1961.

Udgifter:

Årbogen 1961:	
Forfatterhonorarer	1.150,00
Trykning og klicheer	8.687,83
Redaktion	900,00
	<hr/>
	10.737,83
Forsendelsesudgifter	1.069,20
Indk. til generalforsamling	90,78
Bestyrelsesmøder	334,25
Dansk hist. fællesfor.	194,70
Porto, telefon, kontorart.	599,60
Foredrag	561,18
Ekskursioner	736,16
Tab ved kontingentrestancer	130,00
Opr. af hulkortkartotek	448,25
Driftsoverskud	3.130,37

Indtægter:

Kontingent 954 medl.	9.580,00
Årbøger, tidl. årgange	381,50
Renter	52,50
Ref. papirafgifter - 2 år	213,02
Ref. forsendelsesudgifter	623,80
Indb. af deltagere	350,00
Salg af særtryk »Hjejlen«	2.791,50

Tilskud:

Hammel-Voldby-Søby sogneråd	125,00
Undervisningsminist.	1.525,00
Århus byråd	400,00
Horsens byråd	50,00
Landbosparekassen	200,00
Skanderborg byråd	50,00
Silkeborg byråd	50,00
Hasle-Skejby-Lisbjerg sogneråd	45,00
Linnerup-Hammer sog- neråd	20,00
Øm Kloster Museum	1.200,00
Århus amtsråd	250,00
Rye sogneråd	50,00
Skanderborg amtsråd	75,00

18.032,32

4.040,00

18.032,32

Status 1. januar 1962.

Landbosparekassen	1.046,49	Aarhus Stiftsbogtrykkerie	8.867,88
Postgiro	9.766,24	Århus komm. hulkortcentral	448,25
Kontingentrestancer	1.910,00	Formue ¹ / ₁ 1961	973,33
Debitorer	445,50	+ driftsoverskud	3.130,37
Kassebeholdning	251,60		
	<hr/>		<hr/>
	13.419,83		4.103,70
	<hr/>		<hr/>
	13.419,83		13.419,83

Århus, den 26. april 1962.

Richter,
kasserer.

Regnskabet er revideret og fundet i overensstemmelse med sparekassebog og bilag.

Århus den 15. maj 1962.

S. Lauge Jørgensen.

Øm Kloster Museum

Driftsregnskab for året 1961.

Udgifter:

Vederlag til kustode Andersen ..	2.500,00
Gage til kustode Holger Nielsen .	11.970,00
Provision til fru E. Nielsen	1.836,47
Forsikringer og ejendomsskat ...	252,44
Udvalgets rejser og repræsentation	488,66
Tilskud til administration	1.200,00
Tryksager	225,55
Vedligeh. af bygninger og anlæg	1.705,49
Telefon	318,37
Renter til kreditforeningen	135,81
1 elektr. hæklipper	734,35
Pensionsbidrag	1.111,05
Hensat til vedligeholdelse af bygninger	2.500,00
Hensat til optryk af bøger	2.000,00
Driftsoverskud	7.477,07
	<hr/>
	34.455,26

Indtægter:

Billetsalg	25.363,85
Salg af bøger og kort	5.509,40
Renteindtægter: sparekassen	1.177,48
Renteindtægter: obligationer	675,00
Husleje	1.200,00
Kustodens andel af telefon	159,18
Kustodens andel af pensionsbidr.	370,35

34.455,26

Status 1. januar 1962.

Landbosparekassen kt. 29.257 ..	11.374,59
- - 24.592 ..	14.829,22
- - 18.746 ..	7.303,67
Obligationer	12.104,23
Ejendomme	43.000,00
Kassebeholdning v. Museet	200,00
	<hr/>
	88.811,71

Jysk Husmandskreditfor.	2.907,45
Kt. for vedligeh. af bygninger ...	2.500,00
- - optryk af bøger	2.000,00
Formue 1/1 61	73.927,19
+ driftsoverskud	7.477,07
	<hr/>
	81.404,26
	<hr/>
	88.811,71

Århus den 4. januar 1962,

*Richter,
kasserer.*

Regnskabet er revideret og fundet i overensstemmelse med sparekassebøger og bilag.

Århus den 28. marts 1962,

S. Lauge Jørgensen.

